

ΧΑΝΙΑ 1982

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΔΗΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

ΧΑΝΙΑ 1982

Έτησια έκδοση Δήμου Χανίων, Χρονιά 10η

Η επιμέλεια της ύλης έγινε από επιτροπή την οποία αποτελούσαν οι κ.κ.:

Κλωνιάκης Γιάννης, δήμαρχος Χανίων

Καλαϊτζάκης Περικλ., πρόεδρος Δ.Σ.

Μαστοράκης Γιάννης, δημοτικός Σύμβουλος

Ανδριανάκης Μιχ., αρχαιολόγος

Αποστολάκης Σταμ., δάσκαλος

Βλαζάκη Μαρία, αρχαιολόγος

Ήγγεζάκης Β., συνταξιούχος δάσκαλος

Κλάδου Αιμιλία, αρχιτέκτων

Μαλεφάκης Εύτυχ., Γεν. Έπιθ. Μέσης Έκπαιδεύσεως

Μανολικάκης Λεων., συνταξ. δημοτ. υπάλληλος

Μποτωνάκης Μιχ., Έπίτιμος Γεν. Έπιθ. Μέσης Έκπαιδεύσεως

Παναγιωράκης Στυλ., Έπίτιμος Γεν. Έπιθ. Μέσης Έκπαιδεύσεως

Χαρωνίτης Βασ., δάσκαλος

ΕΞΩΦΥΛΛΟ

Πήλινο άγγείο (πυξίδα της ύστερομινωικής ΙΙΙ Β περιόδου (1300-1200 π.Χ.). Βρέθηκε σε θαλαμωτό τάφο κοντά στο Καλάμι Αποκορώνου και απεικονίζει κιθαρωδό πλαισιωμένο από πουλιά, λουλούδια, κέρατα καθοσιώσεως και διπλούς πελέκεις. Πρόκειται για θρησκευτική σκηνή που όρισμένοι τη συσχετίζουν με το μύθο του Όρφέα.

Τό άγγείο είναι κατασκευασμένο από τεχνίτη του εργαστηρίου της Κυδωνίας (βλέπε περισσότερα γι' αυτό στο άρθρο «Ο νομός των Χανίων στα προϊστορικά χρόνια»).

Φωτογραφίες - αλάιτε του καλλιτεχνικού φωτογραφείου

ΑΓΓΕΛΑΚΗ - ΦΑΝΤΑΚΗ, Χανιά.

Έπιμέλεια έκδοσης: Έλvia Μπουκουμάνη, Μαυρομιχάλη 1, τηλ. 3618.502.

Στοιχειοθετήθηκε και τυπώθηκε στα τυπογραφεία Έλvia Μπουκουμάνη, Έμ. Παπά, Ν. Ίωνία, τόν Απρίλιο 1982.

Διόρθωση κειμένων: Παναγιώτη Παπαντωνίου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χαιρετισμός πρὸς τοὺς φίλους τοῦ Δημάρχου Χανίων	1
Τὰ παλιὰ Χανιά	3
Στὴν Κρήτη, κάτω ἀπὸ τὴ Σκιά τῆς Μάχης - Στυλ. Γ. Παναγιωράκη	5
Ὁ νομός τῶν Χανίων στὰ προϊστορικά χρόνια - Μαρίας Ἀνδρεοδάκη-Βλαζάκη	14
Ὁ νομός Χανίων κατὰ τὴν Παλαιохριστιανική περίοδο - Μ.Γ. Ἀνδριανάκη	22
Σελίδες ἀπὸ τὴν Ἐθνική Ἀντίσταση - Μιχ.Α. Μποτωνάκη	50
Ἡ Μάνα - Μιχ. Γρηγοράκη	53
Κρήτη «Ἐστία ἀνησυχιῶν διὰ τὸ κράτος» - Λεων. Γ. Μανολικάκη	58
Ἀπὸ τὴ «Μάχη τῆς Κρήτης» - Εὐτ. Μαλεφάκη	60
41 χρόνια ἀπὸ τὴ Μάχη τῆς Κρήτης - Σταμ. Α. Ἀποστολάκη	65
Σούγια (στὴν ἀρχαιότητα καὶ σήμερα) - Σταυρούλας Μαρκουλάκη	77
Ἐκκλησιαστικά Συγκροτήματα μέσα στὰ τείχη τῶν Χανίων στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας - Π. Τριμανδῆλη-Μαγγάν	83
Τὰ κτήρια τῆς πόλεως πού χαρακτηρίστηκαν ὡς ἔργα τέχνης ἐξ ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Παλιῆς - Αἰμ. Κλάδου-Μπλέτοα	100
Ἐνα παιδί τοῦ 41 θυμάται... - Βασ. Γ. Χαρωνίτη	107
Οἱ φωτοβολίδες... - Μαρ. Τζεράκη-Βλασσόπουλου	109

Νεώρια

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΦΙΛΟΥΣ

ΓΙΑΝΝΗ ΚΛΩΝΙΖΑΚΗ
Δημάρχου Χανίων

Συμπληρώνονται φέτος 41 χρόνια από τον ιστορικό εκείνο Μάιο του 1941. Από τότε που εδώ πάνω στά αιματοβαμμένα κρητικά χώματα συγκρούσθηκαν σ' ένα σκληρό κι ατελείωτο αγώνα οι δυνάμεις του σκότους με τις δυνάμεις της Έλευθερίας. Στόν αγώνα αυτό νίκησε — προσωρινά βέβαια — η ύλική δύναμη, η Κρήτη, ο τελευταίος προμαχώνας της Εύρώπης, τέθηκε κι αυτή κάτω από τό τέλμα του ναζισμού. Δεν υποδουλώθηκε όμως η ψυχή της. Συνέχισε ν' αγωνίζεται όπως και οι άλλοι Έλληνες, οι άλλοι λαοί της Εύρώπης. Έκατοντάδες είναι τά θύματα που πρόσφερε στο θωμό του αγώνα της Έλευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας. Ποταμοί τά αίματα που έβαψαν για μιά ακόμη φορά τά χώματά της.

Τήν επέτειο της Μεγάλης εκείνης Μάχης θά γιορτάσουμε και φέτος. Και θάρθουν φίλοι πολλοί από τήν υπόλοιπη Ελλάδα αλλά και από τίς μακρινές Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία που έκατοντάδες παιδιών τους έπεσαν στόν κοινό αγώνα της εποχής εκείνης.

Γιά ν' αποτίσουν μαζί μέ μάς τούς Κρητικούς, τόν οφειλόμενο φόρο τιμής πρός όλους εκείνους που έπεσαν υπέρ θωμών και εστιών. Υπέρ τών ύψηλών ιδανικών της Έλευθερίας και της Δημοκρατίας.

Σ' όλους αυτούς τούς φίλους μας ό Δήμος Χανίων τούς άπευθύνει εγκάρδιο χαιρετισμό. Θά τούς δεχθεί μέ άδελφικά αισθήματα αγάπης και θά διαδηλώσουν μαζί τους για μιά ακόμη

φορά, οι Χανιώτες καθώς και οι άλλοι Κρητικοί την πίστη τους στα ύψηλά ιδανικά της Έλευθερίας, της Δημοκρατίας, της Εθνικής Ανεξαρτησίας και την απόφασή τους ν' αγωνισθούν με όλες τους τις δυνάμεις για να μην υπάρξει και πάλι μία παγκόσμια σύρραξη που αυτή τη φορά θάναυ καταστρεπτική για την ανθρωπότητα.

Στις μέρες αυτές η σκέψη έμας των Κρητικών, που ζήσαμε τη φρίκη και τον όλεθρο ξένης επιδρομής, θά στραφεί και πάλι προς την αδελφή Νήσο Κύπρο που εξακολουθεί, ένα μεγάλο μέρος της, να ζει υπό τό θάρος της επιδρομής του Άττίλα. Και θά διαδηλώσουμε την απόφασή μας να συμπαρασταθούμε με όλες μας τις δυνάμεις στους αδελφούς μας Κυπρίους. Καί πιστεύουμε πως κι' έσείς οι φίλοι της Κρήτης, που μάς επισκέπτεσθε τώρα, θά συμπαρασταθείτε στον δίκαιο αγώνα των Κυπρίων.

Καλώς ν' έλθετε αγαπητοί μας φίλοι

(Από την «Ατλαντίδα» της Ν. Υόρκης του 1910)

Τό Συντριβάνι! Ποιός έπηγε στην Κρήτη και δέν τό έμαθε; Ποιός έπηγε στά Χανιά και δέν έγινεν από τούς τακτικούς του θαμώνας; Ποιός έφυγε και τό έλησμόνησε; Αί 'Αθήναι έχουν την πλατεία Συντάγματος, ή Κωνσταντινούπολις τό κέντρον του Γαλατά Σεράι, ή Σμύρνη τό Καί, ή Κέρκυρα την Σπιανάδαν, ή Σύρος την Πλατεία της, αι Πάτραι την Πλατείαν Γεωργίου, τό Παρίσι την Place de la Concorde, τό Λονδίνον τό Trafalgar Square, ή Νέα Υόρκη τό Herald Square. Τά Χανιά έχουν τό Συντριβάνι των και είνε υπερέφανα δι' αυτό. Καί όχι μόνον τούτο, άλλ' ούτε καν συγκρίνουν τό Συντριβάνι μέ κανένα άλλο μέρος του γνωστού κόσμου. Είνε όμως και εύμορφο μέρος και ιδιότροπον αυτό τό Συντριβάνι. Είς την μικράν αυτήν πλακόστρωτον Πλατείαν, την οποίαν περικλείουν καφενεία και καταστήματα και ξενοδοχεία και λέσχαι, ζούν χειμώνος και θέρους τά πολιτικολογούντα, τά έμπορευόμενα, τά εργαζόμενα πολυάσχολα Χανιά. Έκει είνε τά άριστοκρατικά ξενοδοχεία και τά εκλεκτά κέντρα. Έκει τά εύρωπαϊκά έδωδιμοπωλεία, τά καταστήματα πολυτελείας και νεωτερισμών, εκεί τά μικρά, άλλα κομψότατα κουρεία, εκεί τέλος ή κεντρική αγορά και τά πολιτικά κέντρα, προεξαρχούσης της λέσχης του Κονδυλάκη και του ιστορικού σι λ - μ π ι χ α ν έ, είδους όκηροστασίου, άνάγοντος την ύπαρξιν του είς τούς παλαιούς της Τουρκοκρατίας χρόνους. Χειμώνα ή καλοκαίρι άδιάφορον, τό Συντριβάνι είνε πάντοτε άειθαλές κέντρον συζητήσεων. Έκει σχολιάζονται αι νόται των Δυνάμεων και τά όρθρα του Μπάουσερ, αι δηλώσεις του Γρέυ και τά τηλεγραφήματα του Γκάλλι, τό Τουρκικόν σύστημα και τά έργα της Έκτελεστικής. Διότι όλα και όλα, άλλα οι Κρητικοί, και ιδίως οι Χανιώται, είνε πολιτικοί. Λέγω ιδίως οι Χανιώται, διότι είς τό Ρέθυμνον και τό 'Ηράκλειον ό κόσμος είνε πρακτικώτερος και έμπορικώτερος. 'Αλλ' είς τά Χανιά! Είμπορείς νά καθήσης από τό πρωί μέχρι θαθείας νυκτός είς τό Συντριβάνι και νά μήν έξαντληθής ή συζήτησις.

Όλη ή πολιτική ιστορία της Κρήτης μέ τούς άγώνας, τας περιπετείας, τας χαράς και τας άπογοητεύσεις της περνά καθημερινώς είς άφηγήσεις, από τας οποίας ένας ξένος πάντοτε θά μάθη μίαν λεπτομέρειαν πού δέν έγνώριζεν. Έκείνο όμως πού δέν είμπορούν νά χωνεύσουν οι Κρήτες, όπως δά και όλοι οι Έλληνες, είνε ένα ζήτημα:

— 'Ιντα θένε δά οι Εύρωπαίοι και δέν άφίνουσι νά γίνη ή Ένωσις;

Και ό ξένος, ό οποίος εκάθισεν όλίγες ήμέρες στά Χανιά και έπήρε καμπόσα από τά Κρητικά, φυσικά άπαντά:

— Κι' άμουδά ξέρω κι' έγώ...

Άς φύγωμε από τό Συντριβάνι. Είμπορούμε νά πάρωμε την όδό Ναυάρχου Ποτιέ, ή οποία θγάζει είς τόν δρόμον της Χαλέπας, ή την όδόν Ναυάρχου Νόελ άν θέλωμε νά πάμε είς την αγοράν. Καί οι δύο αυτοί δρόμοι είνε γεμάτοι ζωήν και κίνησιν. Είνε όμως και ένας δρόμος του Καστελιού ή του Κανεθάρου, πολύ ήσυχώτερος από τούς άλλους και μέ καλλίτερα σπιτία. Από αυτόν τόν δρόμον είμπορεί κανείς νά μεταβή και είς τό διοικητικόν μέγαρον και είς τό Τουρκικόν κέντρον. Τό ένα είνε ένα άπλούστατον λευκόν κτίριον μέ μίαν πλακόστρωτον αυλήν έμπρός, και μέ μίαν σημαίαν Έλληνικήν είς τόν κοντόν του.

Ή Σπλάντζια είνε πολύ περισσότερον ενδιαφέρουσα. Σπλάντζια είνε ή Τουρκική πλατεία, λιθόστρωτος μέ μίαν ώραιαν και παλαιοτάτην ένετικήν κρήνην, είς τό βάθος της οποίας κατέρχεται κανείς μέ βαθμίδας. Την μίαν πλευράν της πλατείας αυτής καταλαμβάνει ένα τζαμί, τό ωραιότερον της Κρήτης, και τά άλλα, διάφορα καφενεία όπου πάσαν ώραν της ήμέρας θά εύρη κανείς Τούρκους αγάδες ροφώντος καφέν και ρεμβάζοντας υπό γουργουρητόν ναργιλέδων. Ένας αινώδιος πλατάνος άπλώνει άνεξικάκως την σκιάν του επί τούς Τουρκοκρήτας. Άλλοτε, είς χρόνια μαύρα, τά οποία έπέρασαν, είς την Πλατείαν αυτήν έθανατώνοντο οι Χριστιανοί μάρτυρες της Κρητικής έλευθερίας, και από των κλάδων του πλατάνου έκρεμάντο τά μέλη των διά νά χρησιμεύσουν ως στόχος βολής των τουρκικών τσιφετών... Τώρα ή πλατεία είνε ένα ήμερον κέντρον, είς τό όποιον μεταβαίνων ό χριστιανός είνε θέβαιος ότι θά τύχη μεγάλων και πρό παντός εύλικρινών περιποιήσεων. Ή Σπλάντζια εύρίσκει εν τη δόξη της κατά τας μεγάλας μουσουλμανικές έορτάς, όταν οι έν τέλει πηγαίνουν εκεί νά συγχαρούν τούς Τούρκους συμπολίτας. Παίζει ή μουσική της χωροφυλακής, καίονται πυροτεχνήματα τό θράδυ, γίνεται διασκέδασις μοναδική.

...

Διά νά εύγη από την Σπλάντζιαν είς τόν δρόμον της Χαλέπας έπρεπεν άλλοτε νά περάση από έναν λαθύρινθον σκακιών άδιεξόδων. Τώρα τό πράγμα έγινεν εύκολώτερον χάρις είς την νέαν ρυμοτομίαν. Καί είμεθα είς τόν ωραιότερον δρόμον της Κρήτης. Διότι όμολογουμένως είνε και φαρδύς και καλοφτιασμένος και στολίζεται και μέ ώραια κτίρια ως επί τό πλείστον ιδιωτικά. Τό καλλίτερον όμως στόλισμα του δρόμου της Χαλέπας είνε ή άποψις της θαλάσσης, την οποίαν θέλπει κανείς από ύψηλά άπλουμένην πολύ μακράν γραφικωτάτην πάντοτε, χειμώνα ή καλοκαίρι. Ή Χαλέπα θά είνε τά Χανιά του μέλλοντος ή μάλλον ή up-town των Χανίων. Καί όταν ή Κρητική πρωτεύουσα άποκτήσιν down-town, τότε ή όδός της Χαλέπας θά έπέχη θέσιν Broadway.

Άλλά νά και ή Χαλέπα. Εύρωπαϊκώτατη μέ όλα τά προσόντα, εύρωπαϊκά σπιτία, εύρωπαϊκά προξενεία, εύρωπαϊκός λέσχας, και εύρωπαϊκός βίλλας. Ό,τι ήμπορούσε κανείς νά επιθυμήσιν διά μίαν ιδεώδη διαμονήν τό εύρίσκει είς την Χαλέπαν. Πρασινάδα και άκρογιαλινά. Ή πρώτη κυριαρχεί γύρω γύρω είς τά χαριτωμένα σπιτία. Ή δευτέρα εκδηλούται μέ τόν θόρυβον των κυμάτων της και μέ τό νανούρισμα των φλοίσβων της. Μακάριος άνήρ ό έν Κρήτη διαμένων και έν Χαλέπα καθημένος!

...

Έχουν ένα ώραιον μικρόν δημοτικόν κήπον τά Χανιά. Τόν έχουν όλίγον παραπάνω από την όδόν Χαλέπας επί της όδοϋ Πριγκηπίσσης Σοφίας, μιάς πράγματι ώραιάς και άριστοκρατικής όδοϋ, ήτις θά ήμπορούσε κάλλιστα νά θεωρηθής λεωφόρος, άν ήτο μεγαλυτέρα και εύθειά. Αντί τούτου είνε δενδρόφυτος, καθαρά, περιποιημένη, κομψή, και επί πλέον έχει και τόν κήπον. Είς την εποχήν της εύρωπαϊκής κατοχής αυτός ό κήπος ήτο τό έντευκτήριον των Εύρωπαίων αξιωματικών και τό κέντρον των γλυκοξύνων συναντήσεων. Έπείχεν θέσιν πάρκου και θουλεθάρτου. Έπαιζεν εκεί τακτικά ή

μπάντα της χωροφυλακής και η μουσική των ευρωπαϊκών στρατευμάτων. Τώρα οι παλαιαί εκείνοι δόξαι επέρασαν και εις τόν κήπον συχνάζουν οι ευρωπαϊκώτατοι Χανιώται, οι οποίοι επήραν πολλά καλά από τους ξένους των. Μέσα εις τόν κήπον, πολύ καλά περιποιημένον και δενδρόφυτον, με μίαν θαυμασίαν θέαν προς τό βάθος, είνε και τό κτίριον της Βουλής. Άλλοτε ήτο θέατρον, άλλ' όταν τό πρωτοείδα μου έφάνη ότι ήτο παρεκκλησί. Ταπεινόν, πτωχόν, μονώροφον, σκοτεινόν και κάθε άλλο παρά επιβάλλον τό Κρητικόν κοινοβούλιον μου έκαμε τήν εντύπωσιν μιάς Κρήτης θρασυμένης, ταπεινωμένης και πτωχής, ή όποία δέν είχε τά μέσα διά νά στεγάσῃ καλλίτερον τούς λαϊκούς της αντιπροσώπους. Καί όμως αυτό τό σαθρόν και πενιχρόν κτίριον με τά μαυρισμένα κεραμίδια και τούς ασβεστοχρισμένους τοίχους υπήρξεν ό τελευταίος σταθμός των εύλογημένων Κρητικών αγώνων. Καί ένόμιμα πώς εύρίσκόμην εις τό Άγιον Βήμα έκκλησίας τήν στιγμήν πού έμβήκα στήν σκοτεινή του αίθουσας, πού είχε διά μόνον της φώς δύο-τρία χαμηλά παράθυρα και μόνο στολίδι της μίαν κυανόλευκον σημαίαν...

Τό μέγαρον των Δικαστηρίων. Νά ότι και ή Κρητική Πολιτεία εύρηκεν ένα αξιοπρεπές και σχετικώς άρχοντικόν οίκημα διά νά εγκατασταθῇ. Άπομονωμένον μέσα εις μίαν πλατείαν, τό Διοικητικόν Μέγαρον είνε κέντρον όλων των άνωτάτων της Πολιτείας υπηρεσιών. Έκει είνε αι Διευθύνσεις, επέχουσai θέσιν ύπουργείων, εκεί τό Γενικόν Λογιστήριον, εκεί τά δικαστήρια, εκεί τό κυβερνητικόν τυπογραφείον, εκεί τέλος αι αρχαί και όλα έκτός των Στρατιωτικών. Καθόλου γραφειοκρατικά τά κυβερνητικά γραφεία της Κρήτης, απεναντίας μάλιστα εργατικά, οίκοκυρεμένα, καλοκατηρτισμένα, καθαρώτατα, με ύπαλλήλους εύγενείς, ικανωτάτους και γνωρίζοντας τήν δουλειάν των. Βγαίνει κανείς με τας ευρωπαϊκώτερας εντυπώσεις από τό ένδιαίτημα αυτό της έπίσημου Κρήτης.

...

Άντιθέτως ό Τοπανάς (ήτο τοπχανάς επί τουρκοκρατίας) είνε ένα κομμάτι Στρατιωτικής Κρήτης. Καταλαμβάνει τήν δυτικήν άκραν των Χανίων και εύρίσκεται εις ένα άρκετόν ύψος, ή συνοικία αυτή, ή λαμβάνουσα τό όνομά της από τό φρούριον του Φικρά. Ένας άρκετά εύρύχωρος στρατών πολύ περιποιημένος καταλαμβάνει τό έσωτερικόν μέρος του παλαιού φρουρίου του στηριζομένου επάνω εις τά παλαιά ένετικά τείχη. Καί κάτω από τά τείχη αυτά απλώνεται μία εύρύχωρος και ώραία, άλλ' ακόμη άπεριποίητος πλατεία, τά κράσπεδα της όποίας βρέχονται από τό κουρασμένον της θαλάσσης κύμα. Μερικά ώραία σπίτια ύψώνονται προς τ' άριστερά του παλαιού φρουρίου και ένα ώραιον ζυθοπωλείον με τό επίκαιρον όνομα «Άκταϊον» είνε ό μεγαλύτερος ανταγωνιστής του Δημαρχιακού κήπου ως Χανιώτικου κέντρου.

Εις έκείνο τό «Άκταϊον», όπου τό καλοκαίρι προσφέρεται μπύρα Κλωναρίδου, με τήν μουσικήν του φλοίσβου καλύπτουσai τας παραφωνίας ενός ξεκουρδισμένου βιολιού και ενός πολυπαθούς πιάνου, περνούν τά βράδια του καλοκαιριού Χανιώται συζητητάι και Χανιώτισσαι χαριτωμένοι και κομψότατοι.

...

Δέν θέλω νά κλείσω αυτές τας ώραίας αναμνήσεις χωρίς νά γράψω δύο γραμμές διά τόν γυναικείον κόσμον των Χανίων, διότι πολύ φοβούμαι ότι υπάρχουν εκείνοι οίτινες τόν φαντάζονται διαφορετικόν άφ' ό,τι πράγματι είνε. Λέγω Χανίων και όμιλώ γενικώς διά τας Κρήσας. Έχει πολλούς Έλληνίδας ή Κρήτη. Εις ένα Κρητικό σαλόνι δέν έχετε νά στενοχωρηθῇτε, διότι θά εύρετε οικοδεσποίνας αι όποiai θά ήμπορούσαν νά φιγουράρουν εις κέντρα πολύ μεγαλύτερα. Ή μόρφωσίς των, ή φυσική των χάρις, ή εύστροφία του πνεύματός των, ένας άέρας ευρωπαϊκώτατος και μία άρχοντιά Έλληνική σάς ύποχρεώνουν προς τας οικοδεσποίνας αυτές, αι όποiai και εις τό σπίτι των και εις τήν ένδυμασίαν των και εις τούς τρόπους των, σάς ένθυμίζουν κοινωνίαν πολύ μεγαλύτεραν από τήν Κρητικήν.

Παλιά Χανιά (άπό τήν «Ατλαντίδα» της Ν. Υόρκης του 1910)

ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ, ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΙΑ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ

ΣΤΥΛ. ΠΑΝΗΓΥΡΑΚΗ
Έπιτ. Γεν. Έπιθεω-
ρητού Μ.Ε.

Στήν Κρήτη, τό νησί «τῶν τροπαίων καί τῶν αἱμάτων», κατά τόν ποιητή, τό «παρελθόν» εἶναι ὑφασμένο μέ τό «παρόν» καί ὁ κόσμος βλέπει μέ τά μάτια τῆς ψυχῆς καί τῆς καρδιάς του ὅ,τι τόν συγκλόνισε κάποτε. Μεγαλεῖα, ἀγῶνες, νίκες, ἥττες πού ἰσοδυναμοῦν μέ νίκες.

Ὁ ἐπισκέπτης τοῦ νηιοῦ ἔχει χάσει ὁδὸν τὸ χρόνο του, ἀν δέν προσκυνήσει τοὺς τάφους τῶν Βενιζέλων στό Ἀκρωτήρι, ἀν δέν περιπλανηθεῖ στό σιωπηλὸ κόσμο τῆς Κνωσοῦ, ἀν δέν συγκλονισθεῖ ἀπὸ τὸ ἀγριο μεγαλεῖο τοῦ φαραγγιοῦ τῆς Σαμαριάς καί ἀν δέν σταθεῖ εὐλαδικά στά κατεσπαρμένα σ' ὅλη τὴν αἱματοποτισμένη Κρητικὴ γῆ μνημεῖα τῶν ἐκτελεσθέντων ἐπὶ γερμανικῆς κατοχῆς.

Σήμερα, σαράντα ἔνα χρόνια μετὰ τὴ γιγαντομαχία τῆς «Μάχης τῆς Κρήτης», ὅλα στὴν Κρήτη θυμίζουν «Μάχη». Οἱ πληγές ἀπὸ τοὺς ἀνελέητους βομβαρδισμούς σχεδὸν ἐπουλώθηκαν. Οἱ καμένες πόλεις καί τὰ χωριά, κατὰ κανόνα, ἀνοικοδομήθηκαν. Οἱ χαλασμένοι δρόμοι ξαναστρώθηκαν. Οἱ γκρεμισμένες γέφυρες ξαναχτίστηκαν. Ἡ ζωὴ ξανανθίζει στοὺς περασμένους διὰ «πυρός καί σιδήρου» τόπους. Ὅμως οἱ χιλιάδες ἐκτελεσθέντες, γιατί ἔκαμαν τὸ ἐγκλημα νὰ ἀγαπήσουν τὴν πατρίδα τους καί νὰ θέλουν νὰ ζήσουν ἐλεύθεροι, ἀναπαύονται στὴν φιλόστοργη μητέρα γῆ, εἴτε ἐπάνω σὲ ἀπείρητους τάφους, «εὐρεθέντες εἰς ἀναίρεσιν», εἴτε στὴν ἀντίθετη περίπτωση στὴν «κλίνη», τὴν «ἐστρωμένη τῶν ἀφανῶν». Ἡ καρδιά μας εἶναι ἀκόμα μαύρη, ὅπως μαυροφορεμένες εἶναι οἱ γυναῖκες μας καί μαυροποκαμισάτοι οἱ συγγενεῖς καί οἱ ἀπόγονοι τῶν θυμάτων. Γιατί, στὴν Κρήτη, δέν ὑπάρχει οἰκογένεια πού νὰ μὴν ἔχει δώσει ἓνα ἢ περισσότερα ἐξλαστήρια θύματα στὸν τελευταῖο αὐτὸν ὑπὲρ τῶν ὅλων ἀγῶνα.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Μᾶης εἶναι χαρὰ Θεοῦ, σὰν μήνας τῶν λουλουδιῶν καί τῆς ἀνοιξέως. Ἀλλὰ τὸ τελευταῖο δεκαήμερό του συνδέθηκε τραγικά καί ἀναπόσπαστα μέ τὴν ἱστορία μας. Γιατί κάποτε ἐγίνε ἡ μεγαλύτερη πτώση καί ἀναδίπλωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέ τὴν πτώση τῆς Βασιλεύουσας, (29.5.1453) καί πρόσφατα ἡ «παραδοξότερα μάχη τοῦ κόσμου», (20 Μαΐου μέχρι 1 Ἰουνίου 1941) κατὰ Ἰάπωνα ἀνταποκριτὴ, ἡ Μάχη τῆς Κρήτης.

Κατὰ τὴν μακραίωνα καί πολυκύμαντη ἱστορία μας, στὴν Κρήτη, πολέμηθηκαν μάχες πολλές. Μία ὅμως ὀνομάστηκε Μάχη τῆς Κρήτης. Ἀσφαλῶς ἡ πιὸ συγκλονιστικὴ καί ἡ ὁριακὴ στὴν ἱστορία τῆς, ὅπως πόλεις καί μεγάλες καί ἐνδοξες ἔχομε πολλές. Λέγοντας ὅμως Πόλη νοοῦμε μισή. Τὴν βασιλεύουσα τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴν κιωτὸ τῶν ἐθνικῶν ὀνείρων μας, τὴν Κωνσταντινούπολη.

Πρὸς τὰ πίσω λοιπὸν ὁ νοῦς καί ἡ καρδιά μας καί στεκόμαστε στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου. Ἡ Ἑλλάδα, ἡ πατρίδα μας, προσπαθοῦσε νὰ συνέλθει ἀπὸ τὴν κατὰπληξη μετὰ τὴν συμφορὰ τῆς Μικρασίας. Κατὰπληξη γιατί ὁ «Παράκλητος τῆς Φυλῆς», ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, εἶχε ἀρπάξει μέ τὰ στιβαρά του χέρια τὰ σύνορά μας καί ἀπὸ τὴν Μελοῦνα τὰ ἐκσφενδόνισε πρὸς ὅλες σχεδὸν τίς κατευθύνσεις, ὥστε νὰ τὴν κάμει «Ἑλλάδα τῶν πέντε θαλασσῶν καί τῶν δύο ἡπείρων» καί «σεβαστὴ στοὺς φίλους τῆς καί τρομερὰ στοὺς ἐχθρούς τῆς». Μετὰ, ἡ συμφορὰ. Ἀσπλάχνα χέρια γκρέμισαν τὸ οἰκοδόμημα τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν, (10.8.1920), μέ τὰ «πανωπύργια» του, κατὰ τόν ποιητὴ, καί τὸ ἀντικατέστησαν μέ τὰ κουρέλια τῆς συνθήκης τῆς Λωζάνης, (24.7.1923). Καί εὐτυχῶς πού ὑπῆρχε ὁ πικραμένος Βενιζέλος, ὡς ἀπολογητῆς.

Ἡ Ἑλλάδα λοιπὸν γύρευε νὰ νοικοκυρευτεῖ. Γιατὸ θεμελιώθηκε ἡ Ἑλληνοτουρκικὴ φιλία καί γιατὸ στὴν Ἀγκυρὰ χόρεψε ὁ Ἐλ. Βενιζέλος μέ τὴν κα Ἀτατούρκ καί ὁ Κεμάλ μέ τὴν κα Βενιζέλου. Ἐπειτα ἔπρεπε νὰ θροῦν «ζωτικὸ χῶρο» — ὅς μὲς συγχωρηθεῖ ὁ δάνειος αὐτὸς ὅρος πού συγκλόνισε τὴν Εὐρώπη — τὰ ἑκατομμύρια τῶν προσφύγων μας, καί νὰ ἐκδημοκρατισθεῖ περισσότερο τὸ πολίτευμά μας. Ἐργατικοὶ λοιπὸν καί φιλήσυχοι.

Γύρω μας, ὅμως, ἀνησυχία καί ἀπειλητικὰ σύννεφα στό διεθνὴ ὀρίζοντα. Ὁ Ἀξένος Βερολίνου-Τόκυο-Ρώμης φιλοδοξεῖ νὰ ἐγκαταστήσει νέα τάξη πραγμάτων, ὅπως διακήρυσε καί μέ βουλὴ ἐπεκτείνεται εἰς θάρρος τῶν γειτονικῶν λαῶν, προπόντων τὸ ναζιστικὸ Γ' Ράιχ. Ἡ φασιστικὴ Ἰταλία εἶχε δαμάσει τοὺς ξυπόλυτους τοῦ Χαϊλέ Σελασι (1935-36) ὁ δὲ «Πραξικοπηματίας» τῆς Μπυραρίας τοῦ Μονάχου, (8.11.1923) τὴν Αὐστρία (11.3.38), τὴν Σουδητὰ τῆς Τσεχοσλοβακίας (ὅκτ. 38), τὴν ὑπόλοιπη Τσεχοσλοβακία (39) καί τέλος τὸ Δάντσικ (1.9.39). Ἡ πρώτη μέρα τοῦ δευτέρου Παγκόσμιου Πολέμου. Μᾶς προκαλοῦν. Προσποιούμεθα ὅτι δέν ἀντιλαμβανόμεθα τίς προκλήσεις καί τοὺς θρασεῖς ταραξίες. Ὅχι ἀπὸ φόβο. Ἀπὸ σύνεση. Κρατοῦμε στά χέρια τὰ θραύσματα τῶν ἰταλικῶν τορπιλλῶν πού πληγώσαν τὴν Παναγία μας στὴν Τήνο (15.8.1940) καί τὸ ἑλληνικὸ φιλότιμο καί, ὅμως, ἔχομε τὸν ἀνδρισμὸ νὰ ἀναζητοῦμε τάχα τοὺς διεθνεῖς ἐγκληματίες. Διότι θέλαμε ἡσυχία καί ὄχι πόλεμο, ὅπως ἐπέβαλε τὸ ἐθνικὸ συμφέρον τῆς ἐποχῆς.

Ὦσπου φθάσαμε στὴν ἀλησμόνητη 28.10.40. Ὁ φανφαρόνος Μουσολίνι, ὅταν πείστηκε ὅτι

δέν θέλαμε νά θέσουμε τά δάκτυλα «ἐπὶ τὸν τύπον τῶν ἡλων» ἐξαπέλυσε ἐναντίον μας, ἀπὸ τὴν πρόσφατα δουλωθεῖσα Ἀλβανία (7.4.39) ὅλα τὰ θηρία τῆς δημιουργίας. Αἰφνιδιστήκαμε, καμφθήκαμε, ὑποχωρήσαμε γιὰ λίγες μέρες. Ἀλλὰ ὁ Ἕλληνας φαντάρος καὶ τοσολιὰς μὲ τὴν ἀκονισμένη ξιφολόγη των καὶ τὸ θρυλικὸ «ἀέρα» τοὺς πήραν φαλάγγι. Ἄν μὰς ἀφηναν θὰ τοὺς ἐρρίχναμε στὴ θάλασσα. Οἱ Ἀλβανοί, οἱ Λύκοι τῆς Τοσκάνης κλπ. πήραν τὸ δρόμο τῆς φυγῆς. Ὁ Ἕλληνας φαντάρος κατόπιν των. Ρεζίλι ὁ περίφημος Ἀξωνας. Ἐπρεπε νὰ περιωθεῖ τὸ γόητρό του. Ὁ Φύρερ, λοιπόν, ὡς ἄλλοτε ὁ Βρέννος, ρίχνει στὴν πλάστιγγα τοῦ πολέμου τὸ ξίφος του. Κινεῖ τίς σιδερόφρακτες στρατιές του ἐναντίον μας. 130 τόσα ἑκατομμύρια, συνολικά, ἐναντίον 8. Πολεμήσαμε σάν ἥρωες ἢ μάλλον σάν Ἕλληνες, κατὰ τὴν ὁμολογία των. Ἀλλὰ ἡ ἀνθρώπινη ἀντοχή ἔχει τὰ ὅριά της. Πεινασμένοι καὶ ἀσπλοὶ ἐμεῖς, πολεμήσαμε ἐναντίον πολλαπλάσιου καὶ σύγχρονα ἐξοπλισμένου στρατοῦ καὶ τῆ δραματικῆς μας πᾶλη στὰ χιόνια συμπλήρωσε ἡ ἐποποιία τῶν ὀχυρῶν. Στὸ τέλος ὅμως γονατίσαμε, γιατί λιποψύχησε ἡ στρατιωτικὴ ἡγεσία τῶν «προκεχωρημένων» τμημάτων μας. (Τοσλάκογλου, 20 μὲ 23.4.41). Μὰς κάλυψε ἡ πλημμυρίδα τῶν σιδερόφρακτων φαλάγγων τῶν ἀντιπάλων μας καὶ στὶς 27.4.41 μολύνεται ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Ἀκρόπολις ἀπὸ τὴν ἐχθρική μπότα καὶ τῆ σημαία μὲ τὴ σβάστικα.

Δούλη λοιπὸν ἡ Ἑλλάδα; Ἀκόμα ὄχι. Ἐκεῖ στὰ νότια τῆς ἀπλώνεται τὸ κλειδί τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, τεράστιο καὶ ἀθύθιστο ἀεροπλανοφόρο, ἡ Κρήτη. Τὸ Νοέμβριο τοῦ '40 οἱ σύμμαχοι Ἀγγλοὶ ἔστειλαν γιὰ νὰ τὴν κρατήσουν κάποιες μικροδυνάμεις των καὶ δικὸς τους στρατιωτικὸ διοικητὴ. Ἡ ὀχύρωση, ἂν μπορούσε νὰ ὀνομασθεῖ ἔτσι, ὅ,τι γινόταν στὸ νησί, προχωρεῖ μὲ θηριασμό χελώνας. Τὸ νησί ἦταν ἀσπλο. Ἡ V Μεραρχία μὲ τὰ ἡρωικά παιδιὰ της, ἐπιτελοῦσε στὰ ἡπειρωτικά θουνὰ τὸ καθήκον της. Στὴν ἐκκλήση τῆς Κυβερνήσεως Μεταξά, ἡ Κρήτη ἀνταποκρίθηκε πρόθυμα. Παράδωσε γιὰ τὴν Πατρίδα καὶ ὅπλα καὶ κουβέρτες, Σκόπιμη ἡ ἐκκλήση; Τὸ ἐρώτημα μένει.

Ἀλλὰ ἡ Κρήτη δὲν ἦταν μόνο τὸ τελευταῖο ἐλεύθερο τμῆμα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους. Θὰ ἦταν καὶ τὸ προχωρημένο πρὸς νότο φυλάκιο τοῦ ἐχθροῦ γιὰ τίς ἐπιχειρήσεις του κατὰ τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ν.Α. Ἀσίας. Προετοιμασία λοιπὸν γιὰ τὴν κατάληψη.

Ὁ Κούρτ Φὸν Στούντεντ καταρτίζει τὸ σχέδιο «Ερμής». Ἀγριο καὶ συνεχῆς σφυροκόπημα ἀπὸ ἀέρος. Στὴ θάλασσα γιὰ νὰ θουλιάζουν τὰ μεταγωγικά καὶ ἐμποδίζουν τὸν ἀνεφοδιασμό τοῦ νησιοῦ. Στὴν ξηρὰ γιὰ νὰ καταστρέψουν ὅ,τι μπορούσαν καὶ γιὰ νὰ σπᾶσουν τὸ ἠθικὸ μας.

Κατὰ τὴν «ἐκκένωση» ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἀποβιβάστηκαν στὴν Κρήτη 50.162 ἄνδρες τῆς Κοινοπολιτείας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔμειναν στὸ νησί 30.000, περίπου, «καρθετοσασκισμένοι» καὶ μὲ ἐλάχιστο ἐλαφρὸ ὄπλισμό. Οἱ ἄλλοι πρόλαβαν νὰ περάσουν στὴν Αἴγυπτο. Ἑλληνικὲς δυνάμεις περίπου 13.550 διαφόρων εἰδικοτήτων καὶ κατηγοριῶν, κατὰ κανόνα, ὄχι ἐμπειροπόλεμοι (π.χ. 10.000 νεοσύλλεκτοι). Ὅπλα ἐλάχιστα μὲ λιγότερα φυσίγγια. Ὁ Δαβὶδ λοιπὸν κατὰ Γολιάθ.

Τὰ τῆς μάχης εἶναι πολὺ γνωστά. Ὅτι ὁ Τσώρτσιλ διακήρυξε πῶς θὰ ἔκανε τὴν Κρήτη νέο «Σκάπα Φλόου» καὶ ὅμως ἀπὸ τὸ Νοέμβριο τοῦ '40 μέχρι τὸ Μάιο τοῦ '41 διόρισε στὸ νησί ἔξι (6) Στρατιωτικοὺς Διοικητὲς μὲ τελευταῖο τὸν μπαρουτοκαπνισμένο Νεοζηλανδὸ Φρέντερικ. Ὅτι ἐφόδια στέλνονταν λίγα καὶ ἐφθάναν μετὰ τὴν ἐντονὴ ἐχθρική δράση λιγότερα. Ὅτι ὁ χρυσὸς τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος μεταφέρθηκε στὸ Ἡράκλειο (16.3.41) καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὸ Κάιρο. Ὅτι ὁ Βασιλεὺς καὶ ἡ Κυβέρνηση κατέθηκαν στὴν Κρήτη (23.4.41). Ὅτι ἀπὸ 14.5.41 οἱ βομβαρδισμοὶ συστηματοποιήθηκαν καὶ ἐντάθηκαν, ὅτι ὁ πληθυσμὸς περνοῦσε δραματικὰ μερόνυχτα, ὅτι τέλος στὶς 08.15' τῆς 20.5.41 ἐκδηλώθηκε ἡ ἐπίθεση.

Ὅτι τὴν περίμεναν οἱ ὑπεύθυνοι ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἀλλ' αὕτη ἐκδηλώθηκε ἀπὸ τὸν ἀέρα, ὅτι στόχος ἦταν τὰ τρία ἀεροδρόμια καὶ κυρίως τοῦ Μάλεμε. Ὅτι ἀμέσως κινητοποιήθηκαν λαὸς, ἐθνικὸς στρατὸς καὶ συμμαχικός. Ὅτι ἐγιναν λάθη τακτικῆς (τὸ θλέπομε ἐκ τῶν ὑστέρων). Ὅτι ἡ δύναμη καὶ ἡ ὑπεροπλία τοῦ ἐχθροῦ τοῦ χάρισαν ἀμφίβολης σημασίας νίκη στὴν ἀρχή, ἀποφασιστικῆς ἀργότερα, ὅτι ὁ συμμαχικός στρατὸς δὲν χρησιμοποίησε, ὅπως ἔπρεπε, τίς ἐφεδρεῖες του παντοῦ, παρὰ τὴ γενναιοῦτητα μὲ τὴν ὁποία πολέμησε. Ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Κρήτης καὶ οἱ Ἑλληνικὲς δυνάμεις πολέμησαν καὶ μὲ τὰ δόντια, ἀφοῦ οἱ σύμμαχοι γιὰ λόγους ἀνεξήγητους δὲν τοὺς ἐξόπλισαν. Ὅτι ἀφοῦ ἔπεσαν τὸ ἀεροδρόμιο τοῦ Μάλεμε καὶ ὁ λόφος 107, πού ἦταν «ἡ Κερκόπορτα τῆς Κρήτης», ὁ ἀγῶνας ἐγίνε πολὺ δύσκολος, ὅτι ἀφοῦ ἰσοπεδώθηκε ὁ Γαλατὰς μετὰ τίς ἐπικές ὁδομαχίες, ἀνοίξε ὁ δρόμος πρὸς Χανιά καὶ Σούδα. Ὅτι ἐπακολούθησε διάσπαση τοῦ μετώπου, σύγχυση, διάλυση, φυγὴ πρὸς τὰ Σφακιά, αἰχμαλωσία τῶν πολλῶν, ὅτι ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο ἐφυγαν οἱ Σύμμαχοι χωρὶς νὰ εἰδοποιήσουν τὸ Λιναρδόκη. Ὅτι ἀπὸ τὰ Σφακιά διασώθηκαν στὴν Ἀλεξάνδρεια χιλιάδες σύμμαχοι. Ὅτι χιλιάδες ἀκόμα ἔμειναν στὸ νησί. Ὅτι ὁ Λαὸς τῆς Κρήτης εὐγνώμων γιὰ τοὺς ἀγῶνες καὶ τὴ θυσία τῶν συμμάχων τοὺς περιθάψε ὁλόψυχα, πράγμα πού πολλές φορές τὸ πληρώσε μὲ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ του. Ὅτι τέλος, ἡ περίφημη Μάχη τῆς Κρήτης ἔληξε τὴν 1.6.41, ὅταν ὁ συνταγματάρχης Κόλβιν, ὁ ἀρχαιότερος βρεταννὸς αξιωματικὸς πού βρισκόταν στὴν Κρήτη, ἐξουσιοδοτημένος ἀπὸ τὸν Οὐέστον, ὑπογράψε τὴν ἀνακωχή μὲ τοὺς Γερμανούς.

Ἡ ΚΑΤΟΧΗ Ἀρχὴ ὠδίνων γιατί,

«Παντοῦ τᾶσκιαζε ἡ φοβέρα

καὶ τὰ πλάκωνε ἡ σκλαβιά»,

κατὰ τὸν ἐθνικὸ μας ποιητὴ. Οἱ Γερμανοὶ ὀνόμασαν τὴν Κρήτη φρουρίο, ὁ δὲ Διοικητὴς τῆς ὑπογράφον «Στρατιωτικὸς Διοικητὴς τοῦ Φρουρίου Κρήτης». 1) Στὴν πρώτη προκήρυξή του

ο πρώτος Διοικητής, ο Στούντεντ, ο «πορθητής», ζητούσε από τους Κρήτες να παραδώσουν τα όπλα, τους Βρεταννούς αιχμαλώτους, ήσυχία και τυφή ύπακοή. Στην αντίθετη περίπτωση, ποινή ήταν ο θάνατος. Η ευθύνη συλλογική. Για κάθε Γερμανό νεκρό, θα εκτελούσε 10 Κρήτες. Διοίκησε κατά το μικρότερο διάστημα της Κατοχής, δηλαδή μόνο 20 μέρες, αλλά έχυσε τόπο περισσότερο αίμα. Τουφέκισε 2.000 άτομα. Μίλησε για κακοποιήσεις Γερμανών νεκρών. Στο ανακοινωθέν του της 30.5.41 απειλούσε: «Οι υπεύθυνοι, θα τιμωρηθούν σκληρότατα». Έπειδή δε από την υπερβολική ζέση αλλοιώθηκαν πτώματα, θρήκε αφορμή να κορέσει τη δίψα του για εκδίκηση. Είχε συστήσει στο Χίτλερ την επίθεση και νόμιζε ότι με το αίμα των αθώων θα μείωνε τις ευθύνες του. Βομβάρδισε και κατάστρεψε τα περισσότερα χωριά. Δικάστηκε αλλά δεν φυλακίστηκε. Πέθανε στη Γερμανία το 1978.

2) Ο Άλεξάντερ Άντρέ περί τα τέλη Ιουνίου του '41 αντικαθιστά στη Διοίκηση τον Στούντεντ. Βουλευτής του Γερμανικού Δημοκρατικού Κόμματος, Δημοκρατικών Αρχών, αλλά Πρόσωπος στη συμπεριφορά. Σκληρός, ανελέητος. Κράτησε και τα ανήλικα μέλη της Επιτροπής που τον επισκέφθηκε στην Πελεκαιώνα όρθια (Παίξη, ή Μάχη της Κρήτης σ. 121). Έργο του η εκτέλεση στον Κερίτη με τα 118 θύματα, (1.8.41), ανάμεσα στα οποία υπήρχαν παιδιά και ανήλικοι πολέμου. Δικάστηκε, αλλά ζούσε μέχρι πρότινος.

3) Ο Μπρούνο Μπρόγιερ διορίζεται Διοικητής στις 9.9.42. Η ένοχη του είναι μικρότερη από εκείνη του Μύλλερ. Στη δίκη του υποστήριξε: «Κακοποιήσεις δεν έγιναν». Αλλά υποστήριξε και πρόβαλε τον Σούμπερ. Τουφεκίστηκε στην Αθήνα το 1947. Ο Φρίτς Σούμπερ, γερμανός υπαξιωματικός, πολυεθνική και αμφιλεγόμενη φυσιογνωμία. Τούρκος ή Έλληνογερμανός; Έμφανίστηκε στο Ρέθυμνο το '42, αλλά ξεκινά από την Αύγενική του Ήρακλείου. Ευθύνεται για εκτελέσεις, λεηλασίες, πλουτισμό. Ίδρύει το σώμα «κυνηγών του Σούμπερ». Είναι τα καθάρματα, οι «Σουμπεραίοι». Στα Χανιά εκτελεί τους αδελφούς Μανουσάκηδες και το δάσκαλο Έμμ. Μάντακα. Μετέχει στην καταστροφή του Καλλικράτη, (6.10.43), αποτυγχάνει την πρωτοχρονιά του '44 στα Μεσκλά, δρά στην Αθήνα, φεύγει. Γυρίζει το '47, συλλαμβάνεται στη Θεσσαλονίκη καταδικάζεται και τουφεκίζεται.

4) Ο Βάλτερ Μύλλερ συνεχίζει το αίμασταγές έργο των προκατόχων του. Τουφεκίστηκε κι αυτός στην Αθήνα (1947).

5) Μπένταγκ, Διοικητής από Σέβριο του '44 μέχρι το Μάιο του '45, όταν οι Γερμανοί περιορίστηκαν στο Νομό Χανίων. Επιτρέπει εγκλήματα στον Αποκόρωνα, στην Κυδωνία, στην Κίσαμο. Βομβαρδίζει το Φρέ. Τρία μερόνυχτα κατά Κεραμειών, (Μάχη Παναγιάς), 12 και 14.4.44. Δεν διώχθηκε. Στις 23.5.45 συνθηκολογούν τα Γερμανικά στρατεύματα των Χανίων, δηλαδή του τελευταίου σκλαβωμένου μέρους της Ελλάδας.

Τό λιμάνι της Σούδας, πριν από την επίθεση των Γερμανών για την κατάληψη της Κρήτης, με πολυθόλο έτοιμο να κτυπήσει.

Συνήθως, οι Γερμανοί κύκλωναν αίφνιαστικά χωριό ή χωριά μιάς περιοχής, έκαναν ομαδικές εκτελέσεις, λεηλατούσαν και τελικά έκαιγαν τό χωριό. Όλα γίνονταν με μέθοδο. Ένδεικτικά μόνον αναφέρω μερικές τέτοιες εκτελέσεις. Στο Νομό Χανίων: Κυρτομάδω, Κοντομαρί, Πατελάρι, Άγιά, Άλικιανό στις 2.6.41. Στέρνες, Περιβόλια, Ταυρωνίτη, Κερίτη, Παλιόχωρα, Χ. Σφακίων στις 1.9.41. Καλλικράτη, Μαλάθυρο. Στο Νομό Ρεθύμνου: Περιβόλια, σέ 8 χωριά του Άμαρίου, Άνώγεια, Άνω Μέρος, Γερακάρι, Κρύα Βρύση, Άδελε. Στο Νομό Έρακλείου: Δαμάστα, Μαργαρικάρι, Βιάννου, Σκαλάνι, Παγκαλοχώρι και Έράκλειο.

Οι Ναζί είχαν σύστημα. Δέν ήθελαν νά κουράζονται. Διατάσσανε τούς μελλοθανάτους νά σκάβουν τούς ομαδικούς τάφους των. Κατόπιν, μπροστά στά μάτια τών συγγενών τους, τούς θέριζαν με πολυβόλα. Τούς σκέπαζαν νεκρούς ή νεκροζώντανους με χώμα κι έπειτα έπαιρναν σειρά άλλοι μελλοθάνατοι. Σκηνές φρίκης. Σκηνές δαντικής κολάσεως. Για κάθε χωριό είχαν προκαθορισμένο τόν αριθμό τών εκτελεστέων. Όταν ήταν μικρότερος, τόν συμπλήρωναν με περαστικούς. Τύχη νά πεί κανείς. Άλλού τουφέκισαν και 3 άδελφούς (τούς Άφούς Γεωργιάδη στό Έράκλειο) ή και 4 άκόμα. Άλλού πατέρα και μικρό άγόρι. Ή γυναίκες, παιδιά, τραυματίες, άρρώστους κι άναπήρους.

Στίς καταστροφές τών χωριών ήταν πράγματι άριστοτέχνες. Ή Κάντανος, ή Δαμάστα, τά χωριά τής Βιάννου πού κηρύχθηκαν άπαγορευμένη περιοχή τό μαρτυρούν. Και κάτι άκόμα όχι πολύ γνωστό. Ο Σαμωνάς τού Άποκοράνιου, μικρό, άλλ' ήρωικό χωριό, είχε ξεγραφεί για τήν έθνική του δράση. Τό κυκλώνουν από 9 μέχρι 13 Μαΐου τού '44. Σκοτώνουν όσους βρήκαν άνδρες και γυναίκες. Τέλος τό ξεθεμελιώνουν στην κυριολεξία με πυροβολικό, άεροπορία, όλμους, μυδραλιοβόλα και πετρέλαιο. Καημένη Γή.

Στό βιβλίο τού κ. Παΐζη «Ή Μάχη τής Κρήτης», τά μετά τή Μάχη κ.λ.π. (σ. 545), βρίσκονται πίνακες εκτελεσθέντων. Ίσως δέν είναι πλήρεις, άλλα μεταφέρω τούς αριθμούς. Τουφεκίστηκαν:

Στό Ν. Χανίων	1.432
Στό Ν. Ρεθύμνης	905
Στό Ν. Έρακλείου	914
Στό Ν. Λασηθίου	213
Σύνολο	3.464

Ό Στόλος τής Άγιός. Σ' αυτόν δονόταν και τά παληκάρια τής αντίστασης για νά εκτελεστούν.

Αλλά δύο λέξεις για την Αγιά, η οποία είναι γνωστή για τις αγροτικές φυλακές της. Είναι ο εθνικός «Κρανίου τόπος» ή το Χαϊδάρι της Κρήτης. 10.000 περίπου πατριώτες γνώρισαν τα εφιαλτικά της κελιά του θανάτου, από τους οποίους 1.000 περίπου τουφεκίστηκαν. Στους ανήλικους τοίχους των κελιών αυτών 2 x 2μ. το καθένα, είναι γραμμένες από τους τότε εγκλειστούς μελλονθάνοντες εκκλήσεις αγωνίας ή λόγια αφάνταστου ψυχικού μεγαλείου. Αθάνια υποδειγματικά μηνύματα νέων, ώριμων, ιερωμένων, παιδιών, μητέρας και γιού κ.ά. που ύστερα από λίγο ξεψύχησαν διάτρητοι από τα έχθρικά πυρά, δεμένοι στον αιματοποτισμένο ξύλινο στύλο, που φυλάσσεται σήμερα σαν εθνικό κειμήλιο, στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (Χανίων).

ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Από 1ης Ιουνίου μέχρι 1.8.41 που δίνει άμνηστία ο Αντρέ, τουφεκίστηκαν 2.000 Κρητικοί και κάηκαν δεκάδες χωριά. Μετά την άμνηστία, για ένα δεκάμηνο επικράτησε σχετική ήσυχια. Έπειδή όμως στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως αιχμαλώτων Μάλεμε, Σούδας, Αγίων Αποστόλων (στά Χανιά), όπου κλείστηκαν Βρετανοί και Έλληνες αιχμαλίοι, φάνηκε η μεγαλοψυχία του Κρητικού λαού, που μοιράστηκε μαζί τους το λιγοστό ψωμί του, οι Ναζί μεθυσμένοι και από την ανέλπιστη νίκη τους, αποθηριώθηκαν. Εντάθηκαν, λοιπόν, στο έπακρον οι πιέσεις.

Από την πρώτη στιγμή της κατοχής φλογεροί πατριώτες ανεβαίνουν ένοπλοι στα βουνά, όπου «μαδαρώνουν», δηλαδή, πιάνουν τις μαδάρες. Στα βουνά, τα χωριά και τις πόλεις, θέλουν άερα ελεύθερο. Σχηματίζονται, λοιπόν, άρμια στην αρχή, οι πρώτοι πυρήνες αντίστασης. Αμέσως μετά την κατάληψη στα Λευκά Όρη, στον Ψηλορείτη, στο Κέδρος και στα Λασηθιώτικα, συγκροτούνται αξιόλογα κέντρα αντάρτων. Κατά το πρώτο τετράμηνο το κίνημα Αντιστάσεως στην Κρήτη δρά αὐθόρμητα. Το Βρετανικό Στρατηγείο του Καΐρου έρχεται σέ έπαφής με το αντάρτικο και θέλει νά κρατεί ξένη την Έλληνική Κυβέρνηση, την αὐτοεξόριστη στο Καΐρο, γιαυτό και τα δύο πρώτα χρόνια χειρίζεται το ζήτημα «μονοπωλιακά».

Στην Κρήτη, πρὶν ακόμα ταφούν οι νεκροί της μάχης για την κατάληψη, αρχίζει η αντίσταση που, στη συνέχεια, μεταστοιχείωνεται σέ ένοπλο άγώνα. Από που όμως άρχισε; Κατά τους πρωταγωνιστές: Στις 2.6.41 ο Σωφρόνιος, Ηγούμενος του Έπανωσήφη, όρκίζει στον Άγιο Σύλλα Ηρακλείου, και μάλιστα στο σπήλαιο του Χαμαμουτζή, τους πρώτους ένοπλους με άρχηγό τόν Έμμ. Μπαντουβά. Οι ομάδες που θά σχηματισθούν σ' όλη την Κρήτη θά πάρουν τό γενικό όνομα «Εθνική Αντίσταση». Αργότερα θά μετονομαστούν σέ Ε.Α.Μ. Στις 10.9.43 ο Έμμ. Μπαντουβάς θά διαχωρίσει τή θέση του και θά δώσει στην όργάνωσή του, τοπική θέβαια, τό όνομα «Αρχηγείο Έλευθέρων Σκοπευτών, Έμμ. Μπαντουβά».

Στις 15.6.41 όρκίζόταν στα Χανιά η πρώτη αντιστασιακή ομάδα από τούς Ι. Παίχη, γιατρό (τών Χανίων), Α. Παπαδάκη του Ρεθύμνου, Ι. Ιωαννίδη (συμβολαιογράφος) του Λασηθίου, που θά σκοτωθεί αργότερα πολεμώντας τούς Ιταλούς στις 11.5.44 και Άνδρέα Πολέντα από τις Βρύσες Αποκορώνου, ως Γραμματέα, που θά εκτελεσθεί στην Αγιά στις 21.12.42. Τό πρακτικό όμως θά υπογραφεί και από τούς Τίτο Γεωργιάδη, Δήμαρχο Ηρακλείου και Άριστομ. Καρακουλάκη, Πρόεδρο Εφετών. Η όργάνωση, παγκρήτια, όνομάζεται Άνωτάτη Έπιτροπή Αγώνος Κρήτης (Α.Ε.Α.Κ.) και θά συνδέσει τό Στρατηγείο της Μ.Α. με τα επαναστατικά στοιχεία του νησιού. Στα βουνά οι ένοπλοι. Στις γερμανικές υπηρεσίες των πόλεων Κρήτες διακινδύνευαν τή ζωή τους συγκεντρώνοντας πληροφορίες που διαβίβαζαν στις τοπικές όργανώσεις, οι όποιες με τή σειρά τους τροφοδοτούσαν τό Βρετανικό Αρχηγείο του Καΐρου.

Στό Ρέθυμνο κινούνται ακόμα οι Διονύσιος Ψαρουδάκης, Ηγούμενος του Άρκαδίου και Άγαθ. Λαγγουθάρος Ηγούμενος Πρέβελι. Στό Ηράκλειο οι όπλαρχηγοί Έμμ. Μπαντουβάς, Πετρακογιώργης, Άντ. Γρηγοράκης ή Σατανάς. Στα Άνώγεια Ρεθύμνης ιδρύεται ή Έπιτροπή Εθνικής Απελευθερωτικής Δράσεως. Στόν Άγιο Νικόλαο ή Όργάνωση Έλευθέρων Νέων (ΟΕΝ) τό Νοέμβριο του '41. Από τό '42 στην Κοινότητα Δελιανών και Πανεθύμου Χανίων γίνεται προσπάθεια δημιουργίας «μυστικής όργανώσεως». Στη Βιάννο ο Ραυτόπουλος, ιδρύει την Έθνική Έπαναστατική Έπιτροπή. Στη Σητεία ο Π. Καλομενόπουλος τή «Φυλική Έταιρεία». Στό Μεραμπέλο ο Άγιος Πέτρος και ο Μηλαράς τή «Χριστιανική άλληλεγγύη». Στις 11.1.42 στο Άνώγεια υπογράφεται πάλι πρακτικό για την ίδρυση «Εθνικής Όργάνωσης κατά του κατακτητού». Στις 15.8.42 ιδρύεται στο όροπέδιο Χανδρά ή «Ανεξάρτητη Έθνική Όργάνωση». Στις 18.10.42 ή ΠΟΕΝ που διαλύθηκε στις 10.10.43 και συγχωνεύθηκε με την ΕΠΟΝ. Στις 26.4.43 ή «Πατριωτική Όργάνωση Σητείας». Στην Άθήνα από Κρήτες ή ΕΚΟ. Τό Μάρτιο του '44 ο Δικηγόρος Γ. Σαρρής ιδρύει στα Χανιά την ΕΠΕΚ (Έθνική Πατριωτική Ένωση Κρήτης).

Τέλος από την αρχή της κατοχής τό ΕΑΜ (Έθνικό απελευθερωτικό Μέτωπο, ΕΛΑΣ τό στρατιωτικό του τμήμα) και ή ΕΟΚ (Έθνική Όργάνωση Κρητών, ΕΟΡ για τό Ρέθυμνο και ΕΕΝ ή νεολαία της) που άμέσως μετά την εμφάνισή τους πανελλήνια ή πρώτη, παγκρήτια ή δεύτερη — άπορρόφησαν όλες τις άλλες, που σιγά σιγά άποδυναμώθηκαν και περιέλασαν σέ άδράνεια. Πρέπει επίσης νά αναφερθεί ή ΕΠΟΝ, τό νεανικό τμήμα του ΕΑΜ.

Ενώ στην υπόλοιπη Ελλάδα συγκροήστηκαν ένοπλα διάφορες αντιστασιακές όργανώσεις, στην Κρήτη χάρη στη νηφαλιότητα των υπευθύνων, άποφεύχθηκε ή αναταραχή και ούσιαστικά έδρασαν παράλληλα. Άξιοσημείωτες είναι οι ακόλουθες συμφωνίες που υπέγραψαν ΕΑΜ και ΕΟΚ: 1) Η συμφωνία του Θερίσου στις 7.11.43 (συνεννόησης και συνεργασίας). 2) Τής Τρομάρισ-σας στις 15.9.44 (Έθνική ένότητα δράσης στο Νομό) και του Φρέ στις 3.2.45, κατά την όποια οι

δύο οργανώσεις δέν επέτρεπαν σέ αντάρτες από άλλες έπαρχίες νά μπούν στόν Άποκόρωνα. Ο έχθρος αντιμετώπιστηκε στού Παπά-Πέραμα (7.7.42), στο Τραχήλι (15.8.43), στή Βιάννο (12.9.43), στήν Καλή Συκιά (12.10.43), στή Μαδαρή (14.8.44), στήν Παναγιά, (12 καί 14 Νοεμβρίου 44) καί στο Βαφέ (8.12.44), γιά νά αναφέρουμε μόνο τίς σπουδαιότερες συγκρούσεις.

Κάθε Νομός κατευθυνόταν από τά αντίστοιχα τμήματα τών οργανώσεων του. Τό Κάιρο συνιστούσε σαμποτάζ κατά του έχθρου. Στο Ήράκλειο ανατίναξαν τίς αποθήκες του αεροδρομίου Πεδιάδος. Τά αντίποινα ακολούθησαν άμεσα. Οί εκτελέσεις στο Ήράκλειο. Τών 12 στίς 3.6.42, ανάμεσα στούς όποιους καί οί τρεις άδελφοί Γεωργιάδη (ό Τίτος ήταν Δήμαρχος τής πόλεως) καί τών 50 στίς 14.6.42. Άντίποινα έγιναν καί, όταν κατ' έντολήν του Καίρου, ξεκαθάρισαν δύο-τρεις προδότες στο Ήράκλειο. Επίσης καί μετά τήν περίφημη άπαγωγή του στρατηγού Κράιπε (26.4.44), όποτε κήκαν 13 χωριά καί τουφεκίστηκαν 200.

Ο αντίστασιακός, λοιπόν, άγώνας στά Χανιά καί τό Ρέθυμνο διεξάγεται από τίς οργανώσεις. Στο Ήράκλειο, όμως, από τούς καπεταναίους πού δέν ήθελαν νά αναγνωρίσουν τοπικό άρχηγό. Στίς αρχές δέ του '44 έρχεται στήν Κρήτη ό σμήναρχος Έμμ. Κελαϊδής, ως Κυβερνητικός Άντιπρόσωπος, μέ σκοπό τήν άποφυγή του έμφυλίου πολέμου. Τό έργο του αξιόλογο, τό βοήθησαν δέ πολύ οί οδηγίες του Σοφοκλή Βενιζέλου καί του Έμμ. Τσουδερού.

Χαρακτηριστικό τής ανιδιοτέλειας τών αγωνιστών μας είναι καί τό εξής. Όταν, κατά τό 1956, οί Άγγλοι άρνήθηκαν στούς άδελφούς μας Κυπρίους τήν έλευθερίαν των, πολλοί Κρήτες αγωνιστές πού είχαν τιμηθεί μέ παράσημα καί πιστοποιητικά τά επιστρέφανε σέ ένδειξη διαμαρτυρίας, από δέ τούς 2.329 επίσημα αναγνωρισμένους μαχητές τής Άντιστάσεως, μόνο 65 δέχτηκαν ύλική άμοιβή.

Σήμερα, 41 χρόνια μετά τή Μάχη, ό επισκέπτης του νησιού σέ κάθε του θήμα τή θυμάται. Ή μάλλον του τή θυμίζουν τά διάφορα μνημεία, τά περισσότερα απλά καί άπείριτα. Σέ δρόμους καί σέ χωριά, όπου ξεψύχησαν αγωνιστές τής Έλευθερίας, στήθηκαν φτωχικά εικονοστάσια. Όπου έγιναν ομαδικές εκτελέσεις ύψώθηκαν μνημεία, ήρώα μέ πλάκες ένεπιγραφες, οί όποιες αποθανατίζουν τόν ήρωισμό καί τή θυσία τών θυμάτων. Σέ πολλά έχουν συγκεντρωθεί τά όστά τών εκτελεσθέντων καί μπορεί καθένας νά δει κεφαλάκια μικρών παιδιών ή τεχνητά μέλη αναπήρων (Κερίτης). Στά χωριά πού δοκιμάστηκαν από εκτελέσεις ύψώθηκαν ήρώα πού μνημονεύουν όσους αντάλλαξαν τή ζωή τους μέ τό θάνατο γιά τήν δική μας Έλευθερία. Άλλού υπάρχουν πολυτελέστερα. Στήν Άγιά, στήν Κίσαμο, στο Κολυμπάρι γιά τούς Εύέλπιδες, στο Γαλατά γιά τούς Έλληνο-νεοζηλανδούς. Αναμνηστική πλάκα σέ πηγάδι κοντά στο «Μακρύ Τοίχο» τών Χανίων, όπου σκοτώθηκε άρχίατρος τών Νεοζηλανδών. Τελετή τής 27.4.77. Στο Σταυρωμένο του Ρεθύμνου γιά τούς Αυστραλούς. Στή Σχολή Έφέδρων Αξιωματικών Ήρακλείου αναμνηστική πλάκα «εις μνήμην τών έν Κρήτη πεσόντων Έλλήνων καί Βρεταννών». Στο μυχώ του λιμανιού τής Σούδας, σέ ειδυλλιακή τοποθεσία, είναι κτισμένο τό συμμαχικό νεκροταφείο, όπου αναπαύονται τόν αιώνιο ύπνο όσοι σύμμαχοι θυσιάστηκαν γιά τήν κοινή έλευθερία καί όσων, θέβαια, θρέθηκαν οί νεκροί.

Από τά Χανιά πρós τό Κολυμπάρι, άριστερά καί στήν έξοδο σχεδόν τής πόλεως, συναντάται σέ χαμηλό γήλοφο τό «Κακό Πουλί», όπως, άκόμα, λέγεται. Είναι ένας τεράστιος άετός πού προσεδαφίζεται, ενώ στά νύχια του κρατεί τή σβάστικα. Οί Γερμανοί τό ύψωσαν άμέσως μετά τή μάχη γιά νά διασαλπίσουν τή χαρά τους γιά τήν κατάληψη του νησιού. Μετά τήν άπελευθέρωση έγιναν προτάσεις καί προσπάθειες νά καταστραφεί. Έπικράτησαν όμως οί άπόψεις τών νουνεχότερων γιά νά άποδεικνύεται, έτσι, γιά άλλη μιά φορά, ότι ό όποιοσδήποτε έχθρος στήν Κρήτη έρχεται, θλέπει καί παρέρχεται.

Άριστερά πάλι στο Μάλεμε, σέ περίοπτο γήλοφο, ιδρύθηκε τό γερμανικό νεκροταφείο στο όποίο αναπαύονται από τίς 4.6.45, όσοι θρέθηκαν τότε πρós ταφήν, από εκείνους πού ήλθαν έδώ νά μάς σκλαβώσουν. Γεγονός πού έκφράζει καί φανεράνει τήν άνωτερότητα του Έλληνο- (Τό νεκροταφείο αυτό «παραδόθηκε» επίσημα στίς 6.10.74). Καί τό σπουδαίο είναι ότι φύλακας σ' αυτό είναι κάποιος δικός μας Ψυχουντάκης, πού νεαρός τότε στή Μάχη τής Κρήτης καί τήν κατοχή είχε κάψει τήν καρδιά τών Γερμανών μέ τήν Έθνική του δράση. Είναι ό δόκιμος μεταφραστής τής Όδύσσειας σέ παραστατική δημοτική.

Τήν άνωτερότητα όμως καί τόν ήπιοτισμό τών Κρητών φανερώνουν καί άλλες ένέργειές τους. Μέ τήν ανάπτυξη του τουρισμού κατεβαίνουν στο νησί μας πολλοί ξένοι, ανάμεσα στούς όποιους καί Γερμανοί πού πολέμησαν κατά τή Μάχη. Φιλοξενούνται από τούς κατοίκους τών όποιών τά σπίτια έκαψαν καί οδηγούνται άπ' αυτούς στα πεδία τών φονικών μαχών. Ξυπνούν οί μνήμες, μνήμες όμως θλιβερές. Άλλά υπάρχει στούς Κρήτες τό ψυχικό μεγαλειό νά μοιράζονται, πρόσκαιρα έστω, τή στέγη καί τό ψωμί τους μέ τούς χθεσινούς δημίους τους.

Πρό έτών, λίγο πρό του θανάτου του, ό Κράιπε συναντήθηκε στήν Άθήνα μέ τούς επιζώντες άπαγωγείς του. Συζήτησαν φιλικά τήν ύπόθεση, αναγνώρισε τή γενναιότητα καί τήν τρελή τόλμη τών άπαγωγέων του καί ή συνάντηση τελείωσε μέ πλούσιο κρητικό φαγοπότι. Δέν μάς θυμίζει τό παράτολμο αυτό έγχείρημα τών σημερινών Κρητών όμηρικές σκηνές;

Ο Κρητικός λαός δέν ξεχνά ούτε τούς συμμάχους ούτε τούς αντιπάλους του. Κάθε χρόνο τιμά τούς σκαπανείς τής Μάχης τής Κρήτης μέ παγκρήτιες εκδηλώσεις, κυρίως, δέ στα Χανιά. Τό βάρος πέφτει στήν Πολιτεία καί τό Δέμο. Οί εκδηλώσεις είναι συνήθως τριήμερες, περιλαμβάνουν δέ επισκέψεις καί καταθέσεις στεφάνων σέ τόπους διακεκριμένων άγώνων, φιλοξενία καί ξεναγήση παλαιών συμμάχων πολεμιστών, ανταλλαγήν αναμνηστικών δώρων κ.ά. Μετέ-

χουν οι 'Αρχές, λαός και μαθητόκοσμος — για φρονητισμό — της περιοχής. Τελευταία, έρχονται και αντιπροσωπεύει Γερμανών πολεμιστών. Καμιά διάκριση από τον κόσμο. Ο Δήμος Χανίων οργανώνει πολιτιστικές εκδηλώσεις. Μετακαλεί ξένα και δικά μας χορευτικά συγκροτήματα, δίνει παραστάσεις, διαλέξεις, οργανώνει εκθέσεις, συναυλίες και εκδίδει «έτησια έκδοση» με ποικίλη, αλλά και σχετική με το ιστορικό αυτό γεγονός, ύλη.

Αλλά μεγάλη τιμή ανήκει στον Κρητικό λαό, επίσης, για την ανεξικακία του. Σήμερα υποδέχεται τους Γερμανούς, τουρίστες ή πολεμιστές, όχι σαν χθεσινούς αντιπάλους, αλλά σαν συναθλητές που συμπολέμησαν στον κοινό αγώνα για την ελευθερία, κατά του Ναζισμού, του Φασισμού και των ολοκληρωτικών γενικώς καθεστώτων. Χύθηκε αίμα πολύ. Τα θύματα των παρανοικών αρχηγών ανέρχονται σε εκατομμύρια. Οι υλικές καταστροφές είναι ανυπολόγιστες. Αλλά ανάτειλε ο ήλιος της 'Ελευθερίας — έλιωσε τα χιόνια και τα κρύσταλλα της σκλαβιάς — θέρμανε το αίμα μας και έδωσε ζωή στα κορμιά μας. Σήμερα οι λαοί μας — σύμμαχοι και χθεσinoί αντίπαλοι — θέλουν να βαδίσουν μαζί το δρόμο της προόδου, για να δημιουργήσουν ένα καλύτερο κόσμο και, κυρίως, δίκαιο. Γεγονός που μπορεί να γίνει, άλλ' εξαρτάται από όλους μας. Υπάρχει άλλωστε και το καλό παράδειγμα. Πριν από μερικά χρόνια, δηλαδή το 1963, ομάδα Γερμανών νέων, ομάδα «συγγνώμης» αποκαλούμενη, εργάστηκε έθελοντικά, πρόθυμα, χειρωνακτικά, για την κατασκευή του υδραγωγείου της Καντάνου που ξεθεμέλιωσαν κάποτε (3.6.41) οι γονείς τους σε αντίποινα και έστησαν τις περιώνυμες στήλες. Τι καλά θάταν αν όλοι σκεπτόμασταν και ενεργούσαμε κατά τον ίδιο τρόπο!

Η στιγμή όμως αυτή είναι στιγμή περισυλλογής για μας τους Κρήτες. Να θυμηθούμε τι δεν κάναμε. Οι σημερινοί μας σύμμαχοι και χθεσinoί τρομεροί αντίπαλοι, έχουν ύψώσει κάποια μνημεία τους. Έμεις όμως μικρά μόνο, τοπικής σημασίας.

Η πολιτεία και ο Δήμος Χανίων αναγνώρισαν την ουσιαστική παράλειψη κι αποφάσισαν να ιδρύσουν γενικό μνημείο της Μάχης.

Κατάρτισαν 'Επιτροπή της οποίας πρώτο έργο είναι η εξεύρεση του κατάλληλου χώρου. Οι διευρενητικές προσπάθειές της έχουν φθάσει μέχρι του ΥΕΘΑ. Αναμένεται με αγωνία η συνέχεια, ώστε με την πάροδο του απαιτητού χρόνου να δημιουργηθεί και στην Κρήτη το Μνημείο των Μαχητών της, επωνύμων και «αφανών» 'Ελλήνων ή Συμμάχων. Αν και για τους τό καλλίτερο μνημείο είναι η καρδιά μας, μέσα στην οποία ανάβει, παντοτινά, ακοίμητο το καντήλι της εύγνωμοσύνης μας.

Αλλά φθάσαμε και στο τέλος του δράματος. Η Κρήτη δουλώθηκε τελευταία απ' όλη την υπόλοιπη 'Ελληνική 'Επικράτεια. 'Ελευθερώθηκε όμως και τελευταία και, κυρίως, τα Χανιά, στα οποία επικρατούσε μία ιδιόρρυθμη κατάσταση που επέτεινε την αγωνία του πληθυσμού. Η 'Αθήνα ελευθερώθηκε στις 12.10.44. Η Θεσσαλονίκη στις 30.10.44. Μέρος δέ μόνο της πόλεως των Χανίων στις 23.5.45, δηλαδή αρκετά αργότερα.

Το Πάσχα του '45 οι Κρητικοί τό περίμεναν και έθνικά αναστάσιμο. Πραγματικά τη Δευτέρα 7 Μαΐου, πληροφορείται ο κόσμος από τά μεγάφωνα ότι η νικημένη πιά Γερμανία υπόγραψε την ανακωχή. Ότι ο πόλεμος, επιτέλους, τελείωσε. Στα Χανιά ξεχύνονται, όλοι σαν σωστή ανθρωποθάλασσα στους δρόμους. Αύθόρμητα κατευθύνονται στο Μπόλαρη, στο δρόμο των Κυριακάτικων περιπάτων της εποχής. Στόν πανηγυρισμό μετέχει με τις κωδωνοκρουσίες του και πυροσβεστικό όχημα του καιρού εκείνου. Άλλη ανθρωποθάλασσα από την 'Ελ. Βενιζέλου κινείται προς Μπόλαρη. Οι έθνικές μας σημαίες — πώς θρέθηκαν ξαφνικά τόσο πολλές στά χέρια του κόσμου — τονίζουν την ξέφρενη χαρά. Οι δύο διαδηλώσεις, αφού ενώθηκαν στο Μπόλαρη, κινούνται προς τη Χαλέπα. Τό «Μαύρη είν' η νύχτα στά θουνά», «από φλόγες η Κρήτη ζωσμένη» και ο «'Εθνικός μας ύμνος», δονούν τό ήσυχο απογευματινό. Η διαδήλωση στρέφεται προς τά Δικαστήρια. Οι Γερμανοί όπου βρίσκονται λουφάζουν κυριολεκτικά. Στο Συντριβάνι ο κόσμος συναντά τό Δεσπότη. Τόν αποθεώνει και η ατμόσφαιρα τραντάζεται από τά «Χριστός 'Ανέστη». Ο Δεσπότης συνιστά σωφροσύνη και αποχωρεί. Τό απόγευμα η Φιλαρμονική του Δήμου και πλήθος κόσμου ύψάνουν και πάλι — τη σημαία μας κυρίαρχη στο φρούριο του Φιρκά. Θαμπά όνειρα τόσων χρόνων έγιναν ξαφνικά εύτυχισμένη πραγματικότητα.

Μόλις οι Γερμανοί συνθηκολόγησαν στην άλλη 'Ελλάδα, άλλαξαν βασικά την τακτική τους στην Κρήτη. Έπαψε να λειτουργεί η έπιμελητεία τους και γνώρισαν και αυτοί, με τη σειρά τους, τις έλλείψεις και την πείνα. Μόλις δηλ. από τις 20 περίπου του 'Οκτώβρη του 1944 σταμάτησε να λειτουργεί η άερογέφυρα του Μάλεμε, οι Γερμανοί χρησιμοποιούν τον όρο «Όχυρά θέσις Κρήτης» αντί του «μεγαλόστομου «Φρούριο Κρήτης». Ο έχθρος μετά την σύμπτυξη του στην Κρήτη κρατεί, από τις 12.11.44 τη γραμμή από Γεωργιούπολη μέχρι Κολυμπάρι (πόλη και πεδιάδα των Χανίων) Γεωργιούπολη, Άλμυρό, Μπαμπαλή-Χάνι, Νιό Χωριό, Στύλο, Μαλόξα, Τέμπλα (Υψομ. 548), Φουρνέ, Βατόλακκο, Νιό Χωριό Κυδωνίας, Βουκολιές, 'Επισκοπή, Νοχιά, Κολυμπάρι.

Από τό τέλος του '44 κυβερνά στην κατεχόμενη περιοχή, ως ύπουργός Γενικός Διοικητής Κρήτης, ο 'Επίσκοπος Κυδωνίας - Αποκορώνου 'Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης, που πρόσφερε στην κατεχόμενη περιοχή ανεκτίμητες έθνικές υπηρεσίες. Η έντολή του προέρχεται από διάφορες εξουσίες: 1) από τις 'Αρχές κατοχής, 2) από έγκριση ΕΑΜ - ΕΟΚ, 3) από έγκριση του Συμμαχικού Στρατηγείου Μέσης 'Ανατολής και 4) από έγκριση της 'Ελευθερης 'Ελληνικής Κυβερνήσεως.

Ἡ πείνα ἀφαίρεσε τὸ προσωπεῖο τοῦ ἐχθροῦ, πού ἀρχίζει νὰ ξεπουλεῖ τὰ πάντα στὴν Ἀγιά. (Παρατηρητής 12.12.44). Ἰδρύει πρᾶτῃριο πωλήσεων στὸ Ὡδεῖο ἀπὸ 17.12.44, ὅπου μποροῦσες νὰ βρεῖς ὅτιδήποτε, ἀκόμα καὶ αὐτοκίνητα, ἀρκεῖ νὰ πληρώνης μὲ λάδι. Στὸ χῶρο τοῦ Ἀ' Γυμνασίου ἰδρύουν «ἀποθήκη ἐλαίου». Ἀρχίζουν τὶς λεηλασίες, κυριολεκτικὰ τὸ «πλατοικολόγημα» τῶν χωριῶν. Τὸ Νιό Χωριό Ἀποκορώνου, ὅπως ἡ ἀνακοίνωση τῆς 12.1.45 καὶ ἄλλα, (ἀνακοίνωση τῆς 1.3.45) πληρώνουν, ἐπιβάλλουν ποινὲς φυλακίσεως καὶ χρηματικές, πού ἐξαγοράζονται μὲ... τόσα πρόβατα. Ἀθλία λοιπὸν ἡ θέση τους.

Ἀκολουθεῖ ραγδαία ἡ πτώση. Στὶς 6.5.45, ἡμέρα τοῦ Πάσχα, ὑπογράφεται στὰ Χανιά νέο πρωτόκολλο συμφωνίας μεταξὺ ΕΑΜ, ΕΟΚ, ΚΚΕ. Στὶς 9 ὁ Μπέντακ στὴ θύλα «Ἀριάδνη», ὑπογράφει τοπικὴ συμφωνία καὶ παραδίδει τὶς δυνάμεις του, ὥρα 22.30'. Στὶς 10 ἡ Γερμανικὴ Φρουρά Κρήτης ὑπογράφει τὴν παράδοσή της στοὺς Ἀγγλους, ἀλλὰ τὴν ἴδια μέρα, μεταξὺ Μαχαιρῶν καὶ Προβάρματος, οἱ Γερμανοὶ σκοτώνουν τοὺς ἀντάρτες Κανελλάκη Ἀρτ. καὶ Μανουσάκη Μιλτιάδη. Στὶς 09.00 τῆς Παρασκευῆς, 11ης, μπαίνει στὰ Χανιά ἀπὸ τὸ Βάμο καὶ ἀναλαμβάνει τὰ καθήκοντά του ὁ αἰρετὸς Δήμαρχος Χανίων Ἰωάννης Μουντάκης. Ἡ πρώτη μεγάλῃ χαρὰ. Ἡ αὐγὴ τῆς Ἑθνικῆς Ἀντιστάσεως.

Στὶς 12 μπαίνει στὰ Χανιά ἡ Νομαρχιακὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ ΕΑΜ. Στὶς 13 κυκλοφορεῖ τὸ πρῶτο φύλλο τῆς Δημοκρατίας, ἐφημερίδας τῶν Χανίων. Τὴν ἴδια μέρα Κυριακὴ, στὰ «Σκλαβωμένα Χανιά», δηλαδὴ τὴν ἐφημερίδα πού ἐκδιδόταν στὸ Ρέθυμνο, δημοσιεύεται ἡ χαρμόσυνη εἰδήση «Οἱ Γερμανοὶ συμπτύσσονται». Θὰ ἐκκενωθεῖ ἡ Γεωργιούπολη μέχρι Καλυθῶν, οἱ Βουκολιές καὶ τὸ Κολυμπάρι. Τὴν ἄλλη μέρα Δευτέρα, 14, κυκλοφοροῦν μὲ τὸν τίτλο «Ἐλευθερά Χανιά». Ποιὸς συγκρατεῖ τὸν κόσμο; Στὶς 15 μπαίνει στὰ Χανιά ἀνεπίσημα τμήμα Βρεταννικῶν Στρατευμάτων, πού εἶχε ἐρθεῖ ἀπὸ τὴν Ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ἡ ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς σκλαβιάς τῆς «Μαρτυρικῆς Κρήτης». Στὶς 22 οἱ Γερμανοὶ εἶχαν ἀποσυρθεῖ ἀπὸ Πλατανιά, Ἀγία Μαρίνα, Δρακιανά, Πατελάρι, Βρύσες (Κυδωνίας), Γαθρανοῦ, Μουρί, Κουφό, Κυρτωμάδω, Βατόλακκο, Σταλό, Σταλιανά, Πύργο, Γαλατά, Δαράτσο, Μακρὺ Τεῖχος, Ἀπτερά, Παρηγοριά, Νέα Χώρα καὶ Χανιά, πλὴν τμήματος τῆς περιοχῆς Χαλέπας, ὅπου βρισκόταν τὸ στρατηγεῖο τους. Μέρα καὶ νύχτα ἔκαιαν τὰ πυρομαχικά τους. Στὶς 23 δημοσιεύεται στὶς ἐφημερίδες τῶν Χανίων τὸ πρόγραμμα τῆς ἐπίσημης εἰσόδου τῶν Ἑλληνικῶν Δυνάμεων στὰ Χανιά.

Γενικὸς Διοικητὴς Κρήτης ὀρίζεται ὁ φιλελεύθερος πολιτευτὴς Μανούσος Βολουδάκης. Στὸ μεταξὺ οἱ Γερμανοὶ μὲ τὸν ὄπλισμό τους ἦταν συγκεντρωμένοι στὴ Χαλέπα καὶ στὰ νότια τῆς περιοχῆς Χανίων μεταξὺ Σούδας, Μουρνιῶν, Ἀγιάς Ἀλικιανῶν.

Σὲ παραλήρημα ἐνθουσιασμοῦ, ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Χανίων καὶ τῶν περιχώρων πού εἶχε συρρεῦσει, ἐγίνε ὑποδοχὴ καὶ ἡ εἰσοδος, ἀφοῦ τηρήθηκε μέχρι κεραίας τὸ πρόγραμμα. Οἱ δρόμοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ περνοῦσε ὁ Στρατὸς ἦταν κατὰμεστοι ἀπὸ ἀνθρώπους πού ἐκλαίγαν ἀπὸ τὴ χαρὰ τους! Ἡ ἐθνικὴ μας Σημαία στὰ μπαλκόνια, στοὺς ἐξώστες, στὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν, στὰ χέρια τοῦ λαοῦ, κυμάτιζε ὑπερήφανη. Καὶ στὶς 17.00 ἀκριβῶς ἡ τιμητικὴ ἀντιπροσωπεῖα φθάνει στὸν Καλυκά. Προηγεῖται τμήμα Βρεταννικὸ πού ἀποτελοῦσε τὴν τιμητικὴ φρουρά πού θὰ ὑποδεχόταν τὶς Ἑλληνικὲς Δυνάμεις. Ἀκολουθοῦσε ἀντιπροσωπεῖα ἀνταρτικῶν σωμάτων (150 ἄνδρες), τὰ ὁποῖα ἀμέσως μετὰ τὴν τελετὴ θὰ διαλύονταν. Στὴ συνέχεια ἦταν ἡ Στρατιωτικὴ Μουσικὴ καὶ τὰ 608 καὶ 609 τάγματα τῆς Ἑθνοφυλακῆς μὲ ἐπικεφαλὴς τὸ Χανιώτῃ Ἀντισυνταγματάρχῃ Χαρ. Νικολακάκη. Ἡ δύναμις ξεκίνησε ἀπὸ τοὺς Ἀρμένους. Στὶς Καλύδες ἐγίνε δοξολογία στὸν καθεδρικό Ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου μὲ ὁμιλητὴ τὸν γράφοντα. Ἡ Μουσικὴ τοῦ Δήμου (Χανίων) ἐκλείνει ὅλη τὴν παράταξη. Στὸν Καλυκά ὁ Δήμαρχος Χανίων συγκινημένος προσφωνεῖ καὶ τὰ Στρατιωτικὰ Τμήματα ἀκολουθοῦν τὴν καθορισμένη διαδρομὴ. Περνοῦν τοὺς δρόμους τῆς Σούδας, Σφακιανάκη, Πλατεῖα Δικαστηρίων, ὅπου παρέλασαν πρὸ τῶν Ἀρχῶν καὶ τοῦ Διοικητῆ τῆς V Μεραρχίας Κρήτης στρατηγοῦ Φουντουλάκη, Μπόλαρη (Ἡρώων Πολυτεχνείου), Ἐλευθερίου Βενιζέλου, Κοραή, Βαλαωρίτου, Στρατῶνες, ὅπου καὶ καταυλίζονται. Δάκρυα στὰ μάτια, σφιγμένη καρδιά, ἀλλὰ τρελλὸς ὁ ἐνθουσιασμός. Τὴν Κυριακὴ 27, Δοξολογία στὴν Τριμάρτυρη γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Συγκίνηση, δάκρυα, ἀλλὰ καὶ ἐνθουσιασμός.

Στὶς 28 οἱ Γερμανοὶ συμπτύσσονται καὶ ἐλευθερώνεται ὁ Ἀλικιανός. Στὶς 30 μὲ πλοῖο φεύγουν 2.000 Γερμανοὶ. Τὴν ἐπομένη 1.500. Τὴν 1η Ἰουλίου φεύγουν ἀπὸ Χαλέπα καὶ ἄλλοι — ἡ Φρουρά τῶν 400 μένει — καὶ ἐλευθερώνονται οἱ Φυλακὲς τῆς Ἀγιάς. Στὴ Σούδα ἐπιβιβάζονται στὰ πλοῖα μὲ τὸν ὄπλισμό τους. Γιατί ὅμως ἐγίνε αὕτη ἡ ὑποχώρηση τῶν Γερμανῶν; Στὶς 2 φεύγουν καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὴν Χαλέπα, ἐκτός ἀπὸ τὴ Φρουρά τοῦ Στρατηγεῖου. «Ἡ περιοχὴ ἀπέναντι τῆς ὁδοῦ Χανιά - Ἀλικιανῶν, νοτιῶς τοῦ Πλατανιά θὰ ἐκκενωθεῖ τὴν 7η Ἰουνίου» (Ἐφημερίδες 7.6.45). Στὸ μεταξὺ μόλις ἐλευθερωνόταν μιά περιοχὴ, οἱ τάφοι τῶν θυμάτων γέμιζαν λουλούδια καὶ ἐτελοῦντο πάνδημα μνημόσυνα. Τὴν Κυριακὴ, 10, γίνεται στὸν Ἅγιο Νικόλαο Βάμου, ἀπὸ τὸ τοπικὸ Γυμνάσιο, κατασκευαστὸ μνημόσυνο στὸ ὁποῖο χοροστάτησε ὁ τότε Ἀρχιμανδρίτης καὶ καθηγητὴς, μετέπειτα δὲ Ἐπίσκοπος Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου Μακαριστὸς Νικηφόρος Συντζανάκης καὶ μίλησε, ὡς Καθηγητὴς τοῦ Σχολείου, αὐτὸς πού γράφει τὶς γραμμὲς αὐτές.

Τέλος τὴν Κυριακὴ, 8, ἐγίνε στὸν Ἅγιο Νικόλαο Σπλάντζας Χανίων, παγκρήτιο μνημόσυνο τῶν φονευθέντων καὶ τουφεκισθέντων κατὰ τὴ Μάχη τῆς Κρήτης καὶ τὴν κατοχὴ. Προεξάρχει ὁ Κυδωνίας Ἀγαθάγγελος, Ἀρχιερέας, ἀλλὰ καὶ ἀγωνιστὴς. Μετέχουν ἀντιπροσωπεῖες ἀπ' ὅλη τὴν Κρήτη. Ἀπὸ πλευρὰς Βρεταννῶν, ὁ Ταξίαρχος Πρέστον. Ἡ ὁμιλία του μεστή περιεχομέ-

νου, τεκμηριωμένη και γλαφυρή, ήταν ένας ύμνος της Κρητικής και γενικότερα της Έλληνικής λεβεντιάς και θυσίας, αναγνώριση δέ της ουσιαστικής συμβολής — στον κοινόν αγώνα και την κοινή νίκη. Στις 25 μικροσμάδα μας χτυπά τό φυλάκιο Άλκιμανού και οι Γερμανοί ανταποδίδουν τό χτύπημα. Τέλος στις 20 οι Γερμανοί σκοτώνουν στη Χρυσοπηγή τόν τελευταίο Κρητικό και άτυχο Λευτέρη Άνδρουλάκη.

Σήμερα στην Κρήτη, 41 χρόνια μετά τή Μάχη, όλα μός τήν θυμίζουν, αλλά και όλα είναι ειρηνικά. Ο Κρητικός, άνεξίκακος όπως είναι, θυμάται, αλλά δέν μνησικακεί. Γι' αυτό έχει τείνει φιλικά τό χέρι του στους αντίπαλους του τής εποχής εκείνης και αγωνίζεται «έντεταγμένος» στον Έθνικό μας χώρο μαζί με όλους εκείνους πού θέλουν ειλικρινά τή συνεργασία του για τήν δημιουργία μιάς πραγματικής «νέας τάξεως πραγμάτων». Με βάση τό κοινό συμφέρον και τή δικαιοσύνη για όλους. Εύγενικό τό όνειρο. Θα γίνει πραγματικότητα; Τό ελπίζουμε, τό εύχόμαστε και τό επιδιώκουμε.

Βιβλιογραφία

- 1) Θεοφ. Παπακωνσταντίνου: 'Η Μάχη τής Ελλάδος (σ.359-381), 'Αθήνα 1971.
- 2) 'Ι. Παΐζη: 'Η Μάχη τής Κρήτης, τά μετά τήν μάχην, ή αντίσταση, 'Αθήνα 1971.
- 3) Stewart: 'Η Μάχη τής Κρήτης, τ. Α' + Β' (μετάφραση), 'Αθήνα 1970.
- 4) 'Ι. Μανωλικάκη: 'Ο Γολγοθάς τής Κρήτης, 'Αθήνα 1951.
- 5) Παγκρητίου Ένώσεως 'Αθηνών - Πειραιώς: 'Η Μάχη τής Κρήτης ('Ι. Μανωλικάκη), 'Αθήνα 1966.
- 6) Άνδρέα Κέδρου: 'Η Έλληνική Άντίσταση 1940-44, τ. 2, 'Αθήνα 1976.
- 7) Άντ. Σανουδάκη: Καπετάν Μπαντουβά, Άπομνημονεύματα, 'Αθήνα 1979.
- 8) Σταύρου Βλοντάκη: 'Η όχυρά θέσις Κρήτης, 'Αθήνα 1976.
- 9) Γ. Χαροκόπου: Τό φρούριον τής Κρήτης 1941-44, 'Αθήνα 1957.
- 10) Β. Παπαδάκη: Διπλωματική όστορία του Έλλ. πολέμου 1940-45, 'Αθήνα 1957.
- 11) Παύλου Γύπαρη: 'Ηρωες και ήρωισμοί στη Μάχη τής Κρήτης, 'Αθήνα 1955.
- 12) 'Ι. Βολωνάκη: 'Η θρυλική έποποιία τής Κρήτης (1941), άχρονολόγητο.
- 13) Έδιπίδου: 'Ιστορία του Έλληνοϊταλικού και Έλληνογερμανικού πολέμου 1940-41. (σ.689-741), άχρονολόγητο.

Πλοία του Βρετανικού στόλου, πού δέχθηκαν άγριες επιθέσεις τής Λουφτβάφφε κατά τή «Μάχη τής Κρήτης».

‘Ο νομός τών Χανιῶν στὰ προϊστορικά χρόνια

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ - ΒΛΑΖΑΚΗ

1. ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΛΙΘΟΥ

Τό σημερινό περίγραμμα τῆς Κρήτης ἄρχισε νά σχηματίζεται γιά πρώτη φορά περίπου 800.000 χρόνια πρὶν ἀπὸ σήμερα. Μέχρι τότε ἦταν ἐνωμένη μὲ τὴν Πελοπόννησο, ὅπως πιστεύουν οἱ γεωλόγοι βασισμένοι στὰ λείψανα θηλαστικῶν ζώων (ἐλέφαντες, ἵπποπόταμοι, ἀντιλόπες) ἢ ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων προϋποθέτει στεριανή ἐπικοινωνία μὲ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἴσως ἔφτασαν στὸ νησί ἀκολουθώντας τὰ κοπάδια τῶν ζώων, χωρὶς ὅμως ἢ πιθανότατα αὐτὴ νὰ ἔχει τεκμηριωθεῖ ἐπιστημονικά.

Κατὰ τὸν Γερμανὸ παλαιοντολόγο S. KUSS εἶναι σίγουρη ἡ ἀνθρώπινη παρουσία στὴν Κρήτη κατὰ τὰ παλαιολιθικά χρόνια. Τὴ θεωρία του στηρίζει στὴν ἀναγνώριση ἀνάμεσα στὸ παλαιοντολογικὸ ὕλικό ἀπὸ πρόσφατες ἐρευνές του, κομματιῶν ἀπὸ κέρατα ἢ κόκκαλα ἐλαφίων ἐπεξεργασμένα γιά ἐργαλεῖα. Ἡ ἀπουσία ὅμως πέτρινων ἐργαλείων πού θά ἐπιβεβαίωσαν τὴν ὑπαρξὴ παλαιολιθικοῦ ἀνθρώπου, κάνει τὴν παραπάνω θεωρία μόνο ὑποθετική. Πιθανὴ θεωρεῖται καὶ ἡ ὑπαρξὴ προνεολιθικῶν ἀρχαιολογικῶν λειψάνων στὴν περιοχὴ Τρυπητῆς Ρουσῶν Ἡρακλείου, ἐνῶ γιά ὁρισμένους μελετητές σὰ μοναδικὴ ἀπόδειξη ἀνθρώπινης δραστηριότητος πρὶν τὴ νεολιθικὴ βαθμίδα θεωροῦνται οἱ βραχογραφίες πού ἀποκάλυψε τὸ 1971 ὁ Χρ. Παπουτσάκης σὲ μικρὴ ἱερὴ βραχοσκεπὴ στὴν ὄρεινὴ περιοχὴ Ἀσφέντου Σφακιῶν. Πρόκειται γιά χαράγματα πάνω στὸ σταλαγματικὸ δάπεδο τῆς κοιλότητος ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα παριστάνουν ἀντιλόπες ἢ ἀγρίμια, τόξο καὶ βέλος, τὰ περισσότερα ὅμως εἶναι ἀφηρημένα γραμμικά σύμβολα. Τὰ θέματα αὐτὰ καὶ ἡ ἐπ’ἀλλήλη χάραξη τῶν στὴν ἴδια ἐπιφάνεια, χωρὶς νὰ δίνεται σημασία ἀν διακρίνονται καθαρά ἢ ἀν καταστρέφουν τὰ παλότερα, ἐκφράζουν ἓνα κυνηγετικὸ στάδιο πολιτισμοῦ ἀρχαιότερο ἀπὸ τὸ ἀγροτοκτηνοτροφικὸ τῆς νεολιθικῆς βαθμίδας. Ὁ Χρ. Παπουτσάκης θεωρεῖ τὴ θέση τῆς βραχοσκεπῆς ὡς «πέρασμα κυνηγοῦ», γιὰτὶ ἀπὸ μπροστὰ περνοῦν οἱ δρόμοι πρὸς τὸ ὄροπέδιο τοῦ Ἀσχύφου, πρὸς τὴ νότια ἀκτὴ καὶ πρὸς τὶς κοντινὲς μικρὲς κοιλάδες. Λίγο πιο κάτω πάλι ξεκινᾷ τὸ Ἀσφεντιανὸ φαράγγι, ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ φαράγγια τῶν Λευκῶν Ὀρέων πού φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν, κατὰ τὴ Μεσολιθικὴ ἐποχὴ, τὶς μόνες διεξόδους τῶν ὄρεινῶν Σφακιῶν πρὸς τὴ θάλασσα καὶ εἶχαν μεγάλῃ σπουδαιότητα γιά τοὺς κυνηγούς τῆς ἀντιλόπης. Στὴ μεσολιθικὴ περίοδο τοποθετεῖται κρανίον πού ἀποκαλύφθηκε τὸ 1968 μέσα σὲ κροκαλοπαγὲς πέτρωμα κατὰ τὶς ἐργασίες διάνοιξης τοῦ δρόμου Μονῆς Γωνιάς - Ἀφράτων. Ὁ καθηγητὴς Ἀρης Πουλιανὸς τὸ προσδίδει σὲ ἀνθρώπινο βρέφος πού ἔζησε πρὶν 20 - 25.000 χρόνια, ἀλλὰ ὁ S. KUSS πιστεύει ὅτι πρόκειται γιά κρητικὸ ἐλάφι.

Νεολιθικὴ περίοδος (6.500 - 2.800 π.Χ.)*

Γιά ὁλόκληρη τὴν Κρήτη ἡ σχετικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα βρίσκεται ἀκόμα στὴν ἀρχὴ της. Φαίνεται ὅτι τοὺς πρῶτους γεωργούς τράθηξαν οἱ παραλιακὲς θέσεις καὶ εἰδικὰ τὰ σημεῖα κοντὰ σὲ ποτάμια ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀφθονο νερό, παρέχουν χώρους γιά καλλιέργεια καὶ βοσκὴ καθὼς καὶ τὴ δυνατότητα νὰ συμπληρώνεται ἡ διαίτα τῶν κατοίκων μὲ προϊόντα τῆς θάλασσας. Σύντομα ὅμως προχώρησαν στὸ ὄρεινὸ καὶ ἡμιορεινὸ ἐσωτερικόν, ὅπως δείχνουν εὐρήματα ἀπὸ σπηλιές. Ὁρεινὲς περιοχὲς τῆς Κρήτης πού σήμερα εἶναι γυμνὲς καὶ ἄγονες ἦταν, τότε, καλυμμένες μὲ δάση ἀπὸ δελανιδιές καὶ πουρνάρια κατὰλληλα γιά τὴν ἐκτροφή χοίρων καὶ αἰγοειδῶν.

Στὸ νομὸ Χανιῶν σίγουρα νεολιθικά κατάλοιπα ἔχουν δώσει σπηλιές στὶς δύο χερσονήσους πού πλαισιώνουν τὸν κόλπο τῶν Χανιῶν, τοῦ Ροδωποῦ στὰ δυτικὰ καὶ τοῦ Ἀκρωτηριοῦ στ’ ἀνατολικά. Τὸ Ἀκρωτήρι, πολὺ πιο ἥμερο, φαίνεται ὅτι εἶχε καὶ ἀρκετοὺς οἰκισμούς. Ἡ περιοχὴ τοῦ πλοῦσιου κάμπου τῶν Χανιῶν ὁποσδήποτε ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν περίοδο αὐτὴ, ὅπως δείχνουν τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς συνεχιζόμενες ἐρευνες στὸ λόφο Καστέλλι τῆς πόλης τῶν Χανιῶν καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Νεροκούρου, εὐρήματα πού ἀνάγονται στὰ τελευταῖα νεολιθικά χρόνια καὶ εἶναι τὰ πρῶτα στοιχεῖα πού ἔχομε γιά ὑπαρξὴ ἀνοιχτῶν οἰκισμῶν. Σὲ πρωιμότερα χρόνια ἀνήκει μέρος τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὴ «σπηλιά τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου» πού βρίσκεται κοντὰ στὸ Ἀγροκίπιο.

Ἀπάντηση στὰ προβλήματα χρονολόγησης καὶ χρήσης τῆς σπηλιάς αὐτῆς θά δώσει ἀνασκαφικὴ ἐρευνα πού ἄρχισε τὸ 1981. Νότια τοῦ κάμπου ὁ νεολιθικὸς ἄνθρωπος προχώρησε στὰ ὄρεινά χωριά τῶν Κεραμειῶν, ὅπως συμπεραίνει κανεὶς ἀπὸ ἀρχαιολογικά εὐρήματα σὲ σπηλιές καὶ χωράφια τῆς περιοχῆς. Ἀλλὰ καὶ τὰ

* Ὁ νεολιθικὸς πολιτισμὸς, γενικά, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τῆς γεωργίας, τὴ χρῆση καλύτερα ἐπεξεργασμένων πέτρινων ἐργαλείων, τὴν ἐμφάνιση τῆς κεραμικῆς καὶ τὴν κατασκευή κτηρίων.

ὕψωματα πού περιβάλλουν τούς παραλιακούς κάμπους τοῦ Ἀποκόρωνα δέν ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὸ πεδίο δράσης του, πού ἐπίσης ἀπλώνεται πρὸς τὰ δυτικά, σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι σήμερα στοιχεῖα, μέχρι τῆ σπηλιά τῆς Ἀγίας Σοφίας, κοντὰ στὰ Τοπόλια Κισάμου. Ἐκτός ἀπὸ τὴ «σπηλιά τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου» καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας οἱ πιὸ γνωστὲς σπηλιές μὲ νεολιθικά εὐρήματα εἶναι ὁ Ἑλληνόσπηλιος στὴ χερσόνησο τοῦ Ροδωποῦ, ἡ Κερά Σπηλιώτισσα στὶς Βρύσες Κυδωνίας, οἱ Λερά, (Σταυρός) Ἀρχονδιώτισσα καὶ Κουμαρόσπηλιος (Γκου-δερνέτο) στὸ Ἀκρωτήρι καὶ ἡ «Πλατυδόλα» στὰ Κεραμεῖα. Στὴν περίοδο αὐτὴ καὶ στὴν ἐπόμενη πρωτομινωικὴ οἱ σπηλιές χρησιμεύουν γιὰ τὴν ἀπόθεση νεκρῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἀνθρώπινου σκελε-τικοῦ ὑλικοῦ σ' ὀρισμένους ἀπ' αὐτὲς (Κουμαρόσπηλιος, «Ἀγ. Ἰωάννης», Κερά Σπηλιώτισσα, Ἑλληνόσπη-λιος, «Πλατυδόλα»). Μιά τέτοια χρῆση μπορεῖ νὰ τοὺς πρόσθεσε καὶ ἱερὸ χαρακτήρα, πράγμα δέδαια, πού δέν εἶναι ἐξακριβωμένο ἐπιστημονικά. Ἰσως ὀρισμένους ἀπ' αὐτὲς νὰ χρησιμοῦσαν γιὰ περιοδικὴ κατοίκηση, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὑδρευση, ἂν εἶχαν ἀρκετὸ νερὸ.

Τὰ ἀγγεῖα τῆς περιόδου εἶναι ὅλα χειροποίητα γιατί δέν ἔχει ἐφευρεθεῖ ἀκόμα ὁ κεραμεικὸς τροχός, ἔχουν ἀπλά, ἀνοιχτά, λεκανοειδῆ σχήματα καὶ ψήνονται στὴν ἀνοιχτὴ φωτιά τῆς ἐστίας καὶ ὄχι σὲ κεραμεικὸ κλίβανο. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ περισσότερα μελετημένα σύνολα τῆς Πλατυδόλας καὶ τοῦ Καστελλίου Χανίων, χαρακτηριστικὸς τύπος τῆς ὑστερης καὶ μεταβατικῆς νεολιθικῆς εἶναι ἡ φρουτιέρα μὲ πόδι, μεγάλο δηλ. ἀνοιχτὸ βαθύ ἀγγεῖο μὲ πόδι, πού ὁδηγεῖ σὲ μικρασιατικὰ πρότυπα. Στὴ μετάβαση πρὸς τὰ πρωτομινωι-κά χρόνια ἐμφανίζεται καὶ ὁ ἀμφορέας μὲ δύο ὀριζόντιες λαβὲς σ' ἓνα ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν Πλατυδόλα ὅπου στὸ κάτω τμήμα τῆς βάσης, θέση γιὰ τὴ σφραγίδα τοῦ κεραμέα σ' ὀρισμένα μεταγενέστερα ἀγγεῖα, ὑπάρχει ἓνα τριγωνικὸ μοτίβο, δηλαδή τὸ πιὸ πρῶμο δείγμα ὑπογραφῆς στὴν Κρήτη.

2. ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ - ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Πρωτομινωικὴ περίοδος (2.800 - 2.200/2.000 π.Χ.)

Μέχρι τελευταῖα, ἐπικρατοῦσε ἡ γνώμη ὅτι ἡ Δυτικὴ Κρήτη στὶς πρώτες περιόδους τοῦ μινωικοῦ πολιτι-σμοῦ δέν συμμετεῖχε στὴ λαμπρὴ πορεία τῆς Κνωσοῦ καὶ τῶν ἄλλων μινωικῶν κέντρων, ἀλλὰ εἶχε νὰ παρου-σιάζει μόνο μικροὺς ἐμπορικὺς σταθμούς καὶ ἀσήμαντα ψαροχώρια, ἀπομονωμένη ἐξ αἰτίας τῆς ἀγρίας δάσωσης καὶ τῶν ψηλῶν ὄρειων ὄγκων. Αἰτία γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ παραπάνω θεωρία ἦταν ἡ ἐξαιρετικὰ περιορισμένη ἀνασκαφικὴ ἐρευνα μέχρι τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα μας. Σήμερα ὅμως, ἔχει διαμορφωθεῖ μιὰ ἐντελὴς διαφορετικὴ εἰκόνα μετὰ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφές πού πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν Ἐφορία Ἀρχαιοτήτων Χανίων σὲ συνεργασία, ὀρισμένες φορές, μὲ ξένες ἀρχαιολογικὲς σχολές. Μὲ τὴν ἐναρξὴ τῆς περιόδου εἰσάγε-ται στὴν Κρήτη ὁ χαλκὸς ἀπὸ νέα φύλα πού ἀνήκουν στὴ λεγόμενη μεσογειακὴ φυλὴ καὶ εἶναι ἄνθρωποι κοντόσωμοι, δολιχοκέφαλοι, μὲ μαύρα μαλλιά καὶ μάτια. Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ τὸ ντόπιο στοιχεῖο ἐπιδίδω-ναι. Στὰ χρόνια αὐτὰ τοποθετεῖται ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους μινωικοὺς οἰκισμοὺς ὁλόκλη-ρης τῆς Κρήτης στὸ λόφο Ντέμπλα τῆς κοινότητος Βαρυπέτρου Κυδωνίας. Εἶναι ἰδρυμένος σὲ ὑψόμετρο 542 μ. καὶ ἡ ἀρχὴ του ἀνάγεται στὴ μεταβατικὴ νεολιθικὴ. Τὸ 1971 σὲ κοινὴ ἑλληνοαγγλικὴ ἀνασκαφὴ ἀποκαλύ-φθηκαν τρία σπῖτια καὶ τμήμα ἐνὸς τέταρτου. Πρόκειται γιὰ τρία τετράπλευρα καὶ ἓνα τριγωνικὸ κτίσμα, ὅλα μὲ ἓνα μόνο δωμάτιο. Τὸν τριγωνικὸ τύπο φαίνεται ὅτι ἐπέδωλε ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους. Στὴ μέση τοῦ τελευταίου αὐτοῦ σπιτιοῦ σόθηκαν ἴχνη ἀπὸ τὴ βάση κολώνας γιὰ τὴ στήριξη στέγης κατασκευασμένης ἀπὸ ξύλα καὶ πηλὸ. Ἀπὸ τὰ λείψανα τῆς οἰκοσκευῆς συγκολλήθηκαν μερικὰ ἀγγεῖα μὲ πιὸ χαρακτηριστικὸ σχῆμα τὴν πρόχου.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ λόφο Καστέλλι τῶν Χανίων (βλ. τὸ σχετικὸ ἄρθρο στὸ ΧΑΝΙΑ 1980) ὅπου καὶ βιβλιογρα-φία, ἔχει δώσει ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ἀπὸ πρωτομινωικὲς κατοικίες εὐπορων οἰκογενειῶν. Τὰ σπῖτια εἶναι μεγάλα, τὰ δωμάτια καλοχτισμένα, οἱ τοῖχοι καὶ τὰ δάπεδα καλυμμένα μὲ ἐπίχρυσμα σὲ ἐντονο κόκκινο χρῶμα. Ὁ πλοῦτος τοῦ οἰκισμοῦ ἐρμηνεύεται καὶ ἀπὸ τὴ θέση του, ἰδανικὴ γιὰ προϊστορικὴ ἐγκατάσταση, γιατί συνδυάζει τὴ θάλασσα μπροστὰ του καὶ τὸν εὐφορο χανιωτικὸ κάμπο ὁλόγυρα. Τὴ θέση αὐτὴ στὰ ἱστορικὰ χρόνια κατέχει ἡ Κυδωνία, ἡ σημαντικότερη πόλη τῆς Δυτ. Κρήτης, ἐνῶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀντίστοιχου μινωικοῦ οἰκισμοῦ παραμένει μέχρι σήμερα ἄγνωστο μὲ περισσότερη πιθανότητα ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ μινωι-κὴ Κυδωνία πού ἀναγράφεται καὶ στὶς πήλινες πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς τῆς Κνωσοῦ (KU-DO-NI-JA). Οἱ ἀνασκαφές τὸ 1980 στὴν κοιλάδα τῶν Νέων Ρουμάτων Κυδωνίας ἐδείξαν ὅτι ὁ χώρος αὐτὸς ἦταν ἓνα ἀκόμα κέντρο δράσης τῶν πρωτομινωικῶν χρόνων. Στὶς κορυφές τῶν γύρω χαμηλῶν ὑψωμάτων ἔχουν ἐντο-πιστεῖ οἰκιστικὰ λείψανα, ἐνῶ χαμηλότερα δρέθηκε τυχαῖα μικρὸς θολωτὸς τάφος πού περιεῖχε μιὰ ταφὴ μὲ δύο ἀκόσμητα ἀγγεῖα γιὰ κτερίσματα, καὶ θυμίζει στὸν τρόπο κατασκευῆς καὶ χρήσης τοὺς σύγχρονους του κυκλαδικούς. Πρόκειται γιὰ ἓνα νέο σημαντικὸ μνημεῖο τῆς πρωτομινωικῆς Κρήτης, μοναδικὸ μέχρι σήμερα, καὶ ἔρχεται σ' ἀντίθεση μὲ τοὺς πολὺ μεγαλύτερους πρωτομινωικοὺς κτιστοὺς κυκλικούς τάφους τῆς Μεσαρᾶς πού κάλυπταν τὶς ταφικὲς ἀνάγκες ἐνὸς ὁλόκληρου οἰκισμοῦ. Ἐμπορικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις μὲ τὶς Κυκλάδες φανερώνουν καὶ εὐρήματα ἀπὸ τὴ ἀνασκαφὴ σπηλιάς στὰ Κεραμεῖα γνωστῆς ὡς «σπηλιά τῆς Πλατυδόλας». Ἡ ἀνασκαφὴ ἐγινε ἀπὸ τὸν ἐφορο Γ. Τζεδάκι στὰ 1967 καὶ 1968 καὶ ἐδείξε ὅτι ἡ σπηλιά χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὰ ὑστερα νεολιθικά χρόνια μέχρι τὰ ἱστορικά, μὲ κύρια φάση τὴν πρωτομινωικὴ, ὅποτε δέχτηκε καὶ ἀποθέσεις νεκρῶν. Τὸ πλούσιο κεραμεικὸ ὑλικὸ περιλαμβάνει ὅλους τοὺς γνωστούς ρυθ-μούς, ὅπως ἐγγάρακτο, δοῦρτσας, Ἀγ. Ὀνουφρίου, Πύργου, καὶ Βασιλικῆς. Γιὰ τὸν πρῶτο μάλιστα μπορεῖ νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι στὸν ἄγνωστο ἀκόμα οἰκισμὸ τῆς περιοχῆς ὑπῆρχε ἀξιόλογο ἐργαστήρι. Ἀλλὰ πῆλινὰ σκεύη μῖμούνται τὰ γνωστὰ πρωτοκυκλαδικὰ «τηγάνια» καὶ «σαλτιέρες».

Πρωτομινωικὸ ὑλικὸ ἔδωσαν καὶ ὀρισμένους ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες γνωστὲς ἀπὸ τὰ νεολιθικά χρόνια σπηλιές τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἡ Κερασπηλιώτισσα, ὁ Ἑλληνόσπηλιος καὶ ἡ Ἀγ. Σοφία. Ὅλα τὰ παραπάνω εὐρήματα

Πρόχους της πρωτομινωικής περιόδου από τη Ντέμ-
πλα Βαρύπετρου.

Πυξίδα της πρωτομινωικής περιόδου μ' εγχάρακτη
διακόσμηση από τη «σπηλιά της Πλατυθόλας» στα
Κεραμειά.

Μικρός θολωτός τάφος της πρωτομινωικής περιόδου στα Νέα Ρούματα Κυδωνίας.

δείχνουν μία πυκνή κατοίκηση και μία αξιόλογη εμπορική και πολιτιστική ανάπτυξη στο νομό, κατά την πρωτομινωική περίοδο.

Μεσομινωική περίοδος (2.200/2.000 - 1.580/1.550 π.Χ.)

Αρχίζει με την ανέγερση των πρώτων ανακτορικών εγκαταστάσεων, γεγονός που προϋποθέτει τόσο ισχυρή κεντρική εξουσία, όσο και πειθαρχημένη εργατική δύναμη. Παντού επικρατούν ειρηνικές συνθήκες διαδίκησης και τα κέντρα παράγουν έργα τέχνης υψηλής ποιότητας (εμφανίζεται ο κεραμικός τροχός), ενώ οι λαϊκές εγκαταστάσεις έχουν να παρουσιάσουν πιο απλά παραδείγματα. Η οικονομία στις βάσεις της παραμένει αγροτοκτηνοτροφική, ενώ αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό το εμπόριο και η ναυτιλία. Τώρα θεμελιώνεται η «μινωική θαλασσοκρατία» και μικροί οικισμοί εξελίσσονται σε δυναμικά κέντρα. Αυτό μπορεί να λεχτεί και για τον οικισμό στο Καστέλλι Χανίων, όσο είναι δυνατό να συμπεράνει κανείς από τα λίγα σχετικά αρχιτεκτονικά λείψανα που έχουν διατηρηθεί κάτω από τα μεταγενέστερα οικοδομήματα. Ο οικισμός αυτός έχει στενές εμπορικές σχέσεις με το νησί των Κυθήρων, όπου τα χρόνια αυτά ιδρύεται μινωική αποικία.

Η κοινή ελληνοϊταλική ανασκαφή που διεξάγεται από το 1977 στην περιοχή του Νεροκούρου (βλ. σχετικό άρθρο στο ΧΑΝΙΑ 1980) έχει αποκαλύψει συγκρότημα σπιτιών της τελευταίας μεσομινωικής φάσης τα όποια κατοικούνταν μέχρι τα πρώτα ύστερομινωικά χρόνια (1.580/1.550 - 1.450 π.Χ.). Ο οικισμός ήταν συγκροτημένος κατά γειτονιές και στο καλύτερα σωζόμενο διώροφο σπίτι διατηρούνται πλακόστρωτα δάπεδα και λείψανα πολύθυρου. Σε μεταγενέστερη φάση τα πλακόστρωτα δωμάτια του ισόγειου έγιναν αποθηκευτικοί χώροι.

Κοντά στο χωριό Περιβόλια Κυδωνίας ερευνήθηκε το 1968 από τον έφορο Γ. Τζεδάκι η σπηλιά «Μαμελούκου Τρύπα». Η χρήση της αρχίζει στη μεταβατική νεολιθική γίνεται μεγαλύτερη στα πρωτομινωικά χρόνια και σταματά στο τέλος της μεσομινωικής περιόδου. Στην τελευταία αυτή περίοδο φαίνεται να έχει κάποιο λατρευτικό χαρακτήρα, όπως δείχνουν όρισμένα από τα κεραμικά ευρήματα.

Μεσομινωικό υλικό έδωσαν και οι σπηλιές στα Κεραμειά, καθώς και η Κορακιά στην Ασπροσυκιά Αποκορώνου. Στα μεσομινωικά χρόνια συνηθίζονται οι ταφές σε πιθάκια με παραδείγματα στην πόλη των Χανίων (Στάδιο, Άλσος Προσκόπων) και στο Ακρωτήριο.

Ύστερομινωική περίοδος (1.580/1.550 - 1.100 π.Χ.)

Στην αρχή της περιόδου συνεχίζεται η άκμή των ανακτόρων που διακόπτεται απότομα το 1.450 π.Χ. από μεγάλη καταστροφή όλων των μινωικών οικισμών συνδυασμένη με πυρκαγιά. Σάν πιθανότερη αιτία θεωρείται από όρισμένους επιστήμονες κάποια εχθρική επίθεση, ενώ άλλοι αποδίδουν την καταστροφή σε έκρηξη του ήφαιστειου της Σαντορίνης ή σε σεισμούς. Από τα ανακτορικά κέντρα μόνον η Κνωσός κάτω από αχαϊκή πιά δυναστεία μέχρι το 1.400/1.380 π.Χ. όποτε καταστρέφεται όριστικά. Οι νεοφερμένοι Άχαιοι εγκαταστάθηκαν στις πιο εύφορες περιοχές του νησιού και έφεραν μαζί τους το άλογο και το άρμα, τη Μυκηναϊκή γλώσσα, πρώτη μορφή της Έλληνικής και αντικατέστησαν τη μινωική Γραμμική Α γραφή με την πρωτοελληνική Γραμμική Β. Οι έπομενοι αιώνες χαρακτηρίζονται από μία σχετική ευημερία και ειρήνη στο νησί, όπως δείχνει η πυκνότητα των οικισμών.

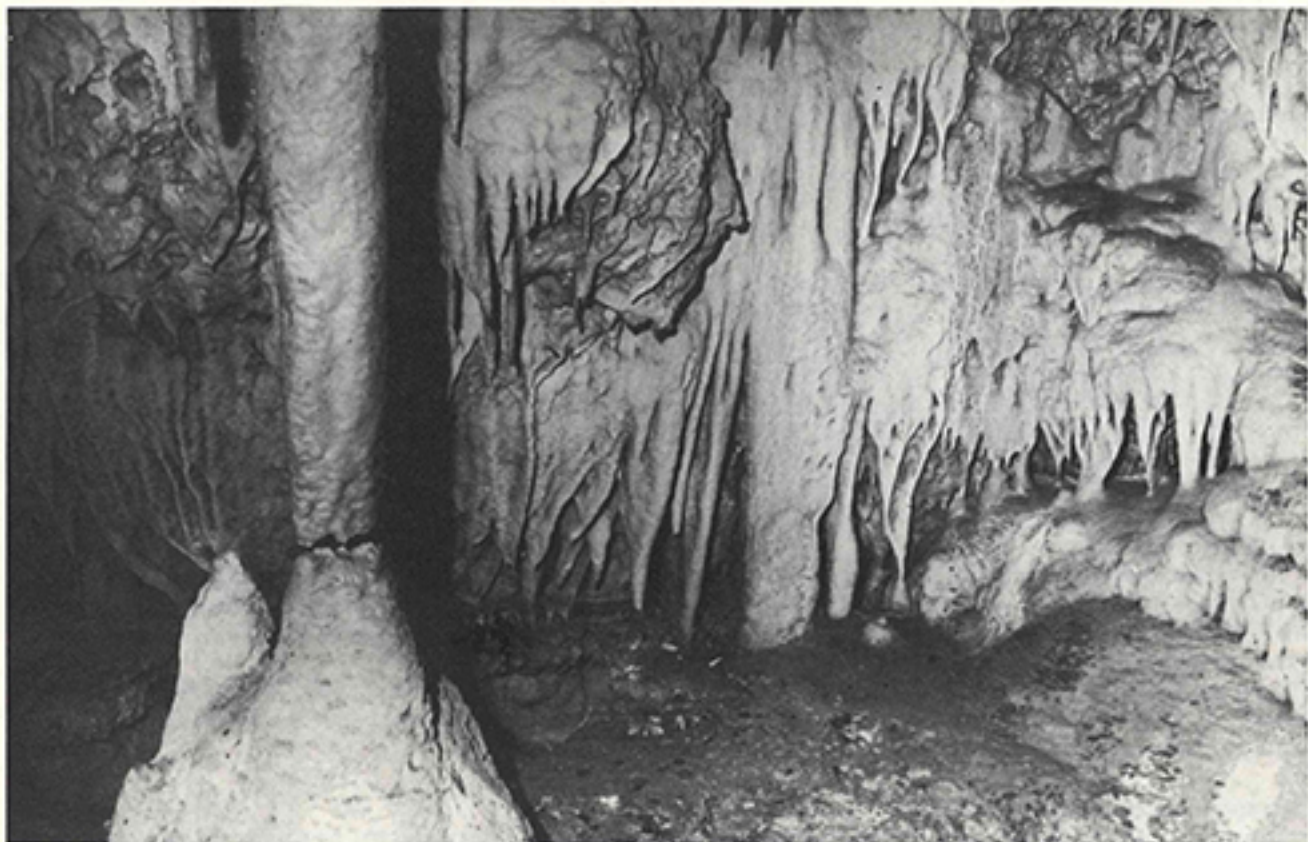
Στο νομό Χανίων τα περισσότερα μινωικά κατάλοιπα ανήκουν στην ύστερομινωική περίοδο. Στα πρώτα χρόνια τοποθετείται, εκτός από τον οικισμό του Νεροκούρου και οικισμός στις Βρύσες Κυδωνίας που άρχισε να ανασκάπτεται το 1974 από τον καθηγητή Α. Ζών με χρηματοδότηση της Αρχαιολογικής Έταιρείας Δυτ. Κρήτης και συνεχίζονται οι εργασίες με νέο χρηματοδότη το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Μέχρι τώρα έχουν αποκαλυφτεί το μαγειρείο και οι αποθήκες διώροφου οικοδομήματος και παρατηρήθηκαν ίχνη οικιακής λατρείας.

Ο οικισμός του Καστελλίου Χανίων κατοικήθηκε αδιάκοπα σ' όλη την ύστερομινωική περίοδο. Στην πρώτη φάση τουλάχιστο, φαίνεται ότι είχε τη μορφή ανακτορικής εγκατάστασης, όπως συμπεραίνεται από το αρχείο πήλινων πινακίδων Γραμμικής Α γραφής που βρέθηκε σε οικόπεδο του λόφου. Μετά την καταστροφική πυρκαγιά του 1.450 π.Χ. σημειώνεται μερική επανοίκηση, ενώ από το 1.380 μέχρι το 1.100 π.Χ. (= μετανακτορική περίοδος), εξελίσσεται σε μεγάλο εμπορικό κέντρο με επικοινωνία με την υπόλοιπη Κρήτη, τον Έλλαδικό χώρο και την Κύπρο. Το 1.300 π.Χ. σημειώνεται περιορισμένη καταστροφή, όπως και σ' άλλα κρητικά κέντρα, αλλά γρήγορα ο οικισμός συνέχεται και συνεχίζει την ανάπτυξη του.

Τ' αρχιτεκτονικά λείψανα στα μετανακτορικά χρόνια δείχνουν έντονη μυκηναϊκή επίδραση. Τα σπίτια είναι καλοχτισμένα, έχουν μεγάλα δωμάτια και εστία στο εσωτερικό τους.

Στην περιοχή της πόλης των Χανίων εντοπίζεται σημαντικό κεραμικό εργαστήριο, γνωστό σαν «εργαστήριο της Κυδωνίας», ένα από τα πιο αξιόλογα στο νησί κατά τη μετανακτορική περίοδο. Τα προϊόντα του χαρακτηρίζονται από εξαιρετική ποιότητα πηλού, αλείφωματος και βαφής (πηλός καθαρός υπόλευκος, αλείφωμα στυλντό καστανόλευκο, βαφή στυλντή πορτοκαλλόχρωμη μέχρι μαύρη: βλ. το άγγείο του εξώφυλλου). Άγγεα κατασκευασμένα στο εργαστήριο της Κυδωνίας έχουν αναγνωριστεί στο Ρέθυμνο, Κνωσό, Άν. Κρήτη, Θήβα και Κύπρο.

Στα μετανακτορικά χρόνια ανήκει ο οικισμός που ανασκάπτεται στο χωριό Σαμωνά Αποκορώνου με σκοπό να μελετηθεί και η ζωή των απλών ανθρώπων της εποχής, έξω από τα μεγάλα κέντρα. Είναι μοιρασμένος σε γειτονιές, όπως πολλά σημερινά κρητικά χωριά. Από τα λίγα μέχρι σήμερα ανασκαμμένα σπίτια, ένα είναι διώροφο με βερέντα, πλακόστρωτη αυλή και αποθήκες στο ισόγειο. Ο οικισμός καταστράφηκε από πυρκαγιά στα 1.300-1.200. περίοδο μερικής αναταραχής στο νησί, όπως φαίνεται και από τα ευρήματα σ' όρισμένες σπηλιές. Η εγκαταλειμμένη από τα μεσομινωικά χρόνια σπηλιά του Μαμελούκου χρησιμοποιείται ξαφνικά για ένα διάστημα σαν καταφύγιο. Στα κεραμικά ευρήματα της σπηλιάς συγκαταλέγεται και τμήμα ψευδόστομου άμφορέα με σύμβολα της Γραμμικής Β γραφής στον ώμο. Σχετικά με τον τύπο αυτό των

Λεπτομέρεια του εσωτερικού της σπηλιάς «Μαμελούκου Τρύπα» στα Περιθόλια Κυδωνίας.

Πιθάρια σκεπασμένα με πλάκες όπως βρέθηκαν σε δωμάτιο ύστερομινωικού σπιτιού, στο Σαμώνα Άποκορώνου.

Τμήμα από ύστερομινωικό ΙΒ σπίτι στον οικισμό του Καστελλίου Χανίων.

Τμήμα ύστερομινωικού ψευδόστομου αμφορέα με σύμβολα της Γραμμικής Β γραφής στον ώμο.

Ύστερομινωικός θολωτός τάφος στη Φυλακή Αποκορώνου.

Θολωτός τάφος Φυλακής Αποκορώνου. Κεφαλή κρανοφόρου πολεμιστή από ελεφαντόδοντο.

ἐνέπιγραφον ἀμφορέων πού ἔχουν βρεθεῖ καί σ' ἀρκετές ἡπειρωτικές θέσεις πρόσφατη ἀνάλυση τοῦ πηλοῦ τόν θεωρεῖ χανιώτικο.

Στή μετανακτορική περίοδο χρονολογεῖται καί οἰκισμός κοντά στό χωριό Στύλος Ἀποκορώνου, ὅπου ἡ ἀνασκαφική ἐρευνα τοῦ 1971 ἔφερε στό φῶς τὰ λείψανα κεραμικοῦ κλίβανου. Τμήμα μετανακτορικής ἀγροικίας σκάφτηκε καί τό 1972 κοντά στίς Στέρνες Ἀκρωτηρίου.

Ἀλλά καί νεκροταφεῖα μετανακτορικῶν χρόνων ἔχουν ἐντοπιστεῖ σέ διάφορα σημεῖα τοῦ νομοῦ. Τό νεκροταφεῖο τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Καστελλίου τῶν Χανίων ἀπλωνόταν στίς λοφώδεις ἐκτάσεις στά νότια καί ἀνατολικά του, ὅπου ἐπικρατοῦσε ὁ κούσκουρας, κατάλληλος γιά τή λάξευση τῶν ὑπόγειων θαλαμῶν τάφων (βλ. τό σχετικό ἀρθρο, στό ΧΑΝΙΑ 1981). Τέτοιου εἶδους τάφοι ἔχουν βρεθεῖ καί στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Ἀπτέρας κοντά στό Καλάμι Ἀποκορώνου. Ἀπό τοὺς τάφους αὐτοὺς προέρχονται διακοσμημένα ἀγγεῖα πού ἀνήκουν στό ἐργαστήρι τῆς Κυδωνίας, ἀνάμεσα στά ὁποῖα καί ἡ γνωστή πυξίδα τοῦ καθαρωδοῦ (βλ. τή φωτογραφία τοῦ ἐξώφυλλου καί τόν ἐπεξηγηματικό ὑπότιτλο). Οἱ τάφοι φαίνεται νά σχετίζονται μέ τή μινωική πόλη Ἀπτέρα στή θέση ἢ στήν περιοχή τῆς Ἀπτέρας τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἢ ὁποῖα ἄλλωστε ἀναγράφεται στίς πινακίδες Γραμμικῆς Β τῆς Κνωσοῦ (Α - ΡΑ - ΤΑ - WΑ). Στήν ἴδια περιοχή, ἀλλά πιά κοντά στή Σούδα, βρέθηκαν τό 1942 ἀγγεῖα εἰσαγμένα ἀπό τή μυκηναϊκή Ἑλλάδα πού προέρχονταν ἀπό καταστρεμμένο τάφο. Στά Δράμια Ἀποκορώνου σέ λαξευτό τάφο — ἀπλό ὀρθογώνιο λάξευμα — βρέθηκε ἡ μοναδική πῆλινη σαρκοφάγος τοῦ νομοῦ (σ' ὅλους τοὺς ἄλλους τάφους οἱ νεκροὶ εἶχαν ἀποτεθεῖ στό δάπεδο).

Ἐκτός ἀπό τοὺς θαλαμῶν τοὺς συνηθίζονται καί οἱ ὑπόγειοι θολωτοὶ τάφοι οἱ ὁποῖοι εἶναι μεγάλων διαστά-

Νομός Χανίων: Προϊστορικές θέσεις.

σεων, έχουν χτιστό και όχι λαξευτό θάλαμο και ανήκουν, κατά κανόνα, σε πλούσιες οικογένειες, μάλλον τοπαρχών. Στο νομό Χανίων έχουν βρεθεί ήδη τρεις τέτοιοι τάφοι στο Μάλεμε Κυδωνίας, Στύλο 'Αποκορώνου και Φυλακή 'Αποκορώνου. Οι τάφοι του Μάλεμε και της Φυλακής έχουν τετράγωνο θάλαμο και πυραμιδοειδή θόλο, σχήμα σπάνιο για την εποχή, ενώ ο τάφος του Στύλου έχει το συνηθισμένο κυκλικό σχήμα με κυψελοειδή θόλο. Τού Στύλου και Μάλεμε δρέθηκαν κλεμμένοι, ενώ της Φυλακής που σκάφτηκε μόλις το 1981 ευτυχώς έσωσε πολλά πολύτιμα κοσμήματα και άλλα αντικείμενα των νεκρών ανάμεσα στα όποια περιλαμβάνεται και ελεφάντινη επένδυση κιβώτιου που αποτελείται από κεφαλές κρανοφόρων πολεμιστών, σφίγγες, οχτώσχημες ασπίδες, ρόδακες κ.ά. 'Ο τάφος στά Δράμια και αυτός της Φυλακής οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπήρχε κάποιο μετανακτορικό κέντρο στη γύρω περιοχή.

Στό 1.100 περίπου π.Χ. οι μεγάλες αναστατώσεις στο 'Ελλαδικό χώρο εξ αιτίας της καθόδου των Δωριέων φτάνουν μέχρι την Κρήτη με αποτέλεσμα τη σταδιακή παρακμή του μινωικού πολιτισμού. Μιά νέα εποχή χαράζει πού, σε συνδυασμό με την πλατειά διάδοση της χρήσης του σιδήρου, ονομάζεται ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ σε αντικατάσταση της εποχής του χαλκού.

Βασική βιβλιογραφία

- 'Αλεξίου Στ., Μινωικός πολιτισμός, 'Ηρόδοτος 1964.
 Δαβάρας Κ., Μινωική κραματική κάμνος εις Στύλον Χανίων, ΑΕ 1973, 75-80.
 DAVARAS C., GUIDE TO CRETAN ANTIQUITIES, NEW JERSEY 1976.
 FAURE P., FONCTIONS DES CAVERNES CRETOISES, PARIS 1964.
 Ζώης 'Αντ., Κρήτη - 'Εποχή του Λίθου, ΑΡΧΑΙΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ 18.
 Ζώης 'Αντ., Βρέσεις Κυδωνίας Ι. 1974, 'Αθήνα 1976.
 Παπουτσάκης Χρ., Οι δραχογραφίες στ' 'Ασφέντον των Σφακιών, Κρητικά Χρονικά ΚΔ' 1972, 107 - 139.
 Σπανιάκης Στ., ΚΡΗΤΗ, τόμος Β.
 Τζεδάκις 'Ιω., ΑΔ 1965 Β3 Χρονικά σ. 569, πίν. 719/ΑΔ 1966 Β2 Χρονικά, σ. 428, πίν. 465 - 466/ΑΔ 1967 Β2 Χρονικά, σ. 504 - 506, πίν. 378 / ΑΔ 1968, σ. 415 - 417, πίν. 375-6 (για τη σπηλιά της Πλατυδόλας).
 Τζεδάκις 'Ιω., 'Ανασκαφή σπηλαίου «Μαμελούκου Τρέπα» (Περιβόλια Κυδωνίας), 133-138, πίν. 131-138, ΠΑΕ 1968.
 Τζεδάκις 'Ιω., L'ATELIER DE CERAMIQUE POSTPALATIALE A KYDONIA, BCH 1969 - I, 396-418.
 Τζεδάκις 'Ιω., Μινωικός καθαρωδός ΑΔΑ 1970, 111-112.
 Τζεδάκις 'Ιω., L'INSEDIAMENTO URBANO MEDIO MINOICO DI NEROKOUROU, SMEA XIX, 1978, 7-10.
 WARREN P., TZEDHAKIS J. DEBLA, AN EARLY MINOAN SETTLEMENT IN WESTERN CRETE BSA 1974, 299-342 πίν. 48-58.

Ο ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

(Κατάλογος Μνημείων)

ΜΙΧΑΛΗ Γ. ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗ 'Επιμελήτῃ Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων

Ὁ κατάλογος πού ἀκολουθεῖ ἔχει σκοπό νά συγκεντρώσει, διευκρινίσει καί συμπληρώσει τίς γνώσεις μας γύρω ἀπό τὰ Παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τοῦ Νομοῦ Χανίων. Ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν ἐνδείξεων πού σώζονται, μᾶς ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα πῶς εἶχε ἀναπτυχθεῖ μιά πλούσια δραστηριότητα τῆς Ἐκκλησίας τῆς περιοχῆς καί ὅτι ἡ ἀκμὴ τῆς ἦταν μεγάλη. Λίγα ἀπὸ τὰ μνημεῖα αὐτά ἔχουν μελετηθεῖ συστηματικά (Βασιλικές Συναγῆς Α', Ἀλμυρίδας Α', Φραγκοκαστέλου Α', Μεσολών), ἐνῶ πολλὰ εἶναι ἀγνωστα, ἢ ἀτελῶς γνωστά. Τὰ στοιχεῖα πού δίδονται, ἔχουν σκοπό τὴ δυνατὴ διευκρίνιση τῆς μορφῆς τους καί τῆς σημερινῆς κατάστασης, καθὼς καί τὴ συγκέντρωση καί συμπλήρωση τῆς σχετικῆς μὲ αὐτὰ βιβλιογραφίας. Ἡ συστηματικώτερη ἐρευνά τους ἐπιβάλλεται νά προγραμματιστοῖ γιὰ τὴν καλύτερη γνώση τῆς περιοχῆς κατὰ τὴν πρώτη Βυζαντινὴ Περίοδο, μιά καί οἱ ἱστορικὲς μας γνώσεις, εἶναι ἐξαιρετικὰ μικρές. Οἱ μέχρι τώρα ἐρευνες, περιορίζονται κυρίως σὲ θρησκευτικὰ κτίσματα καί ἔτσι οἱ πληροφορίες εἶναι κατ' ἀνάγκη περιορισμένες, ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτή, ὡς καὶ καθόλου ἀσήμαντες.

Ἀρκετοὶ ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ Παλαιοχριστιανικά Μνημεῖα τῆς περιοχῆς, μὲ τὴ μορφή τῆς ἀπλῆς παράθεσης στοιχείων, τὰ ὁποῖα, συνήθως, ἐπαναλαμβάνονται στὴ Βιβλιογραφία. Ὁ G. GEROLA μιλώντας γιὰ τίς Ἐπισκοπές τῆς Κρήτης, ἀναφέρεται διεξοδικὰ σὲ παλαιοχριστιανικά Μνημεῖα καί προτείνει σύνδεσόν τους μὲ τίς Ἐπισκοπικὲς ἑδρες. Ὁ ἴδιος ἐκδίδει ἀρκετὲς ἐνδιαφέροντες ἐπιγραφές μαζί μὲ τὸν Στ. Ξανθουδίδη (G. GEROLA: "MONUMENTI VENETI NELL' ISOLA DI CRETA", τόμοι II καί IV). Σὲ παλαιοχριστιανικὲς θέσεις καί ἐπιγραφές, ἀναφέρεται καί ἡ M. GUARDUCCI στὸ ἔργο της γιὰ τίς ἐπιγραφές τῆς Κρήτης (M. GUARDUCCI: "INSCRIPTIONES CRETICAE" γιὰ τὸ Νόμο Χανίων ὁ τόμος II). Ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Πλάτων συντάσσει πρῶτο κατάλογο μὲ βάση τίς πληροφορίες τῆς Βιβλιογραφίας καί τὰ νεώτερα εὐρήματα (Ν. Πλάτωνος: «Αἱ ξυλόστεγοι Παλαιοχριστιανικαὶ Βασιλικαὶ τῆς Κρήτης». Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου. Θεσσαλονίκη 1953). Ὁ A.C. BANDY συγκεντρώνει τίς πληροφορίες γιὰ τίς παλαιοχριστιανικὲς τοποθεσίες τῆς Κρήτης στὴ σύντομη εἰσαγωγή του γιὰ τίς Χριστιανικὲς ἐπιγραφές τοῦ νηιοῦ (A.C. BANDY: "THE GREEK CHRISTIAN INSCRIPTIONS OF CRETE", Ἀθήναι 1970). Ἀρκετὲς ἀπὸ τίς Βασιλικὰς τοῦ νηιοῦ ἀναφέρει καί ὁ Καθηγητὴς Στ. Πελε-

κανίδης στὸ ἔργο του, «Σύνταγμα τῶν Παλαιοχριστιανικῶν Δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. I. Νησιωτικὴ Ἑλλάς. Θεσσαλονίκη 1974). Ὁ Ἰ. Βολανάκης ἀναφέρει σὲ Βασιλικὲς τῆς Κρήτης στὸ ἔργο του, «Τὰ Παλαιοχριστιανικά Βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος», (Ἀθήναι, 1976). Τέλος ὁ Καθηγητὴς κ. Δ. Ἰ. Πάλλας συμπληρώνει τοὺς προηγούμενους μὲ τίς νεώτερες ἀνακαλύψεις (D. PALLAS: "LES MONUMENTS PALEOCHRETIENS DE GRECE DECOUVERTS DE 1959 A 1973", ROMA, 1977). Σκόρπιες πληροφορίες ὑπάρχουν σὲ ἀναφορὰς ἢ δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν, καθὼς καί στὰ Ἀρχεῖα τῶν Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων.

Στὸν κατάλογο πού ἀκολουθεῖ, κρίθηκε σκόπιμο νά συγκεντρωθοῦν καί συμπληρωθοῦν οἱ πληροφορίες μας, ὥστε νά σχηματιστοῖ πληρέστερη ἡ εἰκόνα τῆς περιοχῆς κατὰ τὴν Παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Ἡ παρουσίαση τῶν μνημείων, σύμφωνα μὲ τὴ σημερινὴ Διοικητικὴ διαίρεση, ἐκτός ἀπὸ πρακτικὸς λόγους, ἐγινε ἐπειδὴ οἱ Ἐπισκοπές τῆς ἐποχῆς πιθανότατα εἶναι ἀντίστοιχες μὲ τὰ ὁρία τους. Σημαντικὸ ρόλο στὴ διαίρεση αὐτή, ὅπως ὅποτε ἔπαιξε ἡ ὁρεινὴ διαμόρφωση τοῦ Νομοῦ Χανίων, μὲ τὸν κυρίαρχο ὄγκο τῶν Λευκῶν Ὁρέων — ὁ ἴδιος ὁ φυσικὸς χωρισμὸς θά πρέπει νά διατήρησε τὴν ἐξέταση φυσιογνωμίας τῆς κάθε περιοχῆς μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγες δεκαετίες.

ΓΕΝΙΚΑ

Ὁ σημερινὸς Νόμος Χανίων παρουσιάζεται ἀρκετὰ πλούσιος σὲ λείψανα Παλαιοχριστιανικῶν μνημείων. Πολλές ἀπὸ τίς γνωστὲς ἀρχαιολογικὲς τοποθεσίες (Λισός, Σινιά, Τάρρα, Φοινίκη, Ἀραδὴν, τὰ σημερινά, Φραγκοκάστελο, Ἀλμυρίδα, Μεσολά, Ἀγιά) διασώζουν ἐπιφανειακὰ εἰρεπία τῆς περιόδου αὐτῆς σὲ ἀρκετὰ καλὴ διατήρηση. Τό πλῆθος αὐτὸ τῶν θρησκευτικῶν οἰκοδομημάτων (τό κτίσιμόν τους περιορίζεται στὴν πλειονότητα στοὺς 50 καί 60 αἰῶνες), δείχνουν τὴν ἀκμὴ τῆς περιοχῆς καί κυρίως τῶν παραλίων. Ἰδιαίτερα τὰ νότια παράλια — σχεδὸν ἔρημα πρὶν ἀπὸ τὴν «τουριστικὴ εἰσβολή» τῶν τελευταίων δεκαετιῶν — παρά τὴ στενότητα τοῦ χώρου καί τίς περιορισμένες δυνατότητες γιὰ αὐτάρκη συντήρηση, παρουσιάζουν μιά ἀρκετὰ πυκνὴ κατοίκηση. Οἱ δραστηριότητες τῶν κατοίκων δὲν θά πρέπει νά ἀπέχουν καί πολὺ ἀπὸ τίς παραδοσιακὲς τῶν τελευταίων αἰώνων (κτηνοτροφία, ἀλιεία, δασοκομία, γεωργία. Σ' αὐτὲς θά πρέ-

πει μάλλον νά προστεθεί τό θαλασσινό εμπόριο). Είναι χαρακτηριστική ή άπεικόνιση τής τοπικής μαύρης αίγας σέ ψηφιδωτό δάπεδο τής Βασιλικής Α' του Φραγκοκαστέλου, ζώνου βασιικού καί σήμερα ακόμα στην οίκονομία του τόπου. Οί όρεινοί όγκοι περιορίζουν τή δυνατότητα επικοινωνίας τών περιοχών καί δημιουργούν προϋποθέσεις γιά ύπαρξη μικρών κοινωνικών, οίκονομικών καί πολιτιστικών έννοτήτων, όπως συνέβαινε πρίν από λίγες δεκαετίες. Η διάσωση ενός μεγάλου συγκριτικά άριθμού επιφανειακών παλαιοχριστιανικών λειψάνων, πού δείχνουν τή βαθμιαία έρήςμωση τής περιοχής, πρέπει νά όφειλονται στη δυσχέρεια σχηματισμού επίχωσης στά φτωχά σέ χώμα όρεινά έδάφη. Κατά τούς 13ο καί 14ο αιώνες, παρουσιάζεται μιά τάση γιά άνέγερση μικρών τοιχογραφημένων ναών στη θέση τών έρειπωμένων Βασιλικών, χωρίς πρός τό παρόν νά είναι δυνατή ή διευκρίνιση άν όφείλεται σέ αναβίωση τής περιοχής, ή σέ άπλή ευλάβεια στους παλιούς χώρους λατρείας. Τά νότια παράλια επίσης θά πρέπει νά διατηρούσαν έπαφές μέ τή Βόρεια Αφρική, μέ τήν όποία κατά τά Αυτοκρατορικά χρόνια ή Κρήτη άποτελούσε ένιαία Έπαρχία. Τελυταία έντοπίστηκαν σχέσεις ψηφιδωτών δαπέδων τής περιοχής μέ έργαστήρια του Άργους.

Στό παρελθόν είχε έκφραστεί ή άποψη γιά πλήρη εγκατάλειψη τών παραλίων πόλεων τής Κρήτης καί ή μεταφορά τών Έπισκοπικών έδρών στό έσωτερικό, εξαιτίας τών ολοκληρωτικών καταστροφών τής Άραβοκρατίας. Άν καί παρόμοια άποψη είναι πιθανή — όπωσδήποτε σέ μικρότερη κλίμακα — γιά τά βόρεια παράλια, ή άποψη είναι δύσκολο νά επεκταθεί καί στά νότια του Νομού Χανίων. Η όνομασία πολλών μεσόγειων χωριών τής Κρήτης μέ τό όνομα «Έπισκοπή», δέν άποτελεί από μόνη της προϋπόθεση γιά νά γίνει άποδεκτή ή θέση, τουλάχιστον γιά τά χρόνια πρίν από τήν Ένετοκρατία. Έστω καί άν ή πληροφορία γιά τήν παραμονή τής Κυδωνίας έλεύθερης από τούς Σαρακηνούς, είναι άνεπιβεβαίωτη, σήμερα εξέτάζονται μέ πολλή προσοχή οί πηγές πού μιλούν γιά σχεδόν ολοκληρωτικό άφανισμό τής Χριστιανικής Κρήτης από τό άλλοθρησκο στοιχείο (Τωμαδάκης). Καταστροφή Βασιλικής από πυρκαϊά έχει συμβεί στην Άλμυρίδα καί τό Θρόνο Άμαρίου, ενώ είναι πιθανή ή δίαιη καταστροφή τών Βασιλικών τής Άγιάς, καί τής Γιωργιούπολης από άγνωστη αίτία. Τό κενό γιά τή γνώση τής περιοχής μετά τόν 6ο αιώνα καί μέχρι τό τέλος τής Άραβοκρατίας, μπορεί πιθανώτατα νά καλύψει έρευνα σέ μνημεία πού εξακολούθησαν νά χρησιμοποιούνται μετασκευασμένα (Ναοί Παναγίας Άγιάς, Παναγίας Άγιάς Ρουμέλης, Παναγίας Μεσκλών, Μιχαήλ, Άρχαγγέλου Έπισκοπής Κισάμου, «Άσφράτηγγο» στην Άράδενα, κ.ά.).

Έξετάζοντας σέ μιά πρώτη προσέγγιση τά μνημεία τής περιοχής, μπορούμε νά παρατηρήσουμε γενικά: Ο άρχιτεκτονικός τύπος πού επικρατεί είναι τής άπλης Έλληνιστικής Βασιλικής: συγχή είναι ή ύπαρξη εγκάρσιου κλίτους, πού προεξέχει σέ σχήμα T (Βασιλικές Άλμυρίδας Α', Άγιάς, Λισού Α' καί Β') καί άνήκουν, σύμφωνα μέ τήν κατάταξη του Άκαδημαϊκού Α. Όρλάνδου, στην κατηγορία Β2. Οί διαστάσεις τών Βασιλικών δέν είναι μεγάλες: κυμαίνονται άνάμεσα στό 20 καί 35 μέτρα μήκος περίπου, καί πλάτος μεσαίου κλίτους από 5 μέχρι 7,5 μέτρα, ενώ ο Νάρθηκας είναι ίσοπλατής μέ τά

κλίτη. Η οικόδομηση γίνεται συνήθως μέ άπλή τοιχοποιία από άκατέργαστες ή μισοκατεργασμένες πέτρες μέ άφθονο άσβεστοκονίαμα καί άκανόνιστη παρεμβολή πλίνθων ή όστράκων. Στην κεντρική κόγχη τής Βασιλικής τής Άγιάς, ή χρήση τών πλίνθων έχει γίνει σέ ζώνες. Τό κονίαμα χρησιμοποιείται γιά μερική κάλυψη τής τοιχοποιίας, ενώ πολλές φορές χαράσσονται άπλά μυστήριαματα (Βασιλικές Φραγκοκαστέλου Α' καί Β', Συίας Α', Λισού Α' καί Β', Φοινίκης, Άλμυρίδας Α', Γιωργιούπολης, κ.ά.). Έξαιρέση άποτελεί ή Βασιλική τής Άγιάς Ρουμέλης, στό μεγαλύτερο μέρος τής όποίας, έχουν χρησιμοποιηθεί σέ δεύτερη χρήση, δομή από αρχαίο κείμενο. Η ύπαρξη αίθριου διαπιστώθηκε μέχρι στιγμής στη Βασιλική Α' τής Άλμυρίδας, ενώ ή άπουσία του μπορεί νά θεωρηθεί δέδαιη στις Βασιλικές τής Άγιάς Ρουμέλης, τής Λισού Β', τής Φραγκοκαστέλου Β' καί τής Γιωργιούπολης. Δέν σημειώθηκε πουνθενά ή ύπαρξη προστώων καί οί εισοδοί συνήθως είναι μικρών διαστάσεων — μέχρι 1 μέτρο — ενώ ή επικοινωνία άνάμεσα στό νάρθηκα καί τό μεσαίο κλίτος, γινόταν από άπλό όρθογώνιο άνοιγμα (Βασιλικές Α' Άλμυρίδας, Α' Σούγιας, Β' Φραγκοκαστέλου, Άγιάς Ρουμέλης): τό ίδιο θά πρέπει νά συνέβαινε σχεδόν σάν κανόνας, εξαιτίας τών μικρών διαστάσεων του μεσαίου κλίτους.

Τά παράθυρα είναι συνήθως χαμηλά, δίλοβα μέ βαρείς άμφικιονίσκους. Στις άψίδες τής Βασιλικής τής Άγιάς Ρουμέλης καί τής Ροτόντας στην Έπισκοπή Κισάμου τά παράθυρα είναι άπλά δίλοβα, ενώ στη μεγαλύτερη κόγχη τής Άγιάς τρίλοβο. Σέ τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις (ναοί Άγιάς Ρουμέλης, Άπτέρων, Έπισκοπής Κισάμου) οί άψίδες σώζονται άκέραιες από τήν παλαιοχριστιανική περίοδο καί σέ μιά ακόμη περίπτωση πιθανώτατα (Μεσκλά). Οί διαστάσεις είναι λίγο μικρότερες από τό πλάτος του μεσαίου κλίτους, ή τοιχοποιία κυμαίνεται από 0,80 μέχρι 1 μέτρο καί σέ τρεις περιπτώσεις (Έπισκοπή, Άγία Ρουμέλη, Άπτερα) ή στέγασή της έξωτερικά είναι θαμνωμένη μέ μείωση του πάχους της. Η ύπαρξη Συνθρόνου είναι δέδαιη — χωρίς νά είναι δυνατή ή άκριβής διευκρίνιση τής μορφής του — στις Βασιλικές Β' τής Λισού, Α' τής Σούγιας, τής Άράδενας, τής Άγιάς Ρουμέλης, ενώ είναι μαρτυρημένη στην Έπισκοπή Κισάμου. Στη Βασιλική τής Άλμυρίδας Α', είναι πιθανή ή έλλειψη του. Στους ναούς τής Έπισκοπής καί Φραγκοκαστέλου Α' διακρίνονται πασοφόρια, τά όποία αφήνουν έλεύθερη τήν άψίδα νά προεξέχει. Ο χωρισμός τών κλιτών συνήθως γίνεται μέ κιονοστοιχίες από λεπτούς κίονες μαρμαρίνους καί άνάλογα άπλοποιημένα Θεοδοσιανά ή Ίωνικά κιονόκρανα μέ συμφυές τό έπίθημα. Τό μάρμαρο, συνήθως λευκό μέ έλαφρές γκριζες ραβδώσεις, θά πρέπει νά προέρχεται από λατομεία τής νότιας παραλίας (Τρυπητή Σφακίων, ή Σούγια ή Μέλαμτες Άγίου Βασιλείου, όπου διακρίνονται παρόμοια πετρώματα). Στην περίπτωση τής Άγιάς έχουν χρησιμοποιηθεί κολώνες από κοκκινωπό μάρμαρο καί γκριζο γρανίτη μέ στίγματα. Μέ πιθανή έξαιρέση τή Βασιλική τής Άγιάς, οί ναοί τής περιοχής δέν φαίνεται νά είχαν υπερώα έξαιτίας τών μικρών τους διαστάσεων. Ο γλυπτός διάκοσμος συνήθως είναι περιορισμένος καί άπλης μορφής. Η ύπαρξη άσβεστοκαμίνων στους χώρους τών Βασιλικών δείχνει μιά από τίς αίτίες τής εξαφάνισης τών μαρμαρίνων

μελών, ενώ συχνή είναι και η χρησιμοποίησή τους σαν υλικό δομής σε μεταγενέστερα κτίρια. Συνηθισμένες μορφές είναι το Θεοδοσιανό κιονόκρανο σε χαμηλό ανάγλυφο, εκφυλισμένο Ιωνικό με συμφυές το κολοιουροειδές επίθημα — συχνά με σταυρό στις στενές πλευρές — απλά επιθήματα, δουλεμένα συχνά σε ντόπιο ασβεστόλιθο (Φραγκοκάστελο, Λισός) και βάσεις Ιωνικές σε απλοποιημένη επεξεργασία με χρήση οδοντωτού εργαλείου (Φραγκοκάστελο, Λισός). Κομμάτια από θωράκια έχουν βρεθεί κυρίως στην Άλμυρίδα, όπου το κυρίαρχο θέμα είναι ο σταυρός σε ποικιλία μορφών, και υλικό ο τοπικός πωρόλιθος. Σε τμήματα του άμβωνα έχουν χρησιμοποιηθεί μοτίβα όμοια με εκείνα του δαπέδου. Έντελως πρόσφατα δρέθηκε στο μεσοδυζαντινό ναό της Αγίας Βαρβάρας στα Λατζιανά Κισάμου, σε δεύτερη χρήση, αμφίγλυφο μαρμαρίνο θωράκιο με έγγραμμένο ρόμβο σε παραλληλόγραμμο. Τόσο το θωράκιο, όσο και τα Ιωνικά Ρωμαϊκά κιονόκρανα και οι βάσεις τους θα πρέπει να προέρχονται από σημαντικό κέντρο της περιοχής και σαν τέτοιο, είναι περισσότερο πιθανή η Κίσαμος. Τα ψηφιδωτά δάπεδα των Βασιλικών ξεχωρίζουν για την καλή τους ποιότητα, που πολλές φορές ξεχεται σε αντίθεση με τον υπόλοιπο διάκοσμο και την κατασκευή του κτηρίου. Θα πρέπει να υπήρχαν τοπικά εργαστήρια — ιδιαίτερα στα νότια παράλια. Τελευταία εντοπίστηκαν κοινά στοιχεία ανάμεσα στα τοπικά εργαστήρια και στα ανάλογα του Άργους (Άτζακά). Εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις τα μνημεία της περιοχής αντιπροσωπεύουν μία επαρχιακή τέχνη, που δεν χάνει όμως τις διασυνδέσεις της με τα κέντρα. Κάπως υψηλότερη ποιότητα παρουσιάζεται στις Βασιλικές της Αγιάς, της Ελέρου και στα λείψανα που έχουν εντοπιστεί στην Κίσαμο. Σε γενικές γραμμές ο Νομός Χανίων στα Παλαιοχριστιανικά χρόνια, παραμένει μία απόμερη επαρχία, σε σύγκριση ακόμη και με την Κεντρική Κρήτη. Η έρευνα πάντως των μνημείων παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον εξαιτίας του μεγάλου αριθμού και της καλής κατάστασης διασώσεως, για τη διευκρίνιση τόσο της τοπικής Ιστορίας, όσο και γενικότερων προβλημάτων της επαρχιακής Τέχνης της εποχής.

(Α') ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΥΔΩΝΙΑΣ

Δέν έχουμε λόγους να αμφισβητήσουμε ότι η έδρα της Επισκοπής Κυδωνίας ήταν τα σημερινά Χανιά, κατά την πρώτη Βυζαντινή περίοδο, και ότι τα δριά της θα αντιστοιχούσαν με εκείνα της σημερινής ομώνυμης επαρχίας. Δυστυχώς η συνεχής κατοίκηση της πόλης στους επόμενους αιώνες και η σημερινή της έντατική ανάπτυξη, δυσκολεύουν την έρευνα ή όποια στηρίζεται σε λίγα τυχαία ευρήματα. Από την επόμενη από την Άραβοκρατία περίοδο και μέχρι την Ένετοκρατία, το μόνο που σώζεται, είναι το Βυζαντινό Τείχος του Καστελιού, το οποίο επισκενάζεται από τους νέους κατακτητές. Είναι πολύ πιθανό ότι η έδρα της Επισκοπής παρέμεινε εδώ μέχρι την Ένετοκρατία, όποτε και μεταφέρθηκε στην Αγιά από την όποια και πήρε το νέο της όνομα. Μία έρευνα στο μεγάλο ναό της Αγιάς πιθανότατα θα λύσει όριστικά το πρόβλημα.

1) *Πόλη των Χανίων, "Άγιος Ιωάννης*: Κοντά στην εκκλησία του Άγιου Ιωάννη (ή εκκλησία του Άγιου Ιωάννη «του Ταβλά», ήταν από τις παλιότερες της πόλης που διατηρήθηκε κατά την Τουρκοκρατία. Η «ανάκαινισή» της πριν από μερικά χρόνια ίσως κατέστρεψε πολύτιμες για την ιστορία της πόλης ενδείξεις. Πάντως ανασκαφική έρευνα στο χώρο αυτό, επιβάλλεται, στο χωράφι του Πέτρου Πατασηγάκη, δρέθηκε στα 1917 παλαιοχριστιανική επιτύμβια επιγραφή. Δέν είναι γνωστές οι λεπτομέρειες από την ανεύρεσή της και ο ακριβής χώρος. Πάντως η ανεύρεσή της στη θέση αυτή, όπου κατά καιρούς έχουν βρεθεί χριστιανικοί τάφοι, ενώ έχουν ανασκαφεί τάφοι και άλλων περιόδων (στην ίδια ακτίνα από το ιστορικό κέντρο της πόλης είναι και το Ορθόδοξο, το Καθολικό και το Μουσουλμανικό νεκροταφείο), δείχνουν πιθανότατα τα άκραία όρια της Κυδωνίας μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Βιβλιογραφία: (1) Σ. Ξανθουδίδου, εις «Αθηνά», T.15 (1903) σελ. 96. (2) GEROLA, MON. VEN, T.11, σελ. 403-404, (3) GUARDUCCI, I.C. T.11, σελ. 122, No 11, (4) A. FERRUA, εις RIV. DI ARC. CHRIST, T. 30 (1954), σελ. 139, (5) A.C. BANDY, INSCR, σελ. 121.

(2) *Χανιά, Τουρκικό Νεκροταφείο*: Στη θέση του Τουρκικού Νεκροταφείου των Χανίων — σημερινό Δημοτικό Όρφανοτροφείο — είχε βρεθεί στις αρχές του 20ού αιώνα, επιτύμβια επιγραφή του 4ου ή 5ου αιώνα, χωρίς περισσότερες λεπτομέρειες για τις συνθήκες εύρεσής. Η θέση του Τουρκικού Νεκροταφείου είναι στην ίδια ακτίνα με το ναό του Άγιου Ιωάννη «του Ταβλά», από το ιστορικό κέντρο της πόλης. Στην ίδια περιοχή, κατά τη διαμόρφωση του οικοπέδου των Σχολείων της πόλης το 1973, είχαν καταστραφεί — και μερικοί ανασκαφεί — αρκετοί Χριστιανικοί τάφοι. Αν ληφθεί υπόψη η συνήθεια κατά την περίοδο αυτή να υπάρχουν τα νεκροταφεία «EXTRA MUROS», τότε τα όρια της Παλαιοχριστιανικής Κυδωνίας είναι αρκετά εκτεταμένα.

Βιβλιογραφία: (1) M. GUAR. I.C. T.2, 10, σελ. 122, (2) A. FERRUA, RIV. DI ARCH. CHR. 30 (1954), σελ. 139, (3) A.C. BANDY, INSCR. σελ. 119, (4) A.Δ. T29 (1973-74), Χρονικά B3 σελ. 925-926.

(3) *Άγιοι Απόστολοι Χανίων*: Κάτω από τη μικρή — 16ος-17ος αιώνας με αρκετές μεταγενέστερες προσθήκες — εκκλησία των Άγιων Αποστόλων, στην ομώνυμη παραθαλάσσια τοποθεσία, δυτικά από τα Χανιά και σε απόσταση 4 χιλ. περίπου, επισημάνθηκαν πρόσφατα τα θεμέλια απλής παλαιοχριστιανικής Βασιλικής. Ο ναός είναι θεμελιωμένος πάνω σε λαξευμένο πέτρωμα αμμόλιθου και σε όριμένα από τα σημεία, όπου υπάρχει επίχωση, διακρίνονται υπολείμματα τοίχων (δέρειο κλίτος και αψίδα). Στο νότιο κλίτος διακρίνονται ίχνη από ψηφιδωτό δάπεδο, τα όποια πιθανότατα επεκτείνονται και κάτω από την εκκλησία.

Βιβλιογραφία: Άδημοσίευτη.

(4) *Ναός Παναγίας Επισκοπής Αγιάς*: Κοντά στο Χωριό Αγιά Κυδωνίας, σώζονται σε μεγάλο ύψος τα ερείπια μεγάλου ναού, στον όποιο

είναι ολοφάνερη η ύπαρξη πολλών οικοδομικών φάσεων. Ο GEROLA πιστεύει ότι ο ναός που φαίνεται σήμερα, κτίστηκε στα ερείπια παλαιοχριστιανικού μετά την Άραβοκρατία, όποτε μεταφέρθηκε εδώ ή έδρα της Έπισκοπής Κυδωνίας, χωρίς να αιτιολογεί περισσότερο την άποψή του αυτή, και χωρίς να διακρίνει με σαφήνεια την αρχική φάση. Σέ πρόσφατες (1977) πρώτες εργασίες καθαρισμού του μνημείου δόθηκε άφορηή για μία πρώτη μελέτη των φάσεων του. Η αρχική τρίκλιτη βασιλική είχε εγκάρσιο κλίτος σέ σχήμα T κεφαλαίο, και μία μεγάλη ημικυλινδρική άψίδα με τρίλοβο παράθυρο. Χωριζόταν με μεγάλες κολώνες από κοκκινωπό μάρμαρο και γρανίτη και είχε πιθανώτατα και ύπερ-ρῶα. Από τη φάση αυτή σώζονται — άρκετά σέ δεύτερη χρήση στο ίδιο τό κτήριο — γλυπτά μέλη από λευκό μάρμαρο. Ένδιαφέρον παρουσιάζουν οι άμφικιόνες των παραθύρων της άψίδας, από ροδό-χρωμο μάρμαρο με φλεβώσεις και διακοσμητικά «Χρίσματα» στίς στενές πλευρές, των όποίων οι κεραίες διακοσμούνται από γνωστά μοτίβα (τεμνόμενοι κύκλοι κ.λ.π.). Τό μάρμαρο με την έπιγραφή ΔΙΟΝΥ(ΣΩ:), που θεωρήθηκε από τό GEROLA και τόν Α.С. BANDY σάν όνομα Έπισκόπου-χορηγού σέ μεταγενέστερη φάση, στην πραγματικό-τητα θά πρέπει νά προέρχεται από είδωλολατρικό δάθρο(;) και χρησιμοποιήθηκε σέ δ' χρήση σάν άμφικιονόκρανο στο παλαιοχριστιανικό μνημείο. Σέ δεύτερη φάση καταργήθηκαν οι προεξοχές των εγκάρσιου κλίτους και οι περιμετρικοί τοίχοι της Βασιλικής που σωζόταν ένσωματώθηκαν στο νέο ναό. Η στέγαση των πλαγίων κλιτών έγινε με κάποια μορφή μεγάλων σταυροθολίων, ενώ του μεσαίου είναι άγνωστη. Προστέθηκαν ημικυκλικές άψίδες στα πλάγια κλίτη και ένισχύθηκαν οι κολώνες με κτιστή τετράπλευρη βάση. Ο ναός μετατράπηκε στην επό-μενη φάση και πάλι σέ ξυλόστεγη Βασιλική, ενώ είναι άγνωστες οι έπισκευές των χρόνων της Ένετοκρατίας — δρέθηκαν γλυπτά της περιόδου αυτής — όποτε χρησιμοποιήθηκε σάν έδρα του Λατίνου Έπισκόπου. Μετά την καταστροφή του μνημείου χρησιμοποιήθηκαν μέχρι σήμερα σάν ναός τά δύο δόρεια δυτικά διαμερίσματα του νάρθηκα και η κεντρική μεγάλη άψίδα. Η έρευνα παρουσιάζει έξαιρετικό ένδιαφέρον για την καθόλου ιστορία της περιοχής. Χρονολόγηση α' φάσεως: 5ος αιώνας.

Βιβλιογραφία: (1) GER. MON. VEN. τομ 2, σελ. 51, 72-76, Πίν. 421-22, (2) GUARD. I.C. τ.2, σελ. 104-116, (3) Ν. Πλάτων, «Έλληνικά», SUPPLEMENT, τ.7 (1955), (4) Ν. Πλάτων, έ.ά σελ. 421-22, (5) Α.С. BANDY, έ.ά. σελ. 5 και 118.

(5) Άλικιανός, ναός Ζωοδόχου Πηγής («Αϊ Κύρ Γιάννης»): Στο γνωστό ναό του «Αϊ Κύρ Γιάννη» στον Άλικιανό, έχουν χρησιμοποιηθεί σέ δεύτερη χρήση γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη από λευκό μάρμαρο, της παλαιοχριστιανικής εποχής. Συγκεκριμένα δύο από τους κίονες του ναού με τά Θεοδοσιανά κιονόκρανά τους, οι άμφικιόνες των παραθύρων του νάρθηκα, τμήμα από περύγια έπισκοπικού θρόνου ή άμβωνα σέ διακοσμητική κόγχη του νάρθηκα, προέρχονται από παλαιοχριστιανικό ναό της περιοχής. Τά γλυπτά αυτά πάντως δέν φαίνεται νά προέρχονται από την κοντινή Έπισκοπή της Άγιάς και θά πρέπει νά άναζητηθεί κάποιο άλλο μνημείο, που λανθάνει. Η ύπαρξη του

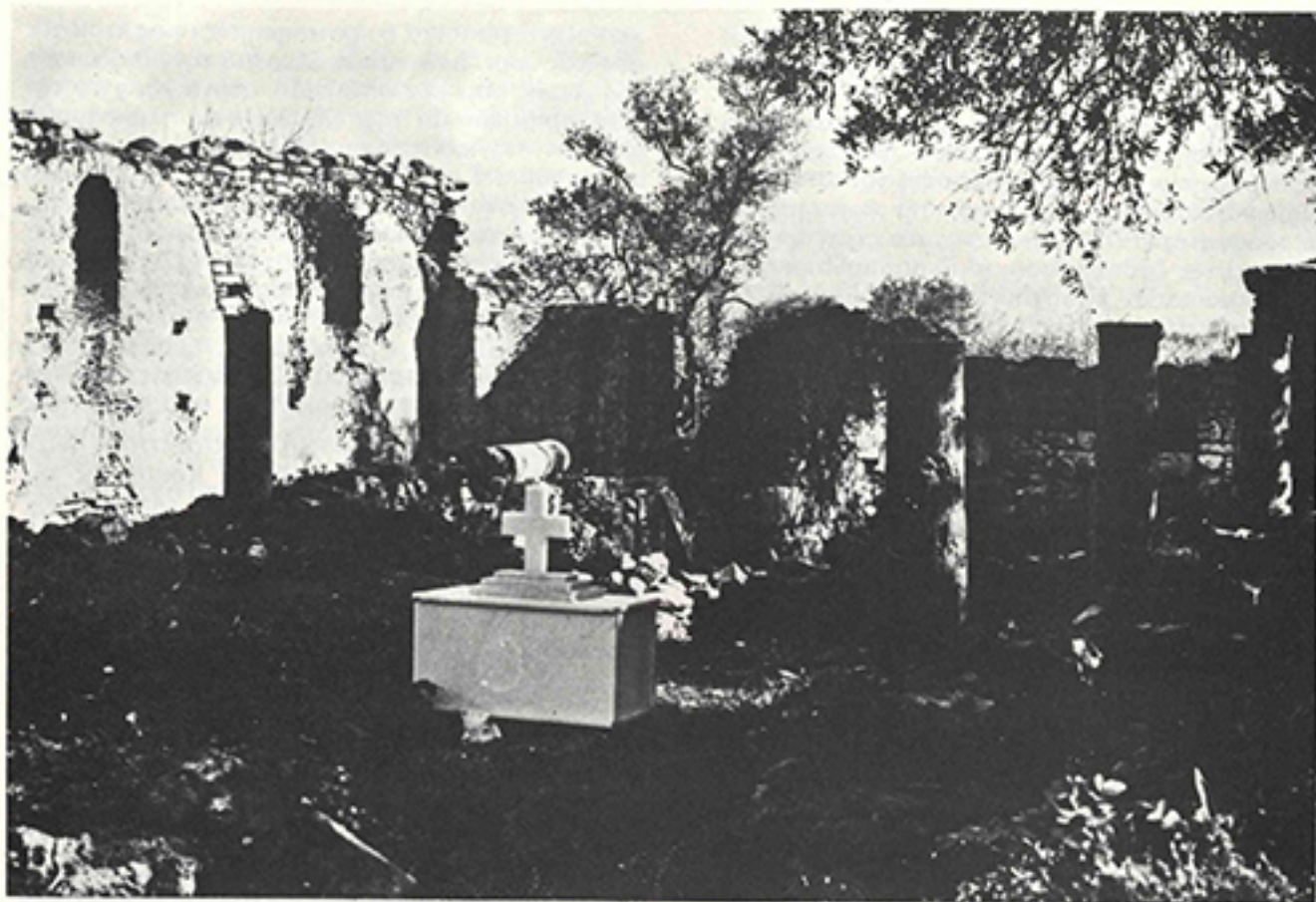
ναού της Άγιάς και η προτίμηση της ίδιας περιοχής από τόν όσιο Ίωάννη τόν Ξένο για την οικοδόμηση της μονής του κατά τόν 11ο αιώνα, δείχνει την ιδιαίτερη σημασία της. Σύμφωνα με πληροφορίες ντόπιων, τίς όποιες δέν μπόρεσα νά έλέγξω, λείψανα κτισμάτων σωζόταν κοντά στην, πνιγμένη από τη βλάστηση, δόρεια πλευρά του ναού. Επίσης, κατά τους κατοίκους του Άλικιανού, οι μεγάλες κολώνες του νεώτερου ναού του Τιμίου Σταυρού του χωριού, έχουν παρθεί από κτίσμα Νοτιοδυτικά από τό ναό της Άγιάς.

Βιβλιογραφία: (1) CORNELIUS, GRETA SACRA, T. I, σελ. 124, (2) Α.Κ. Όρλάνδος, Δυό βυζαντινοί ναοί της Δυτικής Κρήτης, Α.Β.Μ.Ε. τ.Η'.

(6) Παλαιοχριστιανική Βασιλική Μεσολών: Δυτικά από τό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στα Μεσολά, διακρινόταν τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου. Η κακή κατάσταση επέβλεπε έπείγουσες εργασίες καθαρισμού (1980) και στερεώσεως. Διαπιστώθηκε ότι άνήκει στο δυτικό τμήμα του μεσαίου κλίτους και τό νάρθηκα τρίκλιτης Βασιλικής της όποιας τό δόρειο κλίτος ύπάρχει κάτω από τό δρόμο, δόρεια από τό σημερινό ναό. Τό κεντρικό κλίτος άντιστοιχεί με τό ναό (πιθανώτατα κτίσμα του 13ου αιώνα, όπως και ό όμοιός του τοιχογραφημένος του Χριστού στο ίδιο χωριό) της Κοιμήσεως, οι έξωτερικοί τοίχοι του όποίου έχουν σάν βάση τους τους στυλοβάτες της Βασιλικής και τό ύπερυψωμένο νεώτερο δάπεδο δίνει την έλπίδα για διατήρηση του ψηφιδωτού και στο έσωτερικό. Η δυσανάλογη ημικυλινδρική άψίδα με τό δίλοβο παράθυρο, σαφώς διαχωρισμένη από τόν υπόλοιπο ναό πιθανώτατα άνήκει στη παλαιοχριστιανική Βασιλική. Τά μοτίβα του ψηφιδωτού δαπέδου είναι γεωμετρικά, (μαϊάνδροι που έναλλάσσονται με τετράγωνα, άστεροειδή τετράφυλλα, τεμνόμενοι κύκλοι, «κόμβοι Σολομώντος» κ.ά.). Τό ψηφιδωτό είναι πολύ καλής ποιότητας στην έκτέλεσή του. Από τόν Ά. Όρλάνδο χρονολογείται στα τέλη του 5ου ή τίς άρχές του 6ου αι.

Βιβλιογραφία: (1) Μ. Δέφνερ, «Όδοιπορικά...», σελ. 236-237, (2) Α. Όρλάνδου, «Δύο Βυζαντινά...», Α.Β.Μ.Ε. τόμ. Η (1955), σελ. 126, 128 σημ. 2, (3) Ρ. FAURE: «CAVERNES ET SITES...», Β.С.Н. τ.86 (1962), 50 σημ. 1, (4) Ν. Πλάτων, έ. ά. σελ. 422, (5) Σ. Πελεκανίδη, έ. ά. σελ. 121, (6) Α.С. BANDY, έ.ά. σελ. 6, (7) Μ. GUARD, έ.ά. τ.2, σελ. 233-34, (8) Ι. Μαυρακάκη, «ή άρχαία Ριζηνία».

(7) Ταφικό Έπόγειο στίς Στέρνες: Άνατολικά από τό νεώτερο (19ος αιώνας) κεντρικό ναό του χωριού Στέρνες Κυδωνίας, σώζεται σέ άριστη κατάσταση λαξευτό ταφικό έπόγειο των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Αποτελείται από κεντρικό χώρο σέ σχήμα Γ κεφαλαίο με τάφους σέ μορφή άρκοσολίου στη Νότια και τη Βόρεια πλευρά. Στη νότια πλευρά, όπου και η μία από τίς δύο μεταγενέστερες εισόδους, διατηρούνται τρία άρκοσόλια με τάφους πολύ μικρών διαστάσεων, ενώ δύο τάφοι άκόμη είναι στη νοτιοανατολική πλευρά. Η άρχική όρθογώνια είσοδος είναι στην ανατολική πλευρά. Από μικρό προθάλαμο γινόταν η έπικοινωνία με τόν κεντρικό χώρο και με άλλο χώρο με τάφους, που σήμερα έχει καταστραφεί τό μεγαλύτερο μέρος του. Μεταγενέστερα, μέρος του έπογείου, χρησιμοποιήθηκε ως δεξαμενή νερού. Επίσης άνοιχτηκε

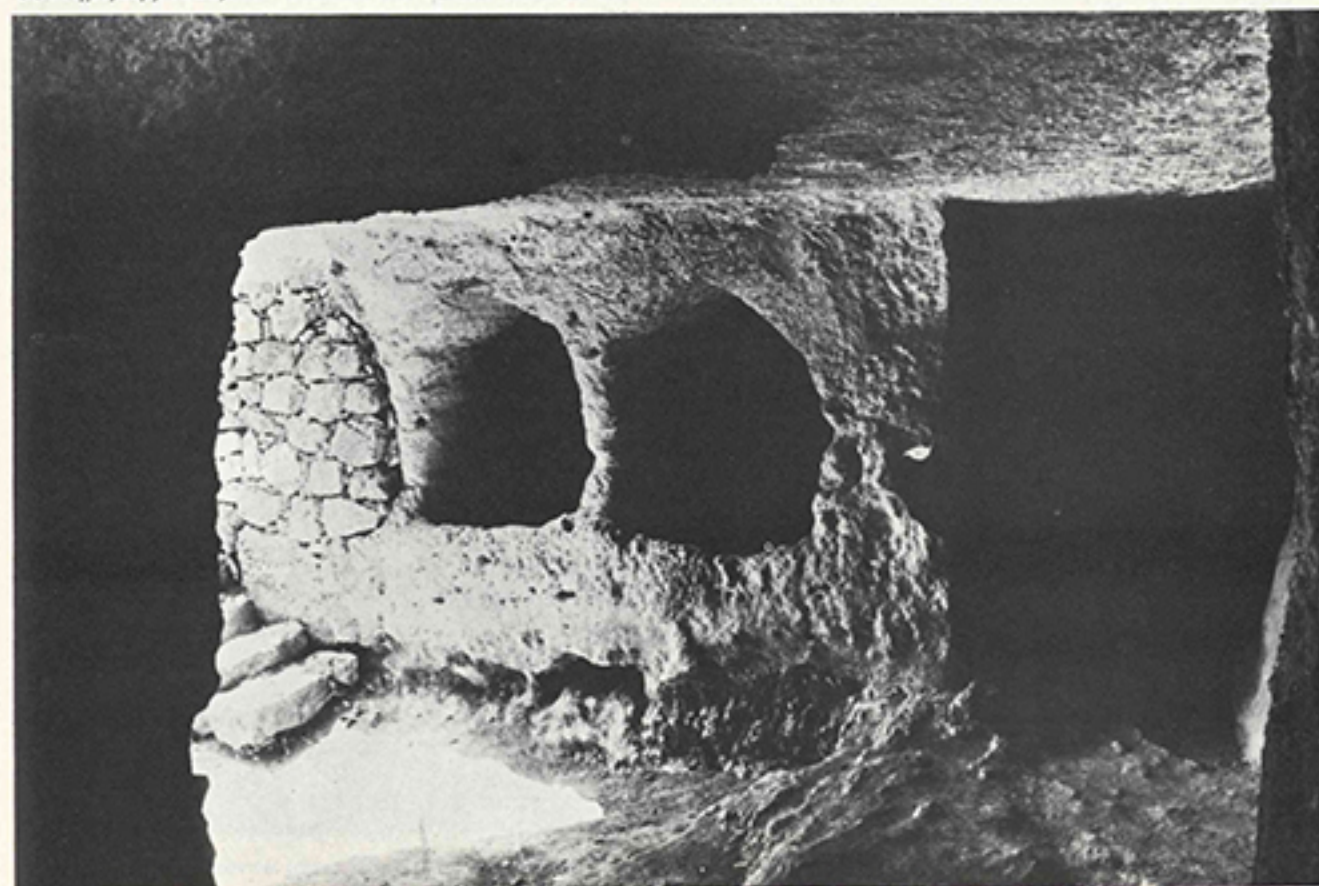
Ἐπισκοπή Ἀγιάς Κυδωνίας (ἀρ.: 4): Τό ἐσωτερικό τῆς Βασιλικῆς κατά τόν Καθαρισμό (1977).

Μεσηλά Κυδωνίας (ἀρ.: 6): Ἡ ἀψίδα τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως.

Μεσσηλά Κυδωνίας (άρ.: 6): Λεπτομέρεια από τό ψηφιδωτό δάπεδο τής Βασιλικής. (έργασίες συντήρησης 1980).

Στέρνες Κυδωνίας (άρ.: 7): Κεντρικός ναός. Ταφικό υπόγειο (Τζεδάκις).

κυκλική είσοδος στην όροφή του υπογείου. Είναι πολύ πιθανή ή ύπαρξη και άλλων υπογείων τάφων στο χώρο.

Βιβλιογραφία: (1) Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 25 (1970) Χρον. Β2 σελ. 474, (2) D. PALLAS: LES MONUMENTS..., σελ. 240.

(8) **Ταφικό υπόγειο στο Μαράθι Στερνών:** Κοντά στον αρχαιολογικό χώρο της Μινώας, σώζεται ταφικό υπόγειο των παλαιοχριστιανικών χρόνων, που χρησιμοποιείται σήμερα σαν ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου (Παναγία «ή Χωστή» — εξαιτίας της υπόγειας μορφής του). Η είσοδος γίνεται από την Ανατολή, με κλίμακα λαξευτή (έπισκευασμένη μεταγενέστερα) σε ορθογώνιο χώρο. Στις τρεις πλευρές του χώρου υπάρχουν λαξευτοί θάλαμοι, από τους οποίους ο δόριος έχει κλειστεί και οι άλλοι δύο χρησιμοποιούνται για τις ανάγκες του ναού. Ο δυτικός θάλαμος χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα σά δεξαμενή νερού. Το υπόγειο συνδέεται με μεγάλο άδιευκρίνιστης μορφής λατρευτικό κτήριο ανατολικά του· σώζονται αρκετά λείψανα τοίχων, από τους οποίους ένας προς την ανατολή κάμπτεται κυκλικά. Ακόμη ανατολικότερα από το κτήριο, εξαιτίας βαθείας αρόσεως, ήλθαν στην επιφάνεια λείψανα αρχιτεκτονικής και δοσρακα, πιθανώς των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Βιβλιογραφία: άδημοσίευτη.

(Β') ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟΚΟΡΩΝΟΥ

Η έπαρχία Αποκορώνου θα πρέπει να συμπίπτει με τα όρια της Επισκοπής Απτεράς, αν δεχτούμε ότι υπήρχε παρόμοια Επισκοπή, για το λόγο ότι αναφέρεται μόνο στα, άμφισβητούμενης γνησιότητας, 8ο και 9ο Τακτικά του 9ου αιώνα. Γεγονός πάντως είναι ότι τόσο στο χώρο των Απτερών, όσο και σε αρκετά άλλα σημεία της Επαρχίας Αποκορώνου, σώζονται αρκετά παλαιοχριστιανικά λείψανα.

(9) **Βασιλική Απτερών:** Ο FR. BASILICA-TA, αναφέρει στα 1630 ότι είδε «δάπεδον εκ ψηφιδωτού επί του οποίου έχει οικοδομηθεί μικρά εκκλησία». Σήμερα το νεότερο δάπεδο της μοναδικής μικρής εκκλησίας της περιοχής, του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (ή εκκλησία είναι καθολικό του μετοχίου της Μονής της Πάτμου, που παραχωρήθηκε από τον Ιωάννη Κομνηνό και αποτελούσε το σιτοβολώνα της Μονής. Για το μετόχι πληροφορίες είς Μαν. Χατζηδάκι: «Εικόνες της Πάτμου», σελ. 29-32 και σημ. Γ2α, 2 και 4 σελ. 40. Το σημερινό μετόχι δεν φαίνεται ότι ήταν το αρχικό. Απομένει ή εξέταση της σχέσης με τη Μονή της Πάτμου των κοντινών ναών της Παναγίας της Ζερβιώτισσας και του θεολόγου στο Στύλο) έμποδίζει την επαλήθευση της πληροφορίας για την οποία διερωτάται και ο καθηγητής Σ. Πελεκανίδης (Σ. Πελ. έ.ά. σελ. 124, σημ. 52). Η εξέταση της δυσανάλογης για το μέγεθος του ναού ήμικυλινδρικής και με βαθυμειωτή απόληξη άψιδας και της άνόργανης σύνδεσής της με το ναό, πείθουν ότι πιθανώς αποτελεεί το υπόλοιπο της Βασιλικής.

Βιβλιογραφία: Για το ψηφιδωτό δάπεδο (1) Σ. Σπανάκη: «Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας», 5,

Ηράκλειο 1969, σελ. 46, (2) Επανάληψη της πληροφορίας σε Σ. Πελεκανίδη, έ.ά., σελ. 124, σημ. 52. Το μνημείο άδημοσίευτο.

(10) **Κτίσμα με άψίδα στα Απτερά:** Ανάμεσα στα έρειπια που διατηρούνται σε μεγάλο ύψος στα Απτερά σε απόσταση 150 μέτρα περίπου δόρεια από το μετόχι της Πάτμου, υπάρχει και κτίσμα με άψίδα προσανατολισμένο Β.Α. Η τοιχοποιία του είναι κοινή με άφθονη χρήση άσβεστοκονιάματος και με άκανόνιστη παρεμβολή πλίνθων. Η σημερινή κατάσταση του έρειπίου δεν επιτρέπει τη λεπτομερέστερη εξέτασή του· πιθανώς πρόκειται για παλαιοχριστιανικό λατρευτικό οικοδόμημα. Ο χώρος των Απτερών προσφέρεται για την έρευνα της παλαιοχριστιανικής κοσμικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας.

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτη.

(11) **Παλαιοχριστιανικοί τάφοι στα Απτερά:** Στο παρελθόν είχαν ανασκαφεί στην περιοχή των Απτερών Χριστιανικοί τάφοι από τον Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Στ. Αλεξίου, με γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Δεν μπόρεσα να έντοπίσω τη θέση των τάφων.

Βιβλιογραφία: Σ. ΑΛΕΞΙΟΥ, ΚΡΗΤ. ΧΡΟΝ. τ. ΙΒ' (1958), σελ. 468.

(12) **Παλαιοχριστιανική Βασιλική Α' Αλμυρίδας:** Στους πρόποδες του λόφου Φοινικιάς κοντά στον παραθαλάσσιο οικισμό Αλμυρίδα, έντοπίστηκε τυχαία το 1973 σημαντική Παλαιοχριστιανική Βασιλική. Ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης με μεγάλο εγκάρσιο κλίτος στο σχήμα του «αρχαϊκού Σταυρού». Ο ναός έχει νάρθηκα ίσοπλατή με τα τρία κλίτη και αίθριο. Διακοσμημένα με ψηφιδωτό δάπεδο είναι το κεντρικό κλίτος, ο νάρθηκας και το αίθριο — τα δύο τελευταία με πολλές πρόχειρες έπισκευές — με καλής έκτελέσεως γεωμετρικά σχέδια σε συμμετρικά διατεταγμένα διαχωρά. Τα πλάγια κλίτη έχουν πλακόστρωτο από ντόπιο πωρόλιθο, ενώ από το ίδιο υλικό είναι και τα γλυπτά του ναού. Στο νότιο κλίτος παρουσιάστηκαν αρκετοί κτερισμένοι με άκόσμητα άγγεία (προχοίσκοι κυρίως με τριφυλλόσχημο στόμμο) τάφοι από την έποχή που ο ναός ήταν σε χρήση. Στο διάκοσμο των θωρακίων επικρατούν οι σταυροί διαφόρων σχημάτων, ενώ τα κιονόκρανα είναι εκφυλισμένα Θεοδοσιανά. Σταυροί και σταυρόμορφα σχήματα κυριαρχούν και στο δάπεδο κυρίως του ιερού δήματος. Υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στην ποιότητα του κτίσματος και των γλυπτών του (αν και στον τομέα αυτό διακρίνονται περισσότερες από μία ομάδες) και το καλής τέχνης ψηφιδωτό δάπεδο. Η Βασιλική θα πρέπει να ήταν κοιμητηριακή, όπως φαίνεται από το μεγάλο άριθμό των τάφων που έντοπίστηκαν στο χώρο της, και την τοποθέτηση της στα όρια του αρχαίου οικισμού. Χρονολόγηση Α' μισό 6ου αιώνα με μεταγενέστερες έπισκευές.

Βιβλιογραφία: (1) Έμμ. Α. Μπορμπουδάκη «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης», ΚΡΗΤ. ΧΡΟΝ. Τόμ. ΚΕ (2) 1973-74 σελ. 505-507, (2) Σ. Πελεκανίδης: έ.ά. σελ. 124, (3) D. PALLAS: "LES MONUMENTS" σελ. 245-247 (κείμενο Έμμ. Μπορμπουδάκη).

Ἀπτερα Ἀποκορώνου (ἀρ.: 9): Ναός ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου. Ἡ ἀψίδα τῆς Βασιλικῆς καί ὑπολείμματα τοίχων.

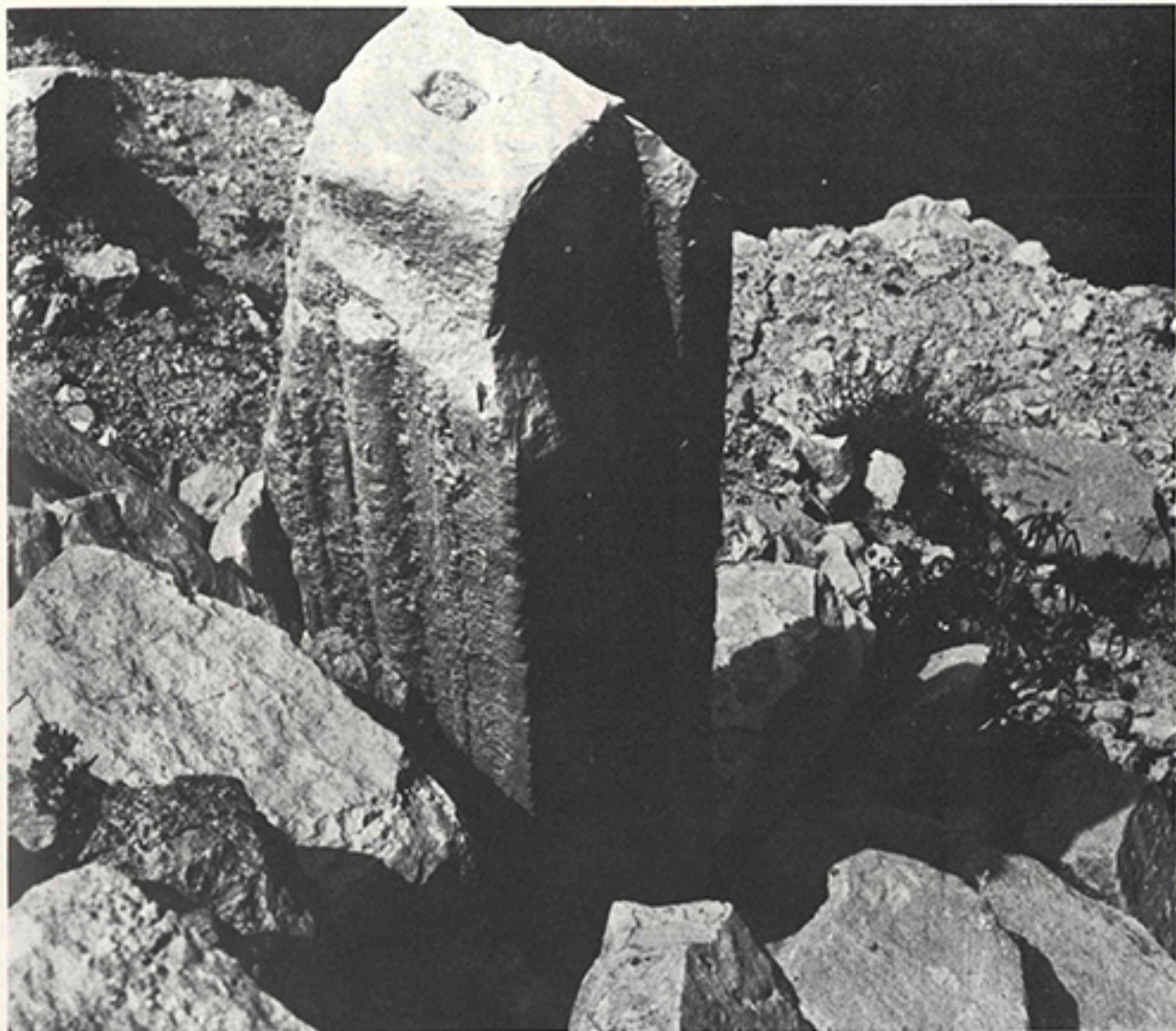
Ἀπτερα Ἀποκορώνου (ἀρ.: 10): Κτίσμα μέ ἀψίδα.

Άλμυρίδα Άποκορώνου (άρ.: 12): Παλαιοχριστιανική Βασιλική Α' Διάχωρο του ψηφιδωτού δαπέδου με διάλιθο Σταυρό (Μπορμπουδάκης).

Άλμυρίδα Άποκορώνου (άρ.: 13): Τμήματα από το γλυπτό δάκοσμο της Βασιλικής Β'.

Καλύβες Ἀποκορώνου (ἀρ.: 14): Ναός Ἁγίας Τριάδος: Παλαιοχριστιανικός πεσίσκος τέμπλου.

Ἀρμένιοι Ἀποκορώνου (ἀρ.: 15): Ἡ θέση τῆς Βασιλικῆς μετά τίς «ἀνακαινιστικές» ἐργασίες.

(13) **Βασιλική Β' 'Αλμυρίδας:** Στην κορυφή του λόφου Φοινικιάς και σε απόσταση περίπου 500 μέτρα Βορειοδυτικά από την Α' φαίνονται κατεσπαρμένα λείψανα παλαιοχριστιανικού κτίσματος. Συγκεκριμένα, αράβδωτος κίονας από λευκό μάρμαρο, πόρινα γλυπτά (βάση αμφικίονα, μικρό κιονόκρανο, πλαίσια θωρακίων, τμήμα θωρακίου με δικτυωτό διάκοσμο) και πλήθος από τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου και ψηφίδες, όμοιων με εκείνα της Βασιλικής Α'. 'Η Βασιλική θά πρέπει να έντοπιστεί κυρίως μέσα σε άμπέλι στο επίπεδο σημείο του λόφου. 'Εξαιτίας της χαμηλής επίχωσης και της έντατικής καλλιέργειας, τουλάχιστον το ψηφιδωτό δάπεδο θά πρέπει να έχει καταστραφεί.
Χρονολόγηση: όπως και η προηγούμενη.
Βιβλιογραφία: 'Αδημοσίευτη.

(14) **Παλαιοχριστιανικά λείψανα περιοχής 'Αλμυρίδας:** Στην ευρύτερη περιοχή της 'Αλμυρίδας έχουν χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση αρκετά μέλη από το γλυπτό της διάκοσμο. Συγκεκριμένα στο ναό της Μεταμορφώσεως στο χωριό 'Ασπρο (Κοπράνα) υπάρχει μαρμαρίνη ιωνική βάση κίονος από το χώρο του Φοινικιά, έντοιχισμένη στον τοίχο του περιόλου. Στο δίοδο καμπαναριού του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Γαδαλόχωρι, έχουν χρησιμοποιηθεί για το διαχωρισμό των λοβών του δύο μαρμαρίνοι αράβδωτοι κίονες και άνεστραμμένες ιωνικές βάσεις σαν κιονόκρανα. Στο μεταγενέστερο μονόχωρο ναό της 'Αγίας Τριάδας στους πρόποδες του λόφου Καστέλι των Καλυδών βρέθηκε πόρινος πεσσίσκος τέμπλου όμοιος με εκείνο της Βασιλικής Α' στην 'Αλμυρίδα.
Βιβλιογραφία: 'Αδημοσίευτη.

(15) **Παλαιοχριστιανικά λείψανα στους 'Αρμένους:** Στο εσωτερικό μικρού ναού των 'Αρμένων αναφέρει ο 'Εμμ. Μπορμπουδάκης την ύπαρξη τμημάτων ψηφιδωτού δαπέδου (1968). Σε επίσκεψη του χώρου διεπίστωσα ότι τα πάντα έχουν καλυφθεί με τοιμέντο μετά από «δάρβαρη» ανακαινιστική επέμβαση της ένορίας. Είναι άγνωστο αν καταστράφηκαν τα ψηφιδωτά δάπεδα ή υπάρχουν κάτω από το τοιμέντο. Στο ίδιο χωριό, σε μικρή απόσταση, έντοπίστηκαν σε κρεοπωλείο δίπλα στο ναό του 'Αγίου 'Ιωάννου, μαρμαρίνα αρχιτεκτονικά μέλη της Παλαιοχριστιανικής εποχής. 'Ο κ. Μπορμπουδάκης — προφορική ανακοίνωση — θεωρεί πιθανή την ύπαρξη στους 'Αρμένους, δύο παλαιοχριστιανικών Βασιλικών.

Βιβλιογραφία: (1) 'Εμμ. Α. Μπορμπουδάκης: Α.Δ. 23 (1968), χρον. σελ. 431. (2) D. PALLAS «LES MONUMENTS...» σελ. 248.

(16) **Παλαιοχριστιανική Βασιλική στη Γιωργιούπολη:** Στη θέση 'Αγία Κυριακή στο μυχό του 'Αμφιμαλιακού κόλπου διακρίνονται ίχνη κτισμάτων και δοσρακα από χοντρά άγγεια και κεραμίδες. Τοίχοι μεγάλων διαστάσεων διακρίνονται κοντά στη θάλασσα και ανάμεσα στην επίχωσή τους στρώματα πυράς. 'Ο ναός της 'Αγίας Κυριακής (στον ανακαινισμένο πολλές φορές νεότερο ναό διακρίνονται ίχνη τοιχογραφήσεως) είναι κτισμένος στο ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους απλής τρικλίτης Βασιλικής. 'Η δόξαση και μεταγενέστερες έκτεταμένες κτηριακές επεμβάσεις, έμποδίζουν τη διευκρίνιση των αρχικών διαστάσεων. 'Η άψίδα, μεταγενέστερα, μετατράπηκε σε δεξαμενή ή πατητήρι και επιχρίστηκε με κουρασάνι. Πολλά από

Γιωργιούπολη 'Αποκορώνου (άρ.: 16): 'Η Βασιλική με το ναό της 'Αγίας Κυριακής στο Βόρειο κλίτος.

τά αρχιτεκτονικά μαρμάρια μέλη του ναού θά πρέπει να καταστράφηκαν από ασβεστοζάμινο που κατασκευάστηκε επιτόπου. Σώζεται μαρμάρινο υπέρθυρο και στο νότιο εξωτερικό τοίχο διακρίνεται άνοιγμα πόρτας.

Βιβλιογραφία: 'Αδημοσίευτη.

(17) **Κυριακοσέλλια:** Στο λόφο «Καστέλι» πάνω από το Βυζαντινό ναό του 'Αγίου Νικολάου στά Κυριακοσέλλια και στά έρείπια του Βυζαντινού Φρουρίου, σώζεται τρίκλιτη Βασιλική διαστάσεων 16x11μ με μεγάλη άδωδη άψίδα. Μεταγενέστερες επεμβάσεις έχουν καταστρέψει αρκετά το μνημείο. 'Η χρονολόγησή του στη Βυζαντινή εποχή είναι πιθανότερη, πράγμα που πρέπει να διευκρινιστεί με έρευνα.

Βιβλιογραφία: (1) GEROLA, MON. VEN. 2, σελ. 182, εικ. 117. (2) Ν. Πλάτων έ.ά. σελ. 421. (3) Α. BANDY, έ.ά. σελ. 6.

(Γ') ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΦΑΚΙΩΝ

'Η όρεινή ιστορική 'Επαρχία των Σφακιών με τον ελάχιστο σήμερα πληθυσμό της, υπήρξε σημαντικό κέντρο κατά την Παλαιοχριστιανική περίοδο. Μαρτυρείται στά 8ο και 9ο Τακτικά σαν έδρα του 'Επισκόπου «Φοινίκης ήτοι 'Αραδένης». 'Η ύπαρξη της επισκοπής επίσης άμφισβητείται, αν και είναι περισσότερο πιθανή εξαιτίας της απομονωμένης θέσης της περιοχής και της δυσχέρειας επικοινωνίας με τον υπόλοιπο Νομό. 'Η διέξοδος της επαρχίας Σφακιών κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο φαίνεται ότι ήταν τά παράλια, που γνωρίζουν μία πρωτοφανή άνθηση. 'Η χρησιμοποίηση των δυο πόλεων σαν έδρων της υποτιθέμενης 'Επισκοπής (της όρεινης 'Αραδίνης — σημερινής 'Αράδενας — και του παραθαλάσσιου Φοίνικα — σημερινού Λουτρού) ανταποκρίνεται στον τρόπο ζωής της επαρχίας, ακόμα και σήμερα, με τά χειμερινά και θερινά χωριά.

(18) **Βασιλική Α' Φραγκοκαστέλου:** Κάτω από τον ιστορικό τοιχογραφημένο ναό του 'Αγίου Νικήτα, διατηρούνται τά λείψανα τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής Βασιλικής με παστοφόρια. 'Ο ναός του 'Αγίου Νικήτα καταλαμβάνει τό αντίστοιχο τμήμα του ιερού δήματος στο κεντρικό κλίτος. Διακρίνονται στο ναό οι τρεις από τις τέσσερις (διαφορετικής μορφής ή καθεμιά) ιωνικές βάσεις των κιόνων του κιβωρίου, ό ευθύγραμμος στυλοβάτης του τέμπλου και τά ίχνη από τις θέσεις των μαρμάρινων ιωνικών βάσεων των κιόνων στους στυλοβάτες. Οι βάσεις είναι άπλοποιημένες και ή επεξεργασία τους έχει γίνει με όδοντωτό εργαλείο. Οι κίονες από λευκό μάρμαρο είναι λεπτοί και μικρών διαστάσεων. 'Εκτός από τά γεωμετρικά μοτίβα (μαϊάνδροι, συμπλεκόμενη ταινία, κρινόμορφο άνθεμο), άποκαλύφθηκαν σέ πρόσφατο καθαρισμό του δόρειου κλίτους παράσταση μαύρης αϊγας που τρώει σχηματοποιημένο δλαστό, και τρίγωνα έγγραμμένα σέ παραλληλόγραμμα. 'Ο δόρειος τοίχος σώζεται σέ ύψος μέχρι περίπου 2 μέτρα, ενώ τό νότιο κλίτος είναι σχεδόν έντελώς κατεστραμμένο. Χρονολόγηση: 6ος αιώνας.

Βιβλιογραφία: (1) Κ. Λασιθιωτάκης, είς ΚΡΗΤ. ΧΡΟΝ. Τ23 (1971), σελ. 118-119, (2) Πελεκανίδης, έ.ά. σελ. 126, (3) D. PALLAS έ.ά. σελ. 244.

(19) **Βασιλική Β' Φραγκοκαστέλου:** Σέ απόσταση περίπου 2 χιλιομέτρων δυτικά από τον 'Αγιο Νικήτα, σώζεται σέ ύψος μέχρι και 5 μέτρα, όμοια με την Α' Βασιλική. 'Η τοποθεσία όνομάζεται «'Αστράτηγος», από τό έρειπωμένο τοιχογραφημένο παρεκκλήσι του Μιχαήλ 'Αρχαγγέλου στο ιερό Βήμα. 'Η άψίδα σώζεται μέχρι τό ύψος της γένεσης του τεταρτοσφαιρίου. 'Η επίχωση στο έσωτερικό είναι ύψηλή, κατά τις μαρτυρίες όμως των ντόπιων, έχει ψηφιδωτό δάπεδο. 'Η τοιχοποιία είναι κοινή με μυστρίσματα και σποραδική χρήση όστράκων. Στο χώρο της Βασιλικής δρέθηκε κίονας και βάση από λευκό μάρμαρο, όμοια με εκείνα της Α' και ιωνικό κιονόκρανο με ίσοσκελή σταυρό στις μακρές πλευρές. Στο δόρειο τοίχο διακρίνεται άνοιγμα πόρτας. Σέ μικρή άκτίνα διακρίνονται και άλλα έρείπια. 'Ο ναός δέν φαίνεται να είχε αίθριο.

Βιβλιογραφία: 'Αδημοσίευτη.

(20) **Παλαιοχριστιανικά λείψανα στην περιοχή Φραγκοκαστέλου:** (α) Στη πρόσοψη του Καθολικού της Μονής του 'Αγίου Χαράλάμπους, 300 περίπου μέτρα Ν.Α. από τον 'Αγιο Νικήτα, έχουν έντοιχιστεί τέσσερα ιωνικά κιονόκρανα με ίσοσκελή σταυρό στις μακρές πλευρές. Παρουσιάζει αναλογίες με εκείνο της Βασιλικής Β'. Στά κτίσματα της μονής έχουν χρησιμοποιηθεί κομμάτι από κολώνα και δυο ιωνικές βάσεις από λευκό μάρμαρο, σημαντικά μεγαλύτερα σέ διαστάσεις από εκείνα των Βασιλικών.

(β) Στο ναό του 'Αγίου 'Ιωάννου του Θεολόγου έχουν έντοιχιστεί μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη (άπόληξη άμφικίονα, ιωνική βάση κ.ά.) όμοια με της Βασιλικής Α'.

(γ) Στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής 'Αργουλέ και 'Αγίας Μαρίας Σκαλωτής, έχουν χρησιμοποιηθεί κομμάτια από κολώνες και άκόσμητα κολουροειδή επιθήματα. 'Ομοιο επιθήμα υπάρχει έξω από τη δυτική πλευρά του Φραγκοκαστέλου.

(δ) Προφήτης 'Ηλίας Σκαλωτής. Για άγία Τράπεζα έχει χρησιμοποιηθεί άμφικίονας και κολουροειδές επιθήμα από ντόπιο ασβεστόλιθο, χονδροειδούς επεξεργασίας. Πιθανώτατα δέν άνήκουν στις δυο παραπάνω Βασιλικές, ή άνήκουν σέ φάσεις επίσκευής (βλ. Λασιθιωτάκης, ΚΡ. ΧΡ. Τ.23 (1971)).

Βιβλιογραφία: 'Αδημοσίευτη.

(21) **Χώρα Σφακιών.** Έξω από τό ναό του 'Αγίου Παντελεήμονα υπάρχει παλαιοχριστιανικός μαρμάρινος άμφικίονας παραθύρου. Τό μέγεθος του δέν άρμόζει σέ κανένα από τά γνωστά παλαιοχριστιανικά μνημεία της περιοχής. Στο ναό της 'Υπαπαντής έχει χρησιμοποιηθεί σαν υπέρθυρο μαρμάρινος πεσσίσκος τέμπλου. Στο έσωτερικό του ίδιου ναού μικρό Θεοδοσιανό κιονόκρανο (άπό κιβώριο ή τέμπλο) του 6ου αιώνα. Στη χώρα Σφακιών δέν έχουν έντοπιστεί λείψανα σύγχρονου κτηρίου.

Βιβλιογραφία: 'Αδημοσίευτη.

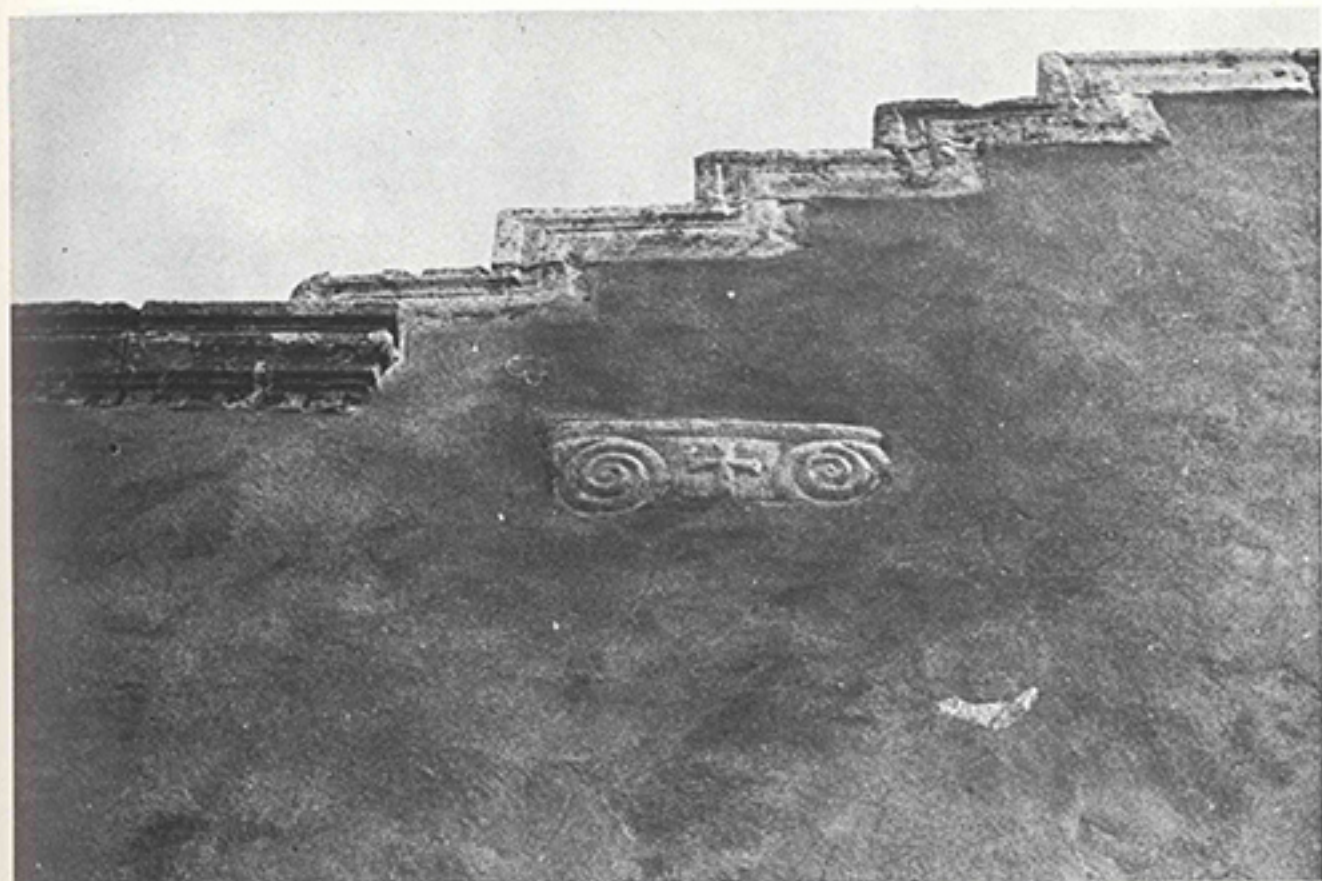
(22) **Στήν 'Ανώπολη Σφακιών** αναφέρεται από την Μ. GUARDUCCI ή ύπαρξη Βασιλικής. Τή Βασιλική δέν την επισκέφτηκα.

Φραγκοκάστελο Σφακίων (άρ.: 18): Βασιλική Α' (άγιου Νικήτα). Παράσταση αϊγας, στο Βόρειο κλίτος.

Φραγκοκάστελο Σφακίων (άρ.: 19): Παλαιοχριστιανική Βασιλική Β'. Τό έσωτερικό τής Βασιλικής μέ τό ναό του «Αστράτηγου».

Φραγκοκάστελο Σφακίων (άρ.: 20α): Ίωνικό κιονόκρανο σέ Β' χρήση στην πρόσοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Χαλαλᾶμπου.

Χώρα Σφακίων (άρ.: 21α): Περίσκοκος τέμπλου σάν υπέρθυρο στό ναό τῆς Ὑπαπαντῆς (θόλος).

Χώρα Σφακίων (άρ.: 216): Κιονόκρανο τέμπλου (:). Σύμφυες με κιονίσκο στο ναό της Ύπαπαν-
της (θόλος).

Άράδενα Σφακίων (άρ.: 23): Ο ναός του «Αστράτηγου» με λείψανα της Βασιλικής.

Άγια Ρούμελη (Τάρρα) Σφακίων (άρ.: 26α): Παλαιοχριστιανική Βασιλική.

Άγια Ρούμελη (Τάρρα) Σφακίων (άρ.: 26β): Τό έσωτερικό τής Βασιλικής μέ τά μεταγενέστερα κτίσματα.

Βιβλιογραφία: (1) M. GUARDUCCI, IC, T. 2 σελ. 6-8 (2) A.C. BANDY, *ἐ.ἀ.* σελ. 6.

(23) **Ἀράδενα:** Ὁ σταυροειδὴς μέ τροῦλλο ναὸς τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου («Ἀστράτηγος») εἶναι κτισμένος στή θέση Παλαιοχριστιανικῆς Βασιλικῆς. Διακρίνονται στά χαμηλά μέρη τῆς ἀψίδας τοῦ ναοῦ, ἡ ἀψίδα καί τό σύνθρονο τῆς ἀρχικῆς Βασιλικῆς, μέχρι ὕψος περίπου 1.50 μέτρο. Μέρος ἐπίσης ἀπό τόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ ναοῦ, ἀνήκει στό παλαιοχριστιανικό μνημεῖο.

Ἡ ἀρχαία Ἀράδενα ἀναφέρεται σάν μιὰ ἀπό τίς δυό (θερινή) ἑδρες τοῦ ἐπισκόπου τῆς περιοχῆς. Στή τοποθεσία «Ξενοτάφι», μιὰ ομάδα ἀπό καμαροσκεπαστοὺς τάφους θά μπορούσαν νά χρονολογηθοῦν στήν ἐποχὴ αὐτή.

Βιβλιογραφία: (1) Λαοσηιωτάκης, πεπραγμένα Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Τ.2, σελ. 348, (2) D. PALLAS, *ἐ.ἀ.* σελ. 243.

(24) **Λουτρό (Φοῖνιξ):** Στόν ἀρχαιολογικό χώρο τοῦ γραφικοῦ λιμανιοῦ Λουτρό, στή τοποθεσία «Θεοτόκος», σῶζεται σέ ἀρκετό ὕψος τρίκλιτη Βασιλική μέ νάρθηκα καί πρόκτισμα πρὸς νότο. Σῶζονται κομμάτια ἀπό μαρμαρίνες λευκῆς κολῶνες. Στόν κοντινὸ σπηλαιώδη ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σάν ὑπερθυρο κομμάτι ἀπό κολῶνα, καθὼς ἐπίσης σέ βάση τῆς ἀγίας Τράπεζας.

Βιβλιογραφία: (1) GEROLA, τ.2, σελ. 59, εἰκ. 28, (2) Ν. Πλάτων, *ἐ.ἀ.* σελ. 423.

(25) **Λουτρό (Φοῖνιξ):** Δυτικά ἀπὸ τὴ Βασιλική Α' ἀνάμεσα στά κτήρια πού σῶζονται σέ μεγάλο ὕψος, ὑπάρχει καί ἓνα μέ ἀψίδα καί Β.Α. προσανατολισμό. Ἡ ἀρχικὴ χρῆση τοῦ κτηρίου δύσκολο νά προσδιοριστεῖ. Στό ναὸ τοῦ Σωτήρα ἰωνικό κιονόκρανο καί βάση. Ἐπίσης ἐπίθημα σέ δευτέρη χρῆση σά γούρνα.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη.

(26) **Ἀγία Ρουμέλη (Τάρα):** Στό ψηλότερο σημεῖο τοῦ σημερινοῦ παραθαλάσσιου οἰκισμοῦ τῆς Ἀγίας Ρουμέλης, διατηροῦνται σέ ἀρκετά καλὴ κατάσταση τὰ εἰρεῖλια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μικρῶν διαστάσεων (21×12 μέτρα). Διατηρεῖται ἀκέραια ἡ μεγάλῃ ἀψίδα μέ θαυμάσιωτὴ στέγαση τοῦ τεταρτοσφαιρίου, δῖλοδο παράθυρο καί — ἀρκετά ἐπιχωσμένο — τό σύνθρονο. Σέ καλὴ κατάσταση ἐπίσης διατηροῦνται οἱ περιμετρικοί τοῖχοι, ἂν καί στό δυτικό τμήμα τῆς βασιλικῆς ἔχει κτιστεῖ ἀπὸ τὰ ὑλικά τῆς νεώτερο σπῆς, ὅπως ἐπίσης καί στή θέση τοῦ δόρειου παστοφορίου. Τό ἀνατολικό τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους, ἔχει καί ἐδῶ μετατραπεί σέ ναὸ μέ τοιχογραφίες (κάτω ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα) τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνα. Στή τοιχοποιία καί τοὺς στυλοβάτες τοῦ ναοῦ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀπὸ τοπικό ἀσβεστόλιθο, πού ἀνήκουν σέ ἀρχαῖο ναὸ. Ἡ κρηπίδα τοῦ ἀρχαίου ναοῦ διακρίνεται χαμηλά στή Ν.Δ. γωνία τῆς βασιλικῆς. Στό νότιο καί τό κεντρικό κλίτος διατηροῦνται τμήματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου μέ γεωμετρικά μοτίβα (τεμνόμενα ἡμικύκλια, ῥόμβοι μέ κόμβους, συμπλεκόμεναι ταινία, κ.ἀ.). Στὶς μακρὲς ἐξωτερικὲς πλευρὲς, σῶζονται οἱ θύρες ἐπικοινωνίας.

Βιβλιογραφία: (1) DE SANCTIS, "ESPLORAZIONE...", MON. ANT. II (1901), σελ. 516. (2) GEROLA, MON. VEN. T.2, σελ. 183. (3) Ν. Πλάτων, *ἐ.ἀ.* σελ. 423, (4) Σ. Πελεκανίδης, *ἐ.ἀ.* σελ. 125-26.

(27) **Τρυπητή Σφακιῶν (Ποικίλασσος):** Στὴν ἀπόκρημνη ἀρχαιολογικὴ τοποθεσία Τρυπητή, κατὰ πληροφορίες τοῦ ἱερέα Γ. Χιωτάκη (τὴν πληροφορία δὲν ἔχω ἐλέγξει), διακρίνονται λαξευτοὶ τάφοι μέ ἐγγράφατους σταυροὺς. Κατὰ τὸν ἴδιο ἱερέα στήν περιοχὴ αὐτὴ σῶζεται λατομεῖο λευκοῦ μαρμάρου, πιθανοῦ τόπου προέλευσης τῶν μαρμάρινων μελῶν τῆς περιοχῆς.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη.

(Δ') ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ

Ἡ ἐπαρχία Σελίνου μαζί μέ τό νησί τῆς Γαύδου καταλαμβάνει τό ΝΔ τμήμα τῆς Κρήτης καί ἔχει στά ὄρια τῆς τίς περισσότερες πόλεις τοῦ «Κοινοῦ τῶν Ὁρειῶν», πολιτικὴ ἔνωση πού θά πρέπει νά ἐπέξη-σε καί μεταγενέστερα σέ κάποια μορφή καί νά ἐπέδρασε στή διαμόρφωση τῆς ἰδιομορφίας τῆς περιοχῆς. Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐξακριβωμένη Ἐπισκοπὴ Καντάνου ἢ Καντανίας, μαρτυροῦνται ἀκόμη στά 80 καί 90 Τακτικά οἱ ἐπισκοπὲς «Λίσου», Ἐλύρου καί «Νήσου Κλαύδης». Ἀν καί ἡ πληροφορία φαίνεται κάπως ὑπερβολικὴ, ὁ γεωφυσικός χωρισμός τῆς σημερινῆς Ἐπαρχίας σέ Κεντρικό, Δυτικό, καί Ἀνατολικό Σέλινο (ὅπου ἀντιστοιχοῦν καί οἱ ἑδρες τῶν τριῶν Ἐπισκοπῶν), καθὼς καί ἡ ἀπομόνωση τῆς Γαύδου, ἐπιτρέπουν μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Ἐξώλου καί στίς τέσσερις πόλεις ἔχουν ἐπισημανθεῖ σημαντικά παλαιοχριστιανικά μνημεῖα.

(28) **Βασιλική Α' Σνίας:** Στά Δυτικά ὄρια τοῦ παραθαλάσσιου τουριστικοῦ οἰκισμοῦ τῆς Σούγας, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ καί ἀνασκαφεί στό παρελθόν σημαντικὴ τρίκλιτη Βασιλική ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκό Α. Κ. Ὁρλάνδο. Στή θέση τοῦ κεντρικοῦ κλίτους κτίστηκε κατόπιν ἀπαράδεκτη μορφολογικὰ νεώτε-ρη ἐκκλησία καί ἔξω ἀπὸ τό νότιο κλίτος ἔγινε τό νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ. Συμπληρωματικὴ πρόσ-φατα ὑπηρεσιακὴ ἐρευνα σέ χωράφι ἀνατολικά τῆς Βασιλικῆς ὁδήγησε στήν ἀποκάλυψη τάφων μέσα σέ κτιστό περίβολο πού συνδέεται μέ τὴ Βασιλική. Ἡ θέση τῆς ἐπίσης στά ἀκραῖα ὄρια τοῦ οἰκισμοῦ ἐπιβεβαιώνει τὴ χρῆση τῆς σάν κοιμητηριακῆς τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Σνίας, ὁ ὁποῖος ἐπεκτείνεται πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς Βασιλικῆς. Ἡ Βασιλική Α' εἶναι τρίκλιτη μέ ἰσοπλατὴ νάρθηκα καί τριμερὲς πρόσ-κτισμα (Βαπτιστήριο;) σέ ἐπαφὴ μέ τό δόρειο κλί-τος. Ψηφιδωτὰ δάπεδα σῶζονται στό κεντρικό κλί-τος καί τό νάρθηκα μέ γεωμετρικά καί ἄλλα θέματα (τεμνόμενα ἡμικύκλια, κύκλοι, πλοχομοί, φολίδες, τετράγωνα μέ διακοσμητικά θέματα, παραστάσεις ἐλαφιοῦ μέ βλαστό ἀπὸ κισσό, παγωνίων ἀντιμέτω-πων μέ ἄγγειο μέ βλαστό ἀνάμεσά τους, κ.ἀ.). Ἀπὸ τό γλυπτό διάκοσμο, ἰωνικό κιονόκρανο μέ συμ-φνές ἐπίθημα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο καί δύο κολῶνες μέ χαραγμένες στόν κορμὸ τους ἐπικλήσεις σέ ἁγίους.

Χρονολογία: Μέσα 6ου αἰῶνα.

Βιβλιογραφία: (1) Σ. Ἀλεξίου, ΚΡΗΤ. ΧΡΟΝ. Τ.6 (1952), σελ. 482-483, (2) Ν. Πλάτων, *ἐ.ἀ.* σελ. 422-23, (3) Α. Ὁρλάνδος, ΚΡΗΤ. ΧΡΟΝ., τ.7, (1953) σελ. 348 κ.ἐ., (4) J.P. SODINI, "MASAΪQUES...", σελ. 751-52, 53, (5) BULL. AIEMA, 3 (1971), σελ. 116, (6) Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, *ἐ.ἀ.* σελ. 121-123, (7) Ἱ. Βολανάκη, «Βαπτιστήρια», σελ. 137-38, (8) Π.

Ἀσημακόπουλου-Ἀτζακά: «Τὰ Παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλνυρικού», «Τόμος εἰσηγήσεων 10ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσ/νίκη 1980, σελ. 222, 223 κ.ά.

(29) **Βασιλική Β' Σούγας**: Ἀνατολικά ἀπὸ τὸ χωριὸ τῆς Σούγας, περίπου 300 μέτρα. Διακρίνεται μὲ σημαντικὴ ἐπίκωση, ἡ ἀψίδα τοῦ ναοῦ καὶ οἱ περιμετρικοὶ τοῖχοι σὲ ἀρκετὸ ὕψος, ὑστερορωμαϊκά λουτρά, καὶ ἄλλα κτήρια, ἡ ἐρευνα τῶν ὁποίων παρουσιάζει γενικώτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ πολεοδομία. Ἡ Χρονολόγηση στὸν 6ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν Ν. Παδουδά, πού ἀναδημοσιεύει ὁ Στ. Πελεκανίδης, χωρὶς στοιχεῖα.

Βιβλιογραφία: (1) Ν. Παδουδά, «Παλαιοχριστιανικά...» σελ. 6, (2) Στ. Πελεκανίδης ἑ.ά, σελ. 123.

(30) **Βασιλική Γ' Σούγας**: Νοτιοανατολικά καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Β' ἔχνη ψηφιδωτοῦ δαπέδου καὶ τοίχων ἀνήκουν πιθανώτατα σὲ Βασιλική. Ἡ θέση τῆς στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Σούγας καὶ ἡ ὑπαρξὴ καμαρωτῶν τάφων, κάνει πιθανή τὴν ὑπόθεση ὅτι καὶ ἡ Βασιλική Γ', εἶναι κοιμητηριακή.

Βιβλιογραφία: (1) Ν. Παδουδά, «Παλαιοχριστιανικά Βασιλικά τῆς Δυτικῆς Κρήτης», Κρητ. Ἑστία, τ.6 (1954), τεύχος 46, σελ. 6, (2) Στ. Πελεκανίδης, ἑ.ά σελ. 123.

(31) **Βασιλική Δ' Σούγας**: Ἀνατολικά καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 200 μέτρα ἀπὸ τὴν Α', διακρίνονται τὰ ἔχνη κτίσματος μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο, μὲ θέμα βλαστὸ κισσοῦ. Τὸ σημεῖο αὐτὸ πιθανώτατα ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ ἱερὸ Βῆμα Βασιλικῆς. Τοῖχοι τοῦ ἰδίου κτίσματος διακρίνονται σὲ ἀρκετὴ ἔκταση, κτισμένοι μὲ κοινὴ τοιχοποιία καὶ ἀφθονή χρῆση κονιάματος. Τὸ κτίσμα συνεχίζεται πρὸς τὰ ἀνατολικά στὴν ἰδιοκτησίᾳ τοῦ γιαιτροῦ Τσουρῆ. Ἀνάμεσα στὴν ἰδιοκτησίᾳ αὐτὴ καὶ τὴ Βασιλική Α' τὰ λείψανα τοίχων, εἶναι σχεδὸν συνεχόμενα καὶ κάνουν πιθανή τὴν ἀποψη ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα μεγάλο ἐνιαῖο συγκρότημα. Στὴν περιοχὴ τῆς Σούγας εἶχε βρεθῆ καὶ διζωνο Θεοδοσιανὸ κιονόκρανο μὲ περιστέρια. (Τζεδάκις, Α.Δ. τ.20 (1965), Χρονικά, σελ. 570, D. PALLAS, ἑ.ά, σελ. 245).

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη.

(32) **Βασιλική Α' Λισοῦ**: Στὸ πάνω τμήμα τοῦ σημαντικοῦ παραθαλάσσιου ἀρχαίου οἰκισμοῦ τῆς Λισοῦ, κοντὰ στὸ Ἀσκληπιεῖο, σώζονται σὲ ἀρκετὴ ἔκταση τὰ εἱρεῖλια παλαιοχριστιανικῆς Βασιλικῆς. Στὴν ἀψίδα τῆς καὶ τὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ μεσαίου κλίτους, κτίστηκε κατὰ τὸ 14ο αἰῶνα ἡ τοιχογραφημένη ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγίου Κηρύκου, ἀπὸ ἑτοιμο οἰκοδομικὸ ὕλικό τῆς Βασιλικῆς καὶ τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἡ Βασιλική εἶναι μικρὴ, τρίκλιτη μὲ ἐγκάρσιο κλίτος σὲ σχῆμα Τ κεφαλαῖο, πού προεξέχει ὅσο εἶναι τὸ πάχος τοῦ τοίχου ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ σώζεται τμήμα ἀπὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ διάκοσμο ἀπὸ φολίδες. Τὸ ψηφιδωτὸ θά πρέπει νὰ συνεχίζεται καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ναό. Τὸ δυτικὸ μέρος τῆς Βασιλικῆς, εἶναι καλυμμένο ἀπὸ ἐπίκωση καὶ ἀπὸ δράχους, πού κατολισθήσαν καὶ κατέστρεψαν τὸ μνημεῖο. Ἀπὸ τὸ γλυπτό διάκοσμο σώζεται μικρὸς ἀμφικίονας παραθύρου μὲ χονδροειδῆ ἐπεξεργασία, κολώνες ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο μὲ στακτωπές

φλεβώσεις, ἐκφυλισμένο ἰωνικὸ κιονόκρανο καὶ κομμάτι ἀπὸ πλάισιο θωρακίου. Ἀνατολικά ἀπὸ τὴ Βασιλική διακρίνονται ἀπλοὶ λακκοειδεῖς τάφοι.

Βιβλιογραφία: (1) Κ. Λασιθιωτάκης, εἰς ΚΡΗΤ. ΧΡΟΝ, τ.ΚΒ (1970), σελ. 383, (2) Στ. Πελεκανίδης, ἑ.ά, σελ. 125, (3) D. PALLAS, ἑ.ά, σελ. 242.

(33) **Βασιλική Β' Λισοῦ**: Στὸν παραθαλάσσιον ὄχλον τῆς Λισοῦ εἶναι ἀκόμη μιὰ Βασιλική κάτω ἀπὸ τὸ μονόχωρο καμαροσκεπαστο τοιχογραφημένο ναὸ τῆς Παναγίας. Ὁ ναὸς ἔχει κτιστῆ ἀπὸ τὰ γλυπτά μέλη τῆς Βασιλικῆς καὶ ἄλλο ἑτοιμὸ ὕλικό ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη (διακρίνονται τὰ κομμάτια ἀπὸ μαρμαρίνη σαροκάργο, πεσὸς παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου, κομμάτια ἀπὸ κολώνες, κ.ά.). Οἱ περιμετρικοὶ τοῖχοι σώζονται σὲ ἀρκετὸ ὕψος, ἐνὼ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Βασιλικῆς ὑπάρχει ἐπίκωση βάθους ἐνὸς μέτρου περίπου. Στὸ δάπεδο τοῦ νεώτερου ναοῦ (πού εἶναι σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ) διακρίνεται ἡ κρηπίδα τῆς ἀγίας Τράπεζας καὶ οἱ βάσεις ἀπὸ τὶς κολώνες τοῦ κιβωρίου, ἐνὼ στὴν ἀψίδα διακρίνεται τὸ σύνθρονο. Ἀρχιτεκτονικὰ ἀνήκει στὸν ἴδιον τύπο μὲ τὴ Βασιλική Α'. Στὸ ὄχλον τῆς Βασιλικῆς σώζονται γλυπτά μέλη ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (ἐκφυλισμένο ἰωνικὸ κιονόκρανο μὲ συμφυεῖς ἐπίθιμα, ἀμφικίονας παραθύρου, βάση ἀπὸ κολώνα, κ.ά.). Ἡ πληροφορία ὅτι «τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο φαίνεται ὅτι διατηρεῖται καλῶς, πλὴν τοῦ ὄχλου τοῦ ἱεροῦ Βήματος τῆς Βασιλικῆς», πρὸς τὸ παρόν εἶναι μιὰ ὑπόθεση, πού θά διευκρινιστῇ μὲ ἀνασκαφή, ἀν καὶ θά πρέπει νὰ διασωῖται καὶ στὸ ἱερὸ δῆμα, κάτω ἀπὸ τὸ σημερινὸ χωματῆνο δάπεδο. Σὲ ἀπόσταση τρία περίπου χιλιόμετρα ἀπὸ τὴ Λισοῦ, στὸ δρόμο πρὸς τὸ χωριὸ Προδρόμι, ἔξω ἀπὸ τὸν τοιχογραφημένο ναὸ τοῦ Ἀγίου Παύλου (14ος αἰῶνας), ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴ Λισοῦ ἰωνικὴ βάση κολώνας, ἐπεξεργασμένη μὲ ὀδοντωτὸ ἐργαλεῖο. Στὸν ἴδιον ναὸ ἔχουν ἐντοιχιστῇ δύο ἐνδιαφέροντα ἐπιτύμβια Κλασικὰ ἀνάγλυφα (Υ. ΠΑΠΑΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «DEUX NOUVEAUX RELIEFS CLASSIQUES EN CRETE», εἰς BCH, τ. CV (1981), σελ. 667-671).

Βιβλιογραφία: (1) Κ. Λασιθιωτάκης, εἰς ΚΡΗΤ. ΧΡΟΝ, τ. ΚΒ' (1970), σελ. 363, (2) Στ. Πελεκανίδης, ἑ.ά, σελ. 125, (3) D. PALLAS, ἑ.ά, σελ. 242. Σημ. Ἡ Λισοῦ ἀναφέρεται στὰ 8ο καὶ 9ο Τακτικά, σὰν ἔδρα τῆς ὁμώνυμης Ἐπισκοπῆς. Πέρα ἀπὸ τὴν ἀκριβεία τῆς πληροφορίας, ἡ θέση τῆς στὰ σχεδὸν ἀπρόσιτα νοτιοδυτικὰ παράλια τοῦ νομοῦ, δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξὴ τῆς.

(34) **Βασιλική Ἐλύρου**. Ἀνατολικά ἀπὸ τὸ σημερινὸ Ροδοδάκι, πάνω σὲ ὕψωμα, σώζονται τὰ εἱρεῖλια τῆς Ἐλύρου. Ἡ Ἐλύρου ἀναφέρεται στὸ «Συνέκδημο» τοῦ Ἱεροκλῆ σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικὲς πόλεις τῆς περιοχῆς, ἐνὼ στὰ 8ο καὶ 9ο Τακτικά, ἀναφέρεται σὰν ἔδρα Ἐπισκοπῆς. Ἀν ἡ πληροφορία θεωρηθεῖ ἀκριβὴς, τότε ἡ Ἐπισκοπὴ Ἐλύρου θά πρέπει νὰ κάλυπτε τὴν ὁρεινὴν περιοχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ Σελίνου, τὸ ὁποῖο καὶ σήμερα διατηρεῖ κάποια ἰδιομορφία. Ἡ Βασιλική ἀνασκάφηται πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, χωρὶς σήμερα νὰ εἶναι δυνατὸς ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τοῦ μνημείου, ἐξαιτίας τῆς ὀγκώδους τρικλίτης Βασιλικῆς, πού κτίστηκε στὴν ἴδια θέση πρόσφατα. Ἀπὸ τὸν ἀνασκαφὴ ἀναφέρεται ἡ ὑπαρξὴ ψηφιδωτῶν δαπέδων μὲ παραστάσεις ἐλαφίων καὶ παγωνιών, τὰ ὁποῖα

ὁμως δὲν φαίνεται νά υπάρχουν σήμερα. Στήν ἀφί-
δα διακρίνονται ἀπλά διακοσμητικά μυστήρια.
Στό Μουσείο τῶν Χανίων ἔχουν μεταφερθεῖ τὰ
ἀπολοιπημένα Θεοδοσιανὰ κιονόκρανα τῆς Βασι-
λικῆς. Στή θέση τοῦ μνημείου, δὲν σώζεται κανεῖς
Βυζαντινὸς ναός, ὅπως ἀναφέρεται. Στό ναό τῆς
Παναγίας τῆς «Καλομοιριανῆς» στό ἴδιο χωριό,
σώζεται κιονόκρανο.

Βιβλιογραφία: (1) R. PASHLEY, «TRAVELS...»,
τ. II σελ. 106, (2) GEROLA, MON. VEN., τ. II, σελ.
179, (3) Ν. Πλάτων, ἔ.ἀ. σελ. 423, (4) Σ. Ἀλεξίου,
ΑΔ. τ.18 (1963), τ.Β2, σελ. 315, (5) Σ. Ἀλεξίου,
ΚΡΗΤ. ΧΡΟΝ. τ.17 (1963), σελ. 401, (6) Σ. Πελεκ-
νίδης, ἔ.ἀ. σελ. 120-121, (7) D. PALLAS, ἔ.ἀ. σελ.
241.

(35) Κουστογιόρακο, Παναγία: Σέ μικρή ἀπό-
σταση ΒΔ ἀπὸ τῆς Σούγιας ὁ οἰκισμός. Ὁ Κ. Λασι-
θιωτᾶκης ἀναφέρει γιὰ τὸν τοιχογραφημένο ναό
τῆς Παναγίας: «Στὴν τράπεζα τοῦ ἱεροῦ ἔχει κτιστεῖ
μαρμάρينو παλαιοχριστιανικὸ κιονόκρανο, πού φέ-
ρει κόσμημα μέ φυτικό θέμα καὶ συνέχεται μέ ἐπί-
θημα σέ σχῆμα ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμι-
δας, ὁμοιο, κατὰ τὰ ἄλλα, μέ τὰ κιονόκρανα τῆς
Βασιλικῆς τῆς Θάσου τοῦ βου αἰ. Τό μαρμάρينو
αὐτό μέλος προέρχεται, κατὰ πάσαν πιθανότητα,
ἀπὸ τὰ εἱρεῖλια κάποιας παλαιοχριστιανικῆς Βασι-
λικῆς τῆς Σούγιας». Ἡ ἀπόψη τοῦ Κ.Λ. γιὰ τὴν
προέλευση τοῦ γλυπτῶν πρέπει νά εἶναι σωστή.

Βιβλιογραφία: Κ. Λασιθιωτᾶκης, εἰς ΚΡΗΤ.
ΧΡΟΝ. τ.ΚΒ' (1970), σελ. 382-383.

(36) Παλιόχωρα (Τροχαλοῦ): Στὴν τοποθεσία
Τροχαλοῦ, στὸν κάμπο τῆς Κουντούρας, ὑπάρχει ὁ
τοιχογραφημένος ναός τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Κα-
τάλογος GEROLA, 109). Στό ἀρχικὸ τοιχογραφη-
μένο δόρειο κλίτος, ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ὑπερ-
θυρο κομμάτι ἀπὸ μαρμάρινη κολώνα, ὁμοια σέ μέ-
γεθος καὶ ὕλικο μέ ἐκείνες τῶν Βασιλικῶν τῆς πε-
ριοχῆς. Ἐξω ἀπὸ τὸ ναὸ ἐπίσης εἶναι ἀκόμη δυνὸ
μαρμάρινες κολώνες, κομμάτι ἀπὸ ἰωνικὴ δάση καὶ
ἄλλα μικρότερα κομμάτια ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Εἶ-
ναι δύσκολος ὁ ἐντοπισμὸς μνημείου· γεγονὸς εἶναι
πάντως ὅτι ἡ μεταφορὰ τους ἀπὸ τὸν πλησιέστερο
παλαιοχριστιανικὸ οἰκισμὸ (Λισό), θά πρέπει νά
θεωρηθεῖ ἀπίθανη.

Βιβλιογραφία: Ἀδμοσίεωτη.

(37) Κάντανος: Ἡ σημερινή πρωτεύουσα τῆς
ἐπαρχίας Σελίνου, εἶναι ἓνα σύνολο ἀπὸ μικροὺς
οἰκισμούς, σπαρμένους στὶς λοφοπλαγιές τῆς πε-
ριοχῆς, πού συνήθως ἔχουν οἰκογενειακὰ ὀνόματα.
Ἡ Κάντανος διασώζει περίπου 35 τοιχογραφημέ-
νες ἐκκλησίες ἀπὸ τὸ 13ο μέχρι τὸ 15ο αἶωνα, ἐνῶ
πολύ συχνά εἶναι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ πα-
λαιοχριστιανικὲς Βασιλικές, σέ δεύτερη χρήσιμη, εἴτε
σκορπισμένα στὶς αὐλές τῶν ἐκκλησιῶν. Συστημα-
τικὴ καταγραφή καὶ ἐρευνα τῶν τοποθεσιῶν πού
δρίσκονται, δὲν ἔχει γίνει ἀκόμη. Πάντως θά πρέ-
πει νά ἐντοπιστοῦν ἀρκετὲς Βασιλικές, ἂν κρίνουμε
ἀπὸ τὴ διασπορά τῶν γλυπτῶν, ἀπὸ τὴ διαφορά τῆς
ποιότητάς τους καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ Κάντανος (πού δὲν
θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ σέ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ
σημερινή τοποθεσία) ὑπῆρξε κατὰ τὴν παλαιοχρι-
στιανικὴ περίοδο ἔδρα Ἐπισκόπου. Ἡ Κάντανος
εἶναι μιά ἀπὸ τίς τρεῖς δεδαιωμένους Ἐπισκοπές τοῦ
Νομοῦ Χανίων. Κατὰ καιροὺς ἔχουν ἐντοπιστεῖ ση-

μαντικά εὐρήματα, ἂν καὶ ἔχουν γίνει ἐλάχιστες
ἀνασκαφικὲς ἐρευνες. Πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, εἶχε
ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν ἐφορὸ ἀρχαιοτήτων Θεοφανί-
δη, σημαντικὸ οἰκοδόμημα μέ ψηφιδωτὰ δάπεδα,
τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἀρχικά ἰσως σάν Πραι-
τώριο καὶ κατόπιν μετατράπηκε σέ Βασιλική. Γιὰ
τὴν ἐξέταση τῆς μορφῆς του, σήμερα, ἀπαιτεῖται
νέα ἀνασκαφή, ἂν δὲν ἔχει καταστραφεῖ ἐντελῶς.

(38) Κάντανος (Τζεβεριανὰ). Στό ναὸ τῆς
Παναγίας, σύμφωνα μέ τὴν περιγραφή τοῦ Κ. Λασι-
θιωτᾶκη: «Στοὺς δυνὸ παραστάτες τῆς πόρτας καὶ
στό ὑπερθυρὸ τῆς, ἔχουν ἐνσωματωθεῖ σπονδυλοὶ
ἀπὸ μαρμάρινες κολώνες διαμέτρου 26 ἐ. προερχό-
μενες προφανῶς ἀπὸ παλιότερο (παλαιοχριστιανι-
κὸ) κτίσμα τῆς περιοχῆς, στὴν ὁποία συναντᾶ κα-
νεῖς καὶ ἄλλο ἐγκατεσπαρμένο παρόμοιο ὕλικό». Τό
ναὸ δὲν τὸν ἔχω ἐπισκεφθεῖ.

Βιβλιογραφία: Κ. Λασιθιωτᾶκης, ΚΡΗΤ. ΧΡΟΝ.,
τ.ΚΒ' (1970), σελ. 186-87.

(39) Κάντανος (Τραχινιάκος). Στό ναὸ τοῦ
Ἀγίου Ἰωάννη στό συνοικισμό Τραχινιάκος παρα-
τηρεῖ ὁ Κ. Λασιθιωτᾶκης: «Στὸν περίβολο τοῦ
ναοῦ ὑπάρχουν δάσεις καὶ σπασμένοι κορμοὶ πα-
λαιοχριστιανικῶν κίωνων, ἀπὸ σκληρὸ ἀσβεστόλι-
θο, ἀνοιχτόφαιου χρώματος». Ὁ ἴδιος παρατηρεῖ
παραπάνω (σελ. 200, σημ. 382): «Σέ ὅλη τὴν γύρω
περιοχὴ συναντῶνται μέλη ἀπὸ παλαιοχριστιανικά
κτίσματα (κιονόκρανα, δάσεις καὶ κορμὸ κίωνων),
ὅπως θά δοῦμε καὶ παρακάτω». Τὴν περιοχὴ τοῦ
Τραχινιάκου, δὲν τὴν ἔχω ἐπισκεφθεῖ.

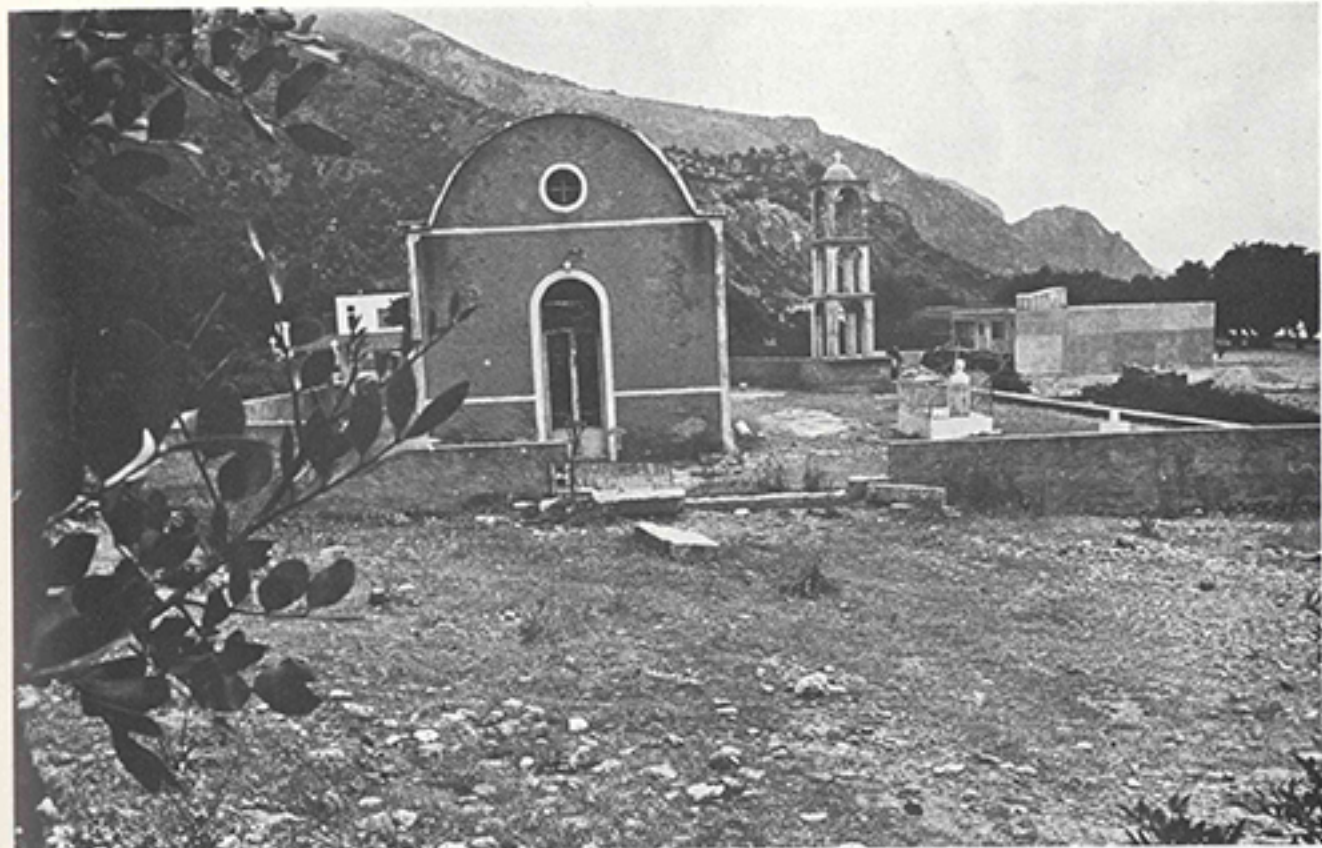
Βιβλιογραφία: Κ. Λασιθιωτᾶκης, ἔ.ἀ. σελ. 200 καὶ
201.

(40) Κάντανος (Σκουδιανὰ): Ἐξω ἀπὸ τὸ ναὸ
τῆς Παναγίας, ὁ Λασιθιωτᾶκης παρατηρεῖ: «Γύρω
ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν κιονόκρανα κορινθιάζοντος τύ-
που, ὁμοια μ' ἐκεῖνα πού θά συναντήσουμε καὶ στὸν
Σωτήρα Πλεμενιανῶν, ὡς ἐπίσης καὶ ἄλλο ποικίλο
λίθινο ὕλικό (κομμάτια ἀπὸ σπασμένους κίονες
κ.λ.π.) σωριασμένα ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ. Αὐτὴ ἡ ἀφθο-
νία ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰῶνα,
διάσπαρτα σέ ὅλη τὴν περιοχὴ, μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρ-
ξὴ παλαιοχριστιανικῶν κτισμάτων, πού καταστρά-
φηκαν ἤδη σέ βαθμὸ, ὥστε μόνον ἔχνη θεμελίων θά
μποροῦσαν νά δώσουν σήμερα στοιχεῖα γιὰ τὸ σχῆ-
μα τους καὶ τὸ μέγεθός τους». Τὴν περιοχὴ δὲν τὴν
ἔχω ἐπισκεφθεῖ.

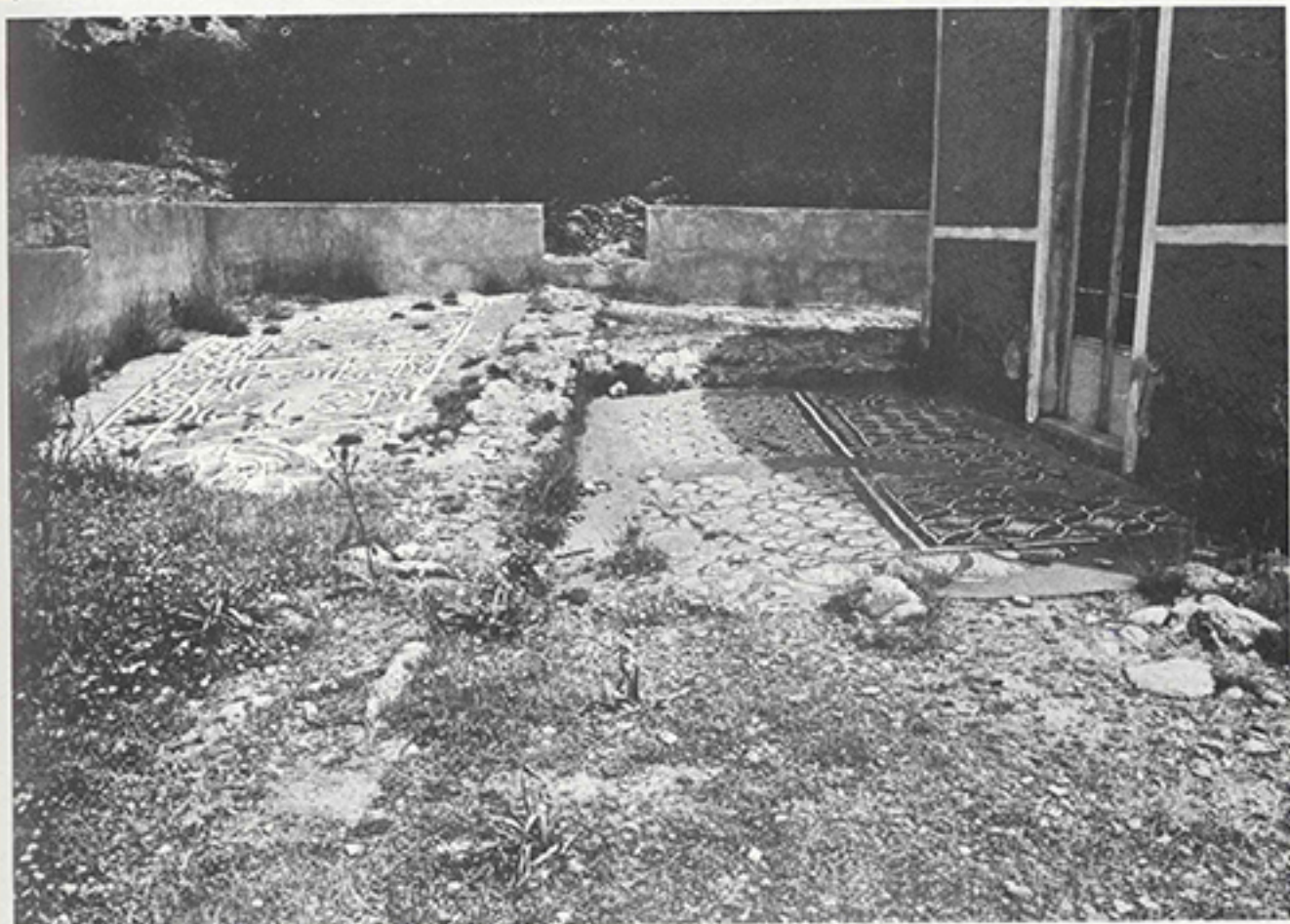
Βιβλιογραφία: Κ. Λασιθιωτᾶκης, ἔ.ἀ. σελ. 204-
205.

(41) Κάντανος (Χασιανὰ): Ὁ Λασιθιωτᾶκης
παρατηρεῖ γιὰ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέ-
λου: «Γιὰ τὴ στήριξη τῶν σφενδονίων χρησιμοποιοῦ-
θηκαν παλιοὶ μαρμάρινοι κίονες» (Κ. Λασιθιωτᾶ-
κης, ἔ.ἀ. σελ. 205).

(42) Πλεμενιανὰ, ναὸς Σωτήρα: Ἐξω καὶ
στό ἐσωτερικὸ τοῦ μονόχωρου καμαροσκέπαστου
τοιχογραφημένου στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα — ναοῦ
τοῦ Σωτήρα στὰ Πλεμενιανὰ ὑπάρχουν ἀρκετὰ γλυ-
πτὰ σέ λευκὸ μάρμαρο καὶ γκρίζα ντόπια πέτρα
ἀπὸ παλαιοχριστιανικὸ κτίσμα. Συγκεκριμένα στό
ναὸ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σάν ὕλικά δομῆς, ἀμφι-
κιονίσκος παραθύρου, μαρμάρινος κίονας, ἀκό-
σμητο ἐπίθημα, μικρὸ κιονόκρανο τέμπλου ἢ κιβω-

Σούγια Σελινού (άρ.: 28α): Παλαιοχριστιανική Βασιλική Α' (Όρλάνδος) Γενική άποψη του χώρου με τό νεώτερο ναό.

Τό δυτικό τμήμα τής Βασιλικής καί ό νάρθηκας (άρ.: 28β).

Τό ιερό Βῆμα τῆς Βασιλικῆς (ἀρ.: 28γ).

Βασιλική Β' Σούγιας (ἀρ.: 29): Ἡ ἀψίδα ἀπό ἀνατολικά.

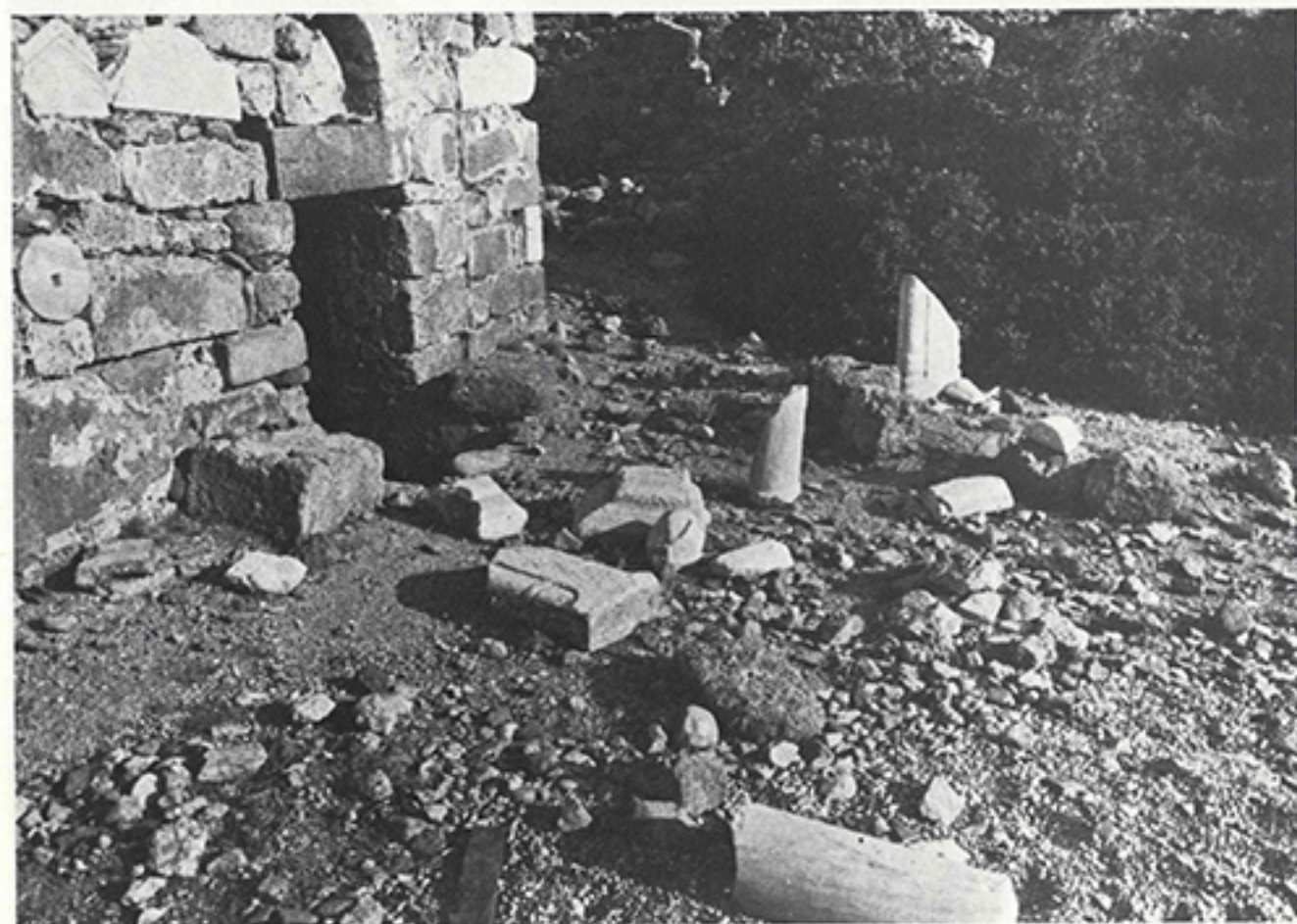
Συία (Σούγια) Σελίνου (άρ.: 31₁): Παλαιοχριστιανική Βασιλική Δ'

Υπολείμματα κτίσματος με ψηφιδωτό δάπεδο (οικία Τσούρη). (άρ.: 31₂).

Λισός Σελίνου: Παλαιοχριστιανική Βασιλική Α' (άρ. 32). Ο ναός του Αγίου Κηρύκου (κατά την αναστήλωση) καί η Βασιλική.

Λισός Σελίνου (άρ.: 33): Βασιλική Β' Λισού: Αρχιτεκτονικά μέλη καί ο ναός της Παναγίας. Διακρίνεται ο θόρειος τοίχος της Βασιλικής.

Βασιλική Ἐλύρου Σελίνου (ἀρ.: 34): Ἡ θέση τῆς Βασιλικῆς καί ὁ νεώτερος ναός πάνω στά ἐρείπιά της.

Πλεμενιανά Σελίνου: Ναός Σωτήρα (ἀρ.: 42):
Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο.

ρίων, κ.ά. Στο ναό μέσα έχουν περισυλλεγει κιονόκρανα απλά Θεοδοσιανά και δίζωνο με κεφαλές κριών στην πάνω ζώνη, καθώς και αμφικιονίσκος παραθύρου. 'Η μεγάλη αψίδα του ναού και όρισμένα από τα χαρρακτοριστικά του, πείθουν για την παλαιότητά του, αν και θά πρέπει να αποτελεί ανακατασκευή της αρχικής Βασιλικής. Κατά πληροφορίες μου από τους κατοίκους του χωριού, κατά τη διάνοξη νέων τάφων, έχει βρεθεί πολλές φορές ψηφιδωτό δάπεδο και τοίχοι κτίσματος. 'Η καταστροφή του παλαιοχριστιανικού μνημείου, αν υπάρχει, θά πρέπει να είναι τεράστια.

Βιβλιογραφία: Κ. Λασιθιωτάκης, *Ε.Α.*, σελ. 208-209, και D. PALLAS, *Ε.Α.*, σελ. 241-242.

(43) **Κάντανος (Λαμπιριανά):** Στή μισοερείπωμένη εκκλησία του 'Αγίου Νικολάου στο συνοικισμό Λαμπιριανά, υπάρχουν σε δεύτερη χρήση, δύο κολώνες από λευκό μάρμαρο, μία βάση και ένας αμφικιονίσκος παραθύρου και άλλα μικρότερα αρχιτεκτονικά μέλη.

Βιβλιογραφία: 'Αδημοσίευτη.

(44) **Γαῦδος:** Τό σχεδόν έρημο σήμερα νησί της Γαῦδου, φαίνεται ότι κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, γνωρίζει μεγάλη ακμή. Στο «Συνέκδημο» του 'Ιεροκλή αναφέρεται σάν μία από τις σημαντικότερες πόλεις του Νομού, ενώ σ'α 8^ο και 9^ο Τακτικά αναφέρεται σάν έδρα 'Επισκόπου. 'Η ύπαρξη της είναι πιθανή εξαιτίας της απομόνωσης του νησιού από την Κρήτη. 'Ανάμεσα σ'τις αρχαιολογικές τοποθεσίες, που έχουν επισημανθεί στο νησί, μερικές θά πρέπει να ακμάζουν και σ'την παλαιοχριστιανική περίοδο. 'Ενδιαφέρον για την πιθανή πρόωμη χρονολόγησή της φαίνεται να παρουσιάζει ή μονόχωρη καμαροσκέπαστη εκκλησία του 'Αγίου Νικολάου σ'τη δυτική παραλία του νησιού. Οί διαρείες αναλογίες του ναού και της αψίδας του αποτελούν σοβαρές ενδείξεις γι' αυτό, όπως και τά ερείπια τοίχων σ'το έξωτερικό του. Τά γλυπτά σ'το παράθυρο της αψίδας πιθανώτατα προέρχονται από παλαιοχριστιανικό κτίσμα, σ'το οποίο θά πρέπει να ανήκουν και οί τοίχοι που αναφέραμε. Τό ναό τόν γνωρίζω από φωτογραφίες.

Βιβλιογραφία: 'Αδημοσίευτη.

(Ε') ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΙΣΑΜΟΥ

(45) 'Η Βορειοανατολική εύφορη επαρχία της Κρήτης κατά τά ύστερα Ρωμαϊκά και τά παλαιοχριστιανικά χρόνια, παρουσιάζει επίσης μία έντονη ακμή. 'Εδρα του 'Επισκόπου Κισάμου είναι ή ομώνυμη πόλη σ'το μυλό του κόλπου. 'Η άνευρεση τά τελευταία χρόνια ενός μεγάλου αριθμού από σημαντικά κτίσματα και μιάς σειράς από εξάρτητα ψηφιδωτά δάπεδα των Ρωμαϊκών χρόνων, κατατάσσουν την Κισάμο σ'τις πιο οπουδαίες πόλεις της περιοχής και την ξεχωρίζουν από τίς άλλες επαρχιακές. Τό ίδιο ισχύει και για τά αρχιτεκτονικά λείψανα της παλαιοχριστιανικής περιόδου που, κατά καιρούς, δρέθηκαν τυχαία. 'Ενας αρκετά ικανοποιητικός αριθμός από επιτύμβιες επιγραφές, που χρονολογούνται από τόν 3ο μέχρι τόν 6ο μ. Χ. αιώνα και μία ομάδα από κίονες, βάσεις και κιονόκρανα της ίδιας εποχής (καμωμένα από μία ποικιλία

πολυτελών μαρμάρων και σε μία ακρίβεια εκτέλεσης, διαφορετικής από εκείνη των υπόλοιπων μνημείων), ξεχωρίζουν τά μνημεία της Κισάμου από τού υπόλοιπου νομού. Παρά τίς εκτεταμένες έρευνες που γίνονται —ιδιαίτερα τά τελευταία χρόνια— δέν έχει έρευνηθεί ακόμη κανένα παλαιοχριστιανικό μνημείο. Παράλληλα λείπει ή τοποθέτηση των τυχαίων ή άλλων εύρημάτων σε τοπογραφικό σχέδιο, ώστε να διευκρινιστούν γενικά προβλήματα τέτοιου είδους σ'την πόλη. Παρόλα αυτά ή περιοχή, όπου είναι τό σημερινό 'Επισκοπείο, προσφέρεται πιθανώτατα για την έρευνα.

Βιβλιογραφία: (1) Β. Θεοφανίδης, *Ε.Α.*, σελ. 14-17, 'Ι. Τζεράκις, *Ε.Α.*, σελ. 24(1969), Χρον. σελ. 434, D. Pallas, *Ε.Α.*, σελ. 241.

(46) **Λατζιανά:** Στόν πολύ σημαντικό ναό της 'Αγίας Βαρβάρας σ'τά Λατζιανά Κισάμου, σε απόσταση περίπου 7 χλμ. από την Κισάμο, δρέθηκε κατά την ανασκαφή του μνημείου, σε δεύτερη χρήση, αμφίγλυφο θωράκιο από λευκό μάρμαρο, καλής ποιότητας και επεξεργασίας. Τό διακοσμητικό θέμα είναι διπλός ρόμβος με τριφύλλες και καρδιόσχημες απολήξεις σ'τις ακμές του και έγγεγραμμένο σταυρόμορφο κόσμημα από φύλλα άκανθας. Σ'την πίσω πλευρά, κύκλος με έγγεγραμμένο σταυρό και δύο ταινίες που καταλήγουν σε χισσόφυλλα. Τόσο τό θωράκιο, όσο και τά μαρμάρινα κιονόκρανα καθώς και οί κολώνες με τίς βάσεις τους, πρέπει να προέρχονται από κάποιο σημαντικό κέντρο και σάν τέτοιο προτείνεται ή Κισάμος.

Βιβλιογραφία: Τό θωράκιο, άδημοσίευτο.

(47) **Πανέθυμος:** Σ'την Πανέθυμο είχε βρεθεί σ'το παρελθόν, έντοιχισμένη σ'το σπ'ίτι του 'Ορφανουδάκη, παλαιοχριστιανική επιτύμβια επιγραφή. Σ'την έρειπωμένη, τοιχογραφημένη εκκλησία του Μιχαήλ 'Αρχαγγέλου σ'το ίδιο χωριό, είδα σε δεύτερη χρήση δύο μικρά κομμάτια από παλαιοχριστιανικό θωράκιο.

Βιβλιογραφία: (1) GEROLA, MON. VEN., τ. 4 σελ. 413, (2) GUARDUCCI, IC, τ. 2, σελ. 99, (3) A. C. BANDY, *Ε.Α.*, σελ. 137.

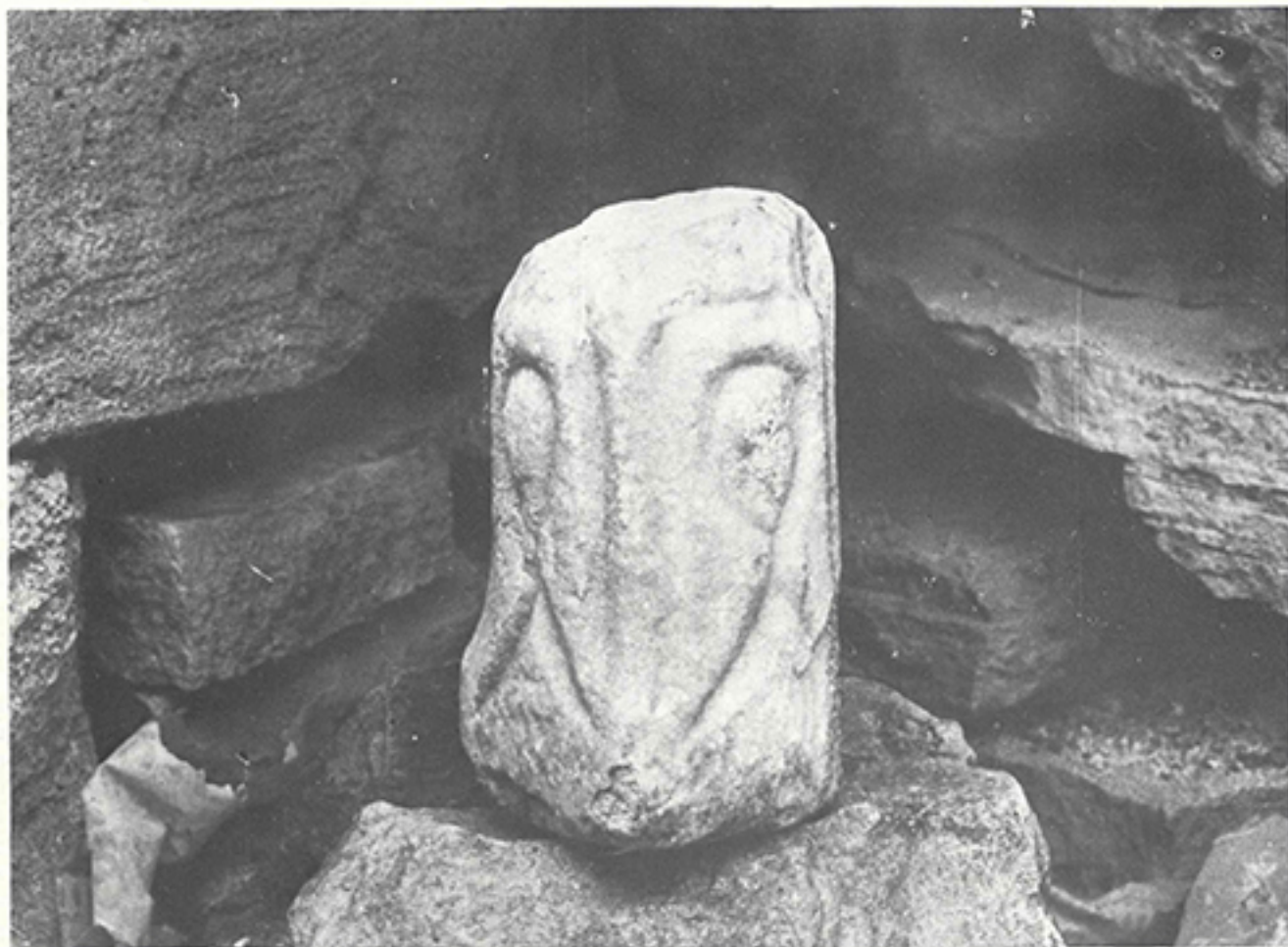
(48) **'Επισκοπή Κισάμου:** 'Η εκκλησία του Μιχαήλ 'Αρχαγγέλου σ'το χωριό 'Επισκοπή, είναι ένα από τά πιο προβληματικά, σ'τη χρονολόγησή τους, μνημεία της Κρήτης. 'Από τό αρχικό —πιθανώτατα παλαιοχριστιανικό— κτίσμα σώζεται ό κυκλικός κεντρικός χώρος, τό ιερό Βήμα και ή βάση των παστοφορίων, ενώ τό υπόλοιπο ορθογώνιο κτίσμα, που περιβάλλει τό αρχικό κατασκευάστηκε (και συνδέθηκε μαζί του αρκετά ανόργανα) κάπου σ'το πρώτο μισό του 13ου αιώνα (εποχή της πρώτης τοιχογράφησης, που διακρίνεται κάτω από επιχρίσματα). Προσεκτική εξέταση της εξωτερικής πλευράς του κεντρικού κυκλικού πυρήνα, πείθει ότι ή αρχική κατασκευή είχε ή μορφή παλαιοχριστιανικής Ροτόντας, ή οποία ήταν ένταγμένη σε μεγαλύτερο συγκρότημα, τού οποίου διακρίνονται σε μεγάλη άκτίνα οί τοίχοι γύρω από τό ναό. Τό ψηφιδωτό δάπεδο σ'το έσωτερικό που θεωρήθηκε, επανειλημμένα, σάν υπόλειμμα παλαιοχριστιανικής Βασιλικής (με διαστάσεις, κατά τόν Καθηγητή κ. Πλάτωνα, 24X13,5 μέτρα) σ'τόν ίδιο χώρο, είναι πολύ πιθανό ότι ανήκει κανονικά σ'το ίδιο τό κυκλικό κτί-

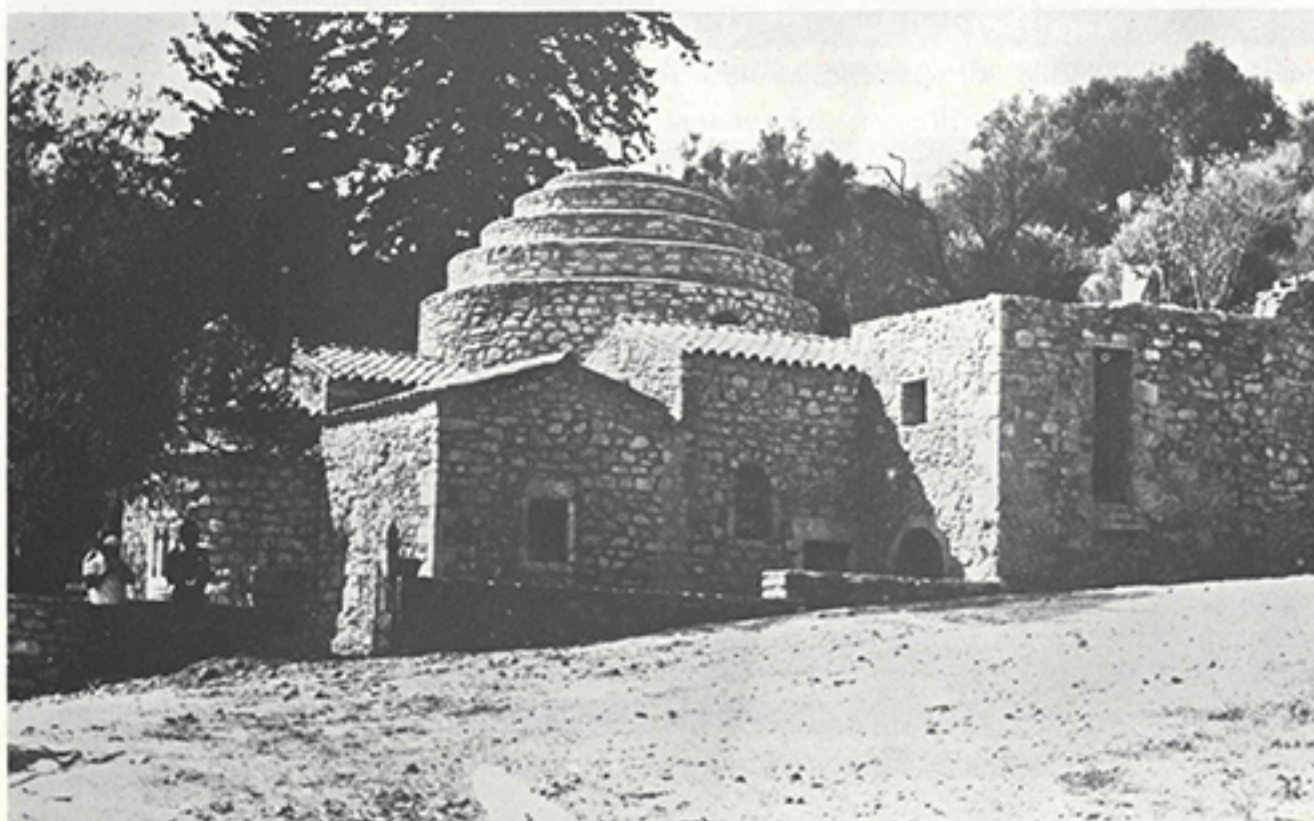
Λαμπιριανά Καντάνου (άρ.: 43): Ναός αγίου Νικολάου. Βάση καί άμφικίονας παραθύρου σέ Β' χρήση.

Λατζιανά Κισάμου (άρ.: 46): Ναός 'Αγίας Βαρβάρας. Παλαιοχριστιανικό θωράκιο σέ Β' χρήση.

Πανέθυμος: ναός Μιχαήλ Ἀρχαγγέλου (ἀρ.: 47). «Θεοδοσιανό» κιονόκρανο τέμπλου (:).

Ἐπισκοπή Κισάμου (ἀρ.: 48) Ναός Μιχαήλ Ἀρχαγγέλου. Ὁ ναός ἀπὸ ΒΑ μετὰ τὴν ἀποκατάσταση (Μπορμπουδάκης).

σμα, ἐφόσον ἀκολουθεῖ τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα του, ἐνῶ τὸ σύνολο τῶν «ἀρχαϊκῶν» στοιχείων του ἐνισχύουν τὴν ἀποψη γιὰ πρόωμη χρονολόγηση. Ὁ περιηγητὴς R. Pococke (1745) ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ συνθρόνου μὲ ἐπισκοπικὸ θρόνο στὴν ἀψίδα (καλυμμένα σήμερα ἀπὸ ὑψηλὴ ἐπίχωση). Οἱ βαρεῖες ἀναλογίες τοῦ μνημείου, ἡ θαυμάσιωτὴ στέγασή του, κωνικῆς τομῆς, τρουλλοῦ καὶ τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ, καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῶν παστοφορίων, μαζί καὶ μὲ ἄλλα «ἀρχαϊκά» χαρακτηριστικά, κάνουν ἀρκετὰ πιθανή τὴν ἀποψη γιὰ πρόωμη χρονολόγηση τῆς Ροτόντας. Στὸ νάρθηκα σώζεται σταυρικὴ κολυμβήθρα, ἐνῶ σὲ δευτέρῃ χρήσῃ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὴ διευρυμένη εἰσοδο τοῦ νάρθηκα, πεσίσκος τέμπλου καὶ σάν πλάκα τῆς ἀγίας Τράπεζας, κολουροειδές, ἐκφυλισμένο ἰωνικὸ κιονόκρανο. Ἡ ἀποψη ποὺ ἔχει ὑποστηριχθεῖ γιὰ μεταφορὰ ἐδῶ τῆς Ἐπισκοπῆς Κισάμου κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα, δὲν ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ μὲ στοιχεῖα, ἐνῶ εἶναι βέβαιη ἡ ὑπαρξὴ τῆς στὰ χρόνια τῆς Ἐνετοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας (διακρίνονται καὶ οἱ ἀντίστοιχες οἰκοδομικὲς φάσεις). (2)

Βιβλιογραφία: (1) GEROLA, MON. VEN., τ. 2, σελ. 70, (2) Ν. Πλάτων, ἔ. ἀ, σελ. 422, Κ. Λασιθιωτάκης, εἰς ΚΡΗΤ. ΧΡΟΝ., τ. ΚΑ' (1969), σελ. 202-208, (3) Σ. Πελεκανίδης, ἔ. ἀ, σελ. 123-124, (4) Βολανάκης, ἔ. ἀ, σελ. 134-135, (5) D. PALLAS, ἔ. ἀ, σελ. 240-241.

(49) **Ἐπισκοπὴ Κισάμου, τοποθεσία Σκορδυλιανά:** Ὁ καθηγητὴς Ν. Πλάτων ἀναφέρει (ἔ. ἀ, σελ. 422): «Στὴν περιοχὴ τῆς Ἐπισκοπῆς Κισάμου (σημ. γ. Ἐπισκοπὴ Κισάμου) καὶ στὴ θέση Σκορδυλιανά τῆς κοινότητος Γλώσσης ἀνεφάνισαν ἐπ' ἐσχάτων (ἐν, 1953) λείψανα ἐκτεταμένου οἰκοδομήματος μὲ πλακόστρωτα κλίτη, κιονίσκους μὲ γλυφάς καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Κατόπιν αὐτοψίας, κατέληξα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περὶ παλαιοχριστιανικῆς Βασιλικῆς». Τὸ μνημεῖο δὲν μπόρεσα νὰ τὸ δῶ, παρὰ τίς προσπάθειες μου, ἀπὸ τὴν καχυποψία τῶν κατοίκων.

Βιβλιογραφία: Ν. Πλάτων, ἔ. ἀ, σελ. 422.

(50) **Δελιανὰ συνοικισμὸς Ἀστρικας.** Μὲ ὑπόδειξη τοῦ γέροντα, φιλόδοξου, ἱερέα π. Μιχ. Κυθωνάκη, ἐπισκέφτηκα λαξευτὸ τάφο σὲ ἀγροτικὴ περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Ἀστρικας. Σὲ κάθετο μαλακὸ λευκὸ βράχο, ἔχει σκαφεῖ ὀρθογώνιος χώρος, μικρῶν διαστάσεων, μὲ δύο λαξευτοὺς καμαρωτοὺς τάφους στὴ νότια πλευρά. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τοιχώματος, ἔχουν λαξευτεῖ σταυροί. Ἡ χρονολόγησή του στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ὅπως καὶ ἡ ὑπαρξὴ νεκροταφείου στὴν πνιγμένη ἀπὸ δάστυση τοποθεσία, εἶναι πολὺ πιθανή.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίητη.

(51) **Κούνεσι, ναὸς Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου:** Στὸ ναὸ τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου (μὲ τοιχογραφίες τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνα) στὸ Κούνεσι, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ δευτέρῃ χρήσῃ κολώνες ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο στίς διαστάσεις καὶ τὴν ἐπεξεργασία ποὺ ὑπάρχει συνήθως στίς Βασιλικές. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ παλαιοχριστιανικὰ κτίσματα, πάντως ἡ μεταφορὰ τῶν μελῶν ἀπὸ μακρινὴ ἀπόσταση, θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ. Γιὰ τὸ ναὸ βλ. Κ. Λασιθιωτάκη, «Δυὸ ναοὶ τοῦ νομοῦ Χανίων» ΔΧΑΕ, τ. 2 (1960-61), σελ. 9-56.

(52) **Ρόκκα, ναὸς Ἀγίων Ἀποστόλων:** Ὁ περιηγητὴς Buondelmonti ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ ψηφιδωτοῦ δαπέδου σὲ μικρὸ ναὸ κοντὰ στὸν ποταμὸ Τυφλό, στὴν περιοχὴ τῆς Ρόκκας, καθὼς καὶ ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων ἀπὸ κόκκινο μάρμαρο. Ὁ καθηγητὴς Πελεκανίδης ὑποθέτει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν τοιχογραφημένον ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στὸ χωριὸ Ρόκκα. Τὴν πληροφορία δὲν τὴν ἔχω ἐλέγξει.

Βιβλιογραφία: Fl. Cornelius, «Creta Sacra», τ. I, σελ. 88. Ἐπίσης Στ. Πελεκανίδης, ἔ. ἀ, σελ. 123, σημ. 51.

Βάμος 1 Μαρτίου 1982

Σημ.: Ὁ παραπάνω κατάλογος ἀποτελεῖ μὴ πρώτη ἀπόπειρα συγκέντρωσης καὶ συμπλήρωσης τοῦ ἑλικοῦ, χωρὶς νὰ ἔχει γίνει συστηματικὴ ἐπεξεργασία του. Ἐλπίζω μελλοντικὰ νὰ δοθεῖ σὲ πλήρη μορφή μὲ ἀξιολόγηση τῶν στοιχείων.

Ἀστρικας Κισάμου (ἀρ.: 50): Παλαιοχριστιανικοὶ λαξευτοὶ τάφοι.

ΣΕΛΙΔΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ

Η ΛΑΪΚΗ ΕΠΙΣΤΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΧΑΝΙΩΝ «ΛΕΕΧ»

ΜΙΧΑΗΛ
Α. ΜΠΟΤΩΝΑΚΗ

Στήν ετήσια έκδοση του Δήμου του περασμένου χρόνου 1981, δημοσίευσα και σχολίασα δύο ιστορικά κείμενα γραμμένα στην περίοδο της γερμανικής κατοχής και υπογραμμένα από εκπροσώπους των δύο αντιστασιακών οργανώσεων της ΕΟΚ και του ΕΑΜ.

Δύο αποφάσεις που ασκούσαν τότε τεράστια επίδραση όχι μόνο στα μέλη των δύο παραπάνω οργανώσεων, αλλά σ' ολόκληρο το λαό του Νομού ο οποίος αντιμετώπιζε τις δύσκολες εκείνες ώρες με παραδειγματική ομοψυχία. Και τό έκαμα για να δείξω ότι εκείνοι που είχαν και τη στρατιωτική και την πολιτική ευθύνη των οργανώσεων διαχειρίστηκαν τά προβλήματα του απελευθερωτικού αγώνα με υψηλό αίσθημα ευθύνης.

Σήμερα θά αναφερθώ σέ μιá άλλη ενέργεια που είναι έκφραση και απόδειξη του ίδιου πνεύματος, θετικής συνεργασίας, των δύο οργανώσεων με σκοπό την εξυπηρέτηση του σκλαβωμένου λαού μας. Θά έκθεσω δηλαδή τόν τρόπο με τόν όποιο αντιμετωπίστηκε τό όξύ επιστιτιστικό πρόβλημα του λαού της πόλεως των Χανίων κατά τούς τελευταίους μήνες του 1944 και τούς πρώτους μήνες του 1945.

Η Ιστορούμενη περίοδος ήταν μιá περίοδος που ό λαός μας υπόφερε αφάνταστα από έλλειψη τροφίμων. Πείνα και φτώχεια έπείζαν όλες τίς τάξεις. Τά Χανιά και ένα μεγάλο μέρος του Νομού ήταν αποκομμένα από την υπόλοιπη Κρήτη και την Έλλάδα που είχαν ήδη απελευθερωθεί. Μόνο την όχυρή αυτή θέση έπείζε ακόμη βαρειά ή χιτλερική μπότα. Όσοι Γερμανοί δέν είχαν φύγει από την άλλη Κρήτη, είχαν μαζευτεί στή στενή αυτή περιοχή. Έδώ επίσης είχε συγκεντρωθεί τό μεγαλύτερο μέρος του όπλισμού της άλλοτε πανίσχυρης γερμανικής στρατιάς της Κρήτης. Για τούς λόγους αυτούς ή κατάσταση που επικρατούσε τότε στα Χανιά μας ήταν από κάθε άποψη άπελπιστική.

Όι κάθε μορφής και κάθε φύσεως έργασίες είχαν σταματήσει και έτσι ό αριθμός των άνεργων είχε πάρει τρομακτικές διαστάσεις. Όι δημόσιοι υπάλληλοι και οι συνταξιούχοι στην άρχή έπληρωνόνταν με ψευτοχαρτονομίσματα τά όποια όμως τούς τελευταίους μήνες έκόπηκαν άφου άλλωστε δέν είχαν καμιά πέραςση. Όσοι έμποροι ή ιδιώτες είχαν αποθέματα τροφίμων δέν τά έπουλούσαν για να πάρουν ένα τσουβάλι παληόχαρτα. Ένδεικτικά αναφέρω ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι την τελευταία φορά που έπληρωθήκαμε έπήραμε για τόν μισθό μιáς έβδομάδος 500 έκατομμύρια δραχμές. Αλλά και αυτές κανείς δέν τίς άντάλλασε ούτε και με ένα κυλό ρεβίθια.

Έτσι ό άποκλεισμένος πληθυσμός της περιοχής περνούσε τραγικές ώρες. Πολλοί έφευγαν από τόν κλοιό και πήγαιναν πρós τά Ρεθεμιώτικα ή τά Χωριά του Ήρακλείου, προσπαθώντας να άνταλλάξουν ό,τι είχαν, ρούχα κουβέρτες, ακόμη και σερβίτσια για να πάρουν λίγα τρόφιμα. Με τόν τρόπο όμως αυτό ή κατάσταση δέν μπορούσε να αντιμετωπισθεί.

Τότε, στίς δύσκολες ώρες, οι ήγέτες των δύο αντιστασιακών οργανώσεων έπήραν ριζοσπαστικές και σωτήριες για τό λαό αποφάσεις. Πρωτοστάτης και στην περίπτωση αυτή ό τολμηρός και ακούραστος δεσπότης Χανίων Άγαθάγγελος Ξηρουχάκης που με σύμφωνη γνώμη των οργανώσεων ΕΟΚ και ΕΑΜ άσκούσε καθήκοντα Γενικού Διοικητή Κρήτης.

Στήν άρχή ρίχτηκε ή ιδέα να έκδοθούν «πατριωτικά γραμμάτια» για την συγκέντρωση χρημάτων με τά όποια θά αγοράζονταν τρόφιμα. Η ιδέα όμως αυτή δέν έγινε δεκτή από την κοινή Διοικητική Έπιτροπή (ΚΔΕ) ή όποια σέ συνεδρίαση της, στίς 6 Όκτωβρίου 1944, έπήρε τίς παρακάτω αποφάσεις:

1) Να έκλεγεί από μεγάλη λαϊκή συγκέντρωση αντιπροσωπευτική έπιτροπή για να ζητήσει από τίς γερμανικές άρχές δωρεάν τρόφιμα.

2) Να έκλεγεί μιá άλλη έπιτροπή που θά έχει σάν άποστολή της, να συγκεντρώσει χρήματα και τρόφιμα και ταυτόχρονα να καταγράψει όλα τά υπάρχοντα στην πόλη μεγάλα αποθέματα τροφίμων. Από αυτά θά πάρει τό 20% για να τά μοιράσει στο λαό με τιμή που ή ίδια θά όρίσει.

3) Να άπευθυνθεί στίς άλλες έπιτροπές των άγαθοεργών ίδρυμάτων και τόν Έρυθρό Σταυρό για να ζητήσει την συμπαράσταση τους στο έργο της.

4) Να ζητήσει από την Πανεθνική Κυβέρνηση την άποστολή τροφίμων και άλλης βοήθειας.
και 5) Να έκδοθεί προκήρυξη της ΚΔΕ με την όποια θά γίνεται παραινηση πρós όλους να βοηθήσουν την Έπιτροπή στο έργο της.

Η άπόφαση φέρει τίς υπογραφές των Νικ. Σκουλά και Κωνίνου Μητσotάκη εκ μέρους της ΕΟΚ και Σήφη Μαυρίγιαννη και Δημ. Βλαντά εκ μέρους του ΕΑΜ.

Σε εκτέλεση της απόφασης αυτής συγκεντρώθηκαν στις 8 'Οκτωβρίου στα «'Ολύμπια» πολλοί καί από τις δύο 'Οργανώσεις, οι οποίοι εξέλεξαν τα μέλη της λαϊκής 'Επιτακτικής 'Επιτροπής η οποία εκτός από την φροντίδα της επιλύσεως του επισιτιστικού προβλήματος θα είχε την ευθύνη της εξασφαλίσεως τροφίμων για τις ανταρτικές ομάδες. Μέλη της ΛΕΕΧ εκλέχθηκαν οι Κων/νος Μητσotάκης, Μιχ. Μποτωνάκης, Μηνάς Κασσιμάτης και Δημ. Ξενάκης από την ΕΟΚ και οι Κώστας 'Αντωνάκης, Έμμ. Βουτυράκης, Δημ. Γαϊτανάκης, Εύτυχ. Παλλήκαρης και Γεωργ. Παπουτσάκης από το ΕΑΜ. Πρόεδρος, με ομόφωνη απόφαση, όρίστηκε ο 'Επίσκοπος, Γεν. Διοικητής, 'Αγαθάγγελος.

Άμέσως μετά την εκλογή της η ΛΕΕΧ έδραστηριοποιήθηκε, επειδή οι ανάγκες του λαού ήταν επιτακτικές και επείγουσες. Έτσι με ανακοίνωση τους στην 'Εφημερίδα «Παρατηρητής» εκάλεσε όλους όσους είχαν αποθέματα τροφίμων να τα εκθέσουν προς πώληση με καθορισμένη για κάθε είδος τιμή. Παράλληλα με γράμμα της προς τις επιχειρήσεις της πόλεως, τις έκαλούσε να συνεισφέρουν υποχρεωτικά, ενισχύοντας έτσι τούς ιερούς σκοπούς της. Και ακόμη ύστερα από συνεννόηση με τον 'Επίσκοπο-Διοικητή, και με έγκρισή του, απαγόρευσε την εξαγωγή λαδιού σε μεγάλες ποσότητες, επειδή οι μαυραγορίτες δρούσαν ανενόχλητοι.

Υστερα από τις πρώτες αυτές ενέργειες, η ΛΕΕΧ όρισε επιτροπές, από εξουσιοδοτημένα μέλη της, που μαζί με όργανα της αγορανομικής υπηρεσίας μας, άρχισαν τη συγκέντρωση ειδών διατροφής. Και εδώ θεωρώ χρέος μου να τονίσω ότι οι περισσότεροι κάτοχοι τέτοιων ειδών ανταποκρίθηκαν πρόθυμα. 'Επειδή όμως μερικοί άρνήθηκαν να συμμορφωθούν προς τις εκκλήσεις της ΛΕΕΧ και της ΚΔΕ, αποφασίστηκε να γίνει έρευνα σε σπίτια και μαγαζιά για τα οποία υπήρχαν πληροφορίες, ότι έκρυβαν μεγάλες ποσότητες τροφίμων.

ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΩΝΙΕΣ

Σάν ήμερομηνία εξορμήσεως όρίστηκε η 24η 'Οκτωβρίου. Την προηγούμενη μέρα έγινε σύσκεψη των μελών της ΛΕΕΧ στο επισκοπικό μέγαρο υπό την προεδρία του 'Επισκόπου, για να συζητηθούν οι λεπτομέρειες της εκτελέσεως της λεπτής και δύσκολης αυτής απόφασης. Πριν από τη συζήτηση προέκυψε μία έντονη διαφωνία και στη διάρκεια της συζητήσεως διαπιστώθηκε ριζική διαφορά απόψεων ανάμεσα στα μέλη των δύο 'Οργανώσεων που, προς στιγμήν, εφάνηκε ότι θα οδηγούσε σε κρίση. Η κρίση όμως αποφεύχθηκε χάρη στη σώφρονα παρέμβαση του 'Επισκόπου και του Παλλήκαρη ο οποίος πάντοτε διακρινότανε για τη σύνεσή του. Συγκεκριμένα στην αίθουσα της συσκέψεως είχαν εγκατασταθεί, από έναρξ, εκτός από τα μέλη της 'Επιτροπής και πολλοί άλλοι που δεν είχαν κληθεί. Σε παρατήρησή μου προς τον Πρόεδρο ποιοί ήταν οι κύριοι αυτοί και με ποιά ιδιότητα ήλθαν να πάρουν μέρος στη σύσκεψη ο Εύτ. Παλλήκαρης απάντησε ότι ήταν μέλη συνοικιακών επιτροπών που ήλθαν να εκθέσουν τις απόψεις τους σχετικά με το έργο της ΛΕΕΧ. Οι εκπρόσωποι όμως της ΕΟΚ αντέδρασαν και έδήλωσαν κατηγορηματικά ότι αν οι κύριοι αυτοί δεν φύγουν άμέσως θα αποχωρήσουν αυτοί από τη σύσκεψη. Τότε παρενέβησαν ο Πρόεδρος και ο Παλλήκαρης και ύστερα από αρκετές συζητήσεις τούς έπεισαν να φύγουν. Έπακολούθησε όμως και νέα διαφωνία ύστερα από ζωνρή συζήτηση ανάμεσα στα μέλη της 'Επιτροπής επί ενός σοβαρού θέματος. Οι αντιπρόσωποι του ΕΑΜ επρότειναν όπως, από τα κατεχόμενα από ιδιώτες και επιχειρήσεις, είδη, τα οποία θα καταγραφούν στο σύνολό τους, το 20% να κατασχεθούν άμέσως, το δέ 40% να δεσμευθούν και να είναι στη διάθεση της 'Επιτροπής σε κάθε ζήτηση. Στην πρόταση αυτή αντέδρασαν πάλι έντονα οι αντιπρόσωποι της ΕΟΚ γιατί εκτός του ότι αποτελούσε υπέρβαση από την έντολή που μάς είχε δοθεί από την ΚΔΕ που συνιστούσε να κατασχεθεί μόνο το 20%, ήταν αντίθετη και προς κάθε έννοια δικαίου και λογικής. Έπακολούθησαν ζωνρές συζητήσεις και τελικά έγινε συμφωνία επάνω στην απόφαση της Κοινής Διοικητικής 'Επιτροπής.

Στη σύσκεψη είχαν πάρει μέρος από την ΕΟΚ οι Μιχ. Μποτωνάκης, Δημ. Ξενάκης, Μηνάς Κασσιμάτης και Γεώργιος Οικονομάκης. Ο Κων/νος Μητσotάκης είχε συλληφθεί για δεύτερη φορά από τούς Γερμανούς και είχε κλειστεί στις Φυλακές 'Αγιάς.

Την επομένη άρχισαν έρευνες στην πόλη. Ομάδες πολιτών με περιβραχιόνια, με το σήμα της ΛΕΕΧ, σε συνεργασία με όργανα της αγορανομίας και με την επίβλεψη της 'Επιτροπής, ξεχύθηκαν στις συνοικίες. Δυστυχώς, όμως, ανάμεσα στις ομάδες αυτές μπήκαν ξένα και ανεύθυνα στοιχεία, τα οποία, σε πολλές περιπτώσεις, άρπαζαν όχι μόνο τρόφιμα, αλλά και χρήματα και άλλα είδη. Η αντίδραση όλων των μελών της 'Επιτροπής ήταν άμεση. Όμοια ήταν και η στάση της ΚΔΕ η οποία καταδίκασε τις πρόστυχες αυτές άρπαγές και διέταξε να έπιστραφούν άμέσως όσα είδη είχαν κατασχεθεί παράνομα. 'Ανεξάρτητα πάντως από τις κλοπές αυτές που καταδικάστηκαν ομόφωνα, η εξόρμηση απέδωσε και στις αποθήκες της ΛΕΕΧ συγκεντρώθηκαν αρκετά τρόφιμα.

Η 'Επιτροπή όμως δεν περιορίστηκε σε αναζήτηση τροφίμων μόνο από την πόλη, γιατί έγνώριζε ότι έτσι δεν θα μπορούσε να λυθεί το δξύ επισιτιστικό πρόβλημα τόσων χιλιάδων λαού. Έστράφηκε στους άλλους Νομούς, και στην Κυβέρνηση των 'Αθηνών και με εκκλήσεις και με την αποστολή αντιπροσώπων της έζητούσε την παροχή βοήθειας.

Ἐνδεικτικά ἀναφέρω παρακάτω τὴν ἑκκλήση πού ἔστειλε πρὸς τὶς ἀρχές καὶ τὸ λαὸ τοῦ Ἡρακλείου.

Ἀγαπητοὶ συμπατριῶται,

Μέ βαθύτατο πατριωτικὸ παλμό καὶ συγκίνηση σὰς στέλνομε θερμούς χαιρετισμούς καὶ τὰ συγχαρητήριά μας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή σας. Ὁ Νομός σας ὕστερα ἀπὸ θυσίες καὶ εὐγενεῖς ἀγῶνες ζεῖ ἐλεύθερος ἀπὸ τὴ φασιστικὴ σκλαβιά. Σ' ἐμὰς, πού ὁ κλῆρος ἔλαχε νὰ μείνωμε γιὰ ἀγνωστο ἀκόμη χρόνον δεσμευμένοι, παρουσιάζονται τώρα σκληρὰ προβλήματα δι' ἀντιμετώπιση. Βασικὸ εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ ἐπισιτισμοῦ. Τέλεια ἔλλειψις τροφίμων καὶ λοιπῶν εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης ἔχει δημιουργήσει μίαν τραγικὴν κατάστασιν εἰς τὸν λαόν τοῦ Νομοῦ μας. Ἀντιμετωπίζομε στυγνὸ τὸ φάσμα τοῦ θανάτου τῆς πείνας καὶ τὸ δράμα τοῦ πρώτου πολεμικοῦ χειμῶνος δέν παρουσίασε δραματικώτερες σκηνές ἀπὸ τὴ σημερινή.

Μπροστὰ στὴν κατάστασιν αὕτη, ἰδρύσαμε ἀπὸ κοινού οἱ δύο ἀπελευθερωτικὲς ὁργανώσεις ΕΑΜ καὶ ΕΟΚ μιά λαϊκὴ Ἐπισιτιστικὴ Ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ μὲ κάθε δυνατό μέσο τὸ τραχὺ πρόβλημα τῆς ζωῆς. Εἰς τὴν ἐνίσχυσίν σας, συμπατριῶται, βλέπομε μιά σοβαρὴ βοήθεια εἰς τὴν προσπάθειά μας.

Σὰς παρακαλοῦμε νὰ περιφρουρήσετε καὶ νὰ ἐνισχύσετε τοὺς ἀντιπροσώπους μας εἰς τὸ ἔργον τους. Ἐνδιαφερθεῖτε διὰ νὰ προμηθευθοῦμε διάφορα εἶδη τροφίμων εἰς ὅσπρια καὶ σιτηρά, εἴτε δωρεάν, διὰ νὰ τὰ διανείμωμεν δωρεάν, εἴτε μὲ πίστωσιν ὡς Κυβερνητικὸν μέτρον, εἴτε τέλος δι' ἀγορὰς μὲ χαμηλὰς τιμὰς.

Μέ πατριωτικούς χαιρετισμούς
Ἡ Λαϊκὴ Ἐπισιτιστικὴ Ἐπιτροπὴ

Ἀκολουθοῦν οἱ ὑπογραφές τοῦ Προέδρου καὶ τῶν μελῶν

Παράλληλα, ὅπως ἀναφέρει ἡ ἐπιστολή, στάλθηκε στὸ Ἡράκλειο ἀντιπροσωπεῖα ἀπὸ τοὺς Μιχ. Μποτυνάκη καὶ Γεωργ. Οἰκονομάκη ἡ ὁποία ὕστερα ἀπὸ πολλὰς προσπάθειες ἐπέτυχε τὴ χορήγηση σοβαρῶν ποσοτήτων ἀπὸ τὰ ζητούμενα εἶδη.

Ἄλλῃ ἀντιπροσωπεῖα μὲ ἐπικεφαλὴς τὸν Εὐτύχ. Παλλήκαρη στάλθηκε στὴν Ἀθήνα καὶ παρουσιάστηκε σὲ ἀνώτατα Κυβερνητικὰ κλιμάκια γιὰ νὰ ἐκθέσῃ τὴν τραγικὴν κατάστασιν πού ἐπικρατοῦσε στὰ Χανιά.

Ἡ ὑπὸ τὸν Παλλήκαρη ἀντιπροσωπεῖα εἶχε φορτώσει ποσότητες λαδιοῦ καὶ σαπουνιοῦ ἀπὸ τὶς ἀποθήκες τῆς ΛΕΕΧ γιὰ νὰ τὶς ἀνταλλάξῃ μὲ τρόφιμα καὶ σιτηρά.

Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ὁ Ἐπίσκοπος γενικὸς Διοικητὴς ἐθομ-θάρδιζε συνεχῶς μὲ ἐκκλήσεις τὴν Κυβέρνηση, τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ διάφορες ὁργανώσεις. Σὲ μιά τέτοια ἐκκλήση πρὸς τὴν Κυβέρνηση ὁ Πρωθυπουργὸς Γεώργιος Παπανδρέου ἀπάντησε τὴν 12-11-1944. «Αἱ σκέψεις τῆς ἐλευθέρου Ἑλλάδος στρέφονται μὲ πόνον πρὸς τὴν ἡρωικὴ γωνίαν τῆς Κρήτης ἣτις ὑποφέρει ὑπὸ τὴν ἐχθρικὴν κατοχήν. Μελετῶμεν ὅλας τὰς δυνατότητας πρὸς ἐξεύρεσιν μέσων πρὸς ἀποστολήν, τὸ ταχύτερον δυνατόν, βο-θηθείας καὶ ἐφοδίων. Μὴ χάνετε τὸ θάρρος σας. Δέν θὰ σὰς ἐγκαταλείψωμε».

Μὲ ὅλες τὶς παραπάνω ἐνέργειες οἱ ἀποθήκες τῆς ΛΕΕΧ ἐγέμιζαν ἀπὸ τρόφιμα καὶ ἄλλα εἶδη μὲ τὰ ὁποῖα ἀντιμετωπίζονταν μὲ τρόπο ἱκανοποιητικὸ οἱ ἀνάγκες τοῦ λαοῦ. Στούς ὑπαλλή-λους καὶ τοὺς συνταξιούχους πού εἶχαν ἀρκετοὺς μῆνες νὰ πληρωθοῦν δόθηκαν ἀντὶ γιὰ μισθὸ διάφορα εἶδη πού πρόθυμα πρόσφεραν, μὲ πίστωση ἐπιχειρήσεις τῶν Χανίων. Ἡ Κα-πνοβιομηχανία Ἀδελφῶν Μανωλικάκη ἔδωσε σημαντικὰ ποσότητες τσιγάρα καὶ ἡ ΕΤΕΛ σα-ποῦνι. Τὰ εἶδη αὐτὰ ἀνταλλάσσονταν μὲ τρόφιμα, γιατί τότε ἴσχυε, ὅπως στὰ πανάρχαια χρό-νια, ὁ νόμος τοῦ ἐμπορίου «εἶδος μὲ εἶδος».

Ὅσο περνοῦσαν οἱ μῆνες, ἡ κατάστασις ἐσημείωνε αἰσθητὴ βελτίωση γιατί καὶ χρήματα ἐστάλθηκαν στὴν Τράπεζα καὶ τρόφιμα στὴν ἀγορά. Ἡ δράσις ὅμως τῆς ΛΕΕΧ ἐσυνεχίστηκε γιὰ ἀρκετὸ ἀκόμα καιρὸ. Ὁ φτωχόκοσμος τῶν Χανίων αὐτὴν ἐγνώριζε, ἀπὸ τὶς δύσκολες μέρες σὰ μοναδικὸ ἀποκούμπι.

Σταματῶ ἐδῶ ἂν καὶ θὰ μπορούσα νὰ ἀναφέρω πολλὰ ἀκόμη στοιχεῖα καὶ συγκεκριμένα περιστατικὰ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἐμπειρία τῶν ἡμερῶν αὐτῶν. Γνωρίζω σὲ ὅσους θέλουν νὰ μελετήσουν διεξοδικώτερα τὴ δράσις τῆς ΛΕΕΧ, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα γεγονότα τῆς ἐποχῆς, καὶ ὅσοι τυχόν δέν τὰ ἔχουν ὑπόψιν τους, ὅτι μποροῦν νὰ βροῦν στοιχεῖα στὸ βιβλίον τοῦ Στεφάνου Μυλωνάκη στὸ ὁποῖο ἐκθέτει τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράσις τοῦ ἐπισκόπου Ἀγαθαγγέλου Ξηρουχάκη καί, ἐπίσης, στὸ βιβλίον τοῦ κ. Σταύρου Βλοντάκη «Ἡ ὀχυρὰ θέσις τῆς Κρήτης».

Θέλω μὲ ὅσα ἐγγραφα παραπάνω νὰ ξαναφέρω στὴ μνήμη τῶν παλαιότερων μιά δύσκολη ἀλλὰ ὡραία ἐποχὴ πού καὶ οἱ ἴδιοι ἐζησαν, γιατί νομίζω πῶς εἶναι ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς ὠφέλιμη ἡ ἀνάμνησις τῶν περασμένων. Κυρίως ὅμως θέλω νὰ γνωρίσω στοὺς νεώτερους ὅτι ὁ Κρητικὸς λαὸς καὶ ὅταν ἀκόμη τὸν ἐχώριζαν ζωηρότατες ἰδεολογικὲς ἀντιθέσεις, εὗρισκε τὴ δύναμιν καὶ εἶχε τὸ ψυχικὸ μεγαλεῖο νὰ δίνει τὰ χέρια γιὰ μιά τίμια καὶ εὐλικρινὴ συνεργασία γιὰ τὸ καλὸ τοῦ τόπου καὶ τοῦ λαοῦ.

ΜΙΧΑΛΗ ΓΡΗΓΟΡΑΚΗ

ΚΥΚΛΩΣΑΝ οι Γερμανοί την Κάντανο, αφού εκείνη σήκωσε γερά κεφάλι, και σιγά σιγά την πλησιάζαν, σάν όπως πλησιάζει ύπουλα κι' αίμοθόρα ή τίγρη τὰ θύματά της. Όπου πατούσαν ἐγέμιζεν ὁ τόπος φωτιά καὶ ματωμένη σάρκα, ἐγέμιζε πόνους καὶ συμφορά. Καὶ οἱ γύρω, τὸ πιό πολύ γέροι καὶ γυναικόπαιδα, ἀλλοπαρμένοι ἀπὸ τὴν τόση φρίκη ἐφεύγαν γιὰ νὰ γλυτώσουν τὴ σφαγὴ καὶ τὸ κάψιμο. Τὸ κακὸ κράτησε μέχρι νὰ πατηθεῖ ἐτοῦτο τὸ μικρὸ κρητικὸ ταμπούρι τῆς παλληκαριάς. Ὑστερα 'πὸ κάθε γιουρούσι οἱ Γερμανοὶ γυρίζαν πίσω καὶ ζήτηγαν ἀπὸ τοὺς σκλαβωμένους φαί κι ἀνάπαψη. Κι ὅσοι δὲν ἐπρολάθανε νὰ φύγουν ἀνακαταπίναν τὴ ντροπὴ τοῦ νικημοῦ κι' ἐσκύβαν, γιὰ τὴν ὥρα, τὸ κεφάλι στὸν καινούργιο φοβερό ἀφέντη.

Μεσονύχτι σ' ἓνα χωριουδάκι κοντὰ στὴν Κάντανο. Τοῦ πολέμου ὁ φόβος τοῦχει πάρει κάθε χαρὰ. Οἱ πολυβολισμοὶ γιὰ τὸ πάρσιμο τῆς Καντάνου ἐρχονται ὡς αὐτὸ μέ ταραχὸ μεγάλο καὶ τὸ γεμίζουν σύγχυση καὶ ἀγανάκτηση. Ἀκρῆ ἐτοῦτου τοῦ χωριοῦ ἓνα σπιτάκι φτωχικὸ, πού μιά μάνα τὸ περιποιᾶται γιὰ νὰ βρίσκουν σαυτό χαρὰ καὶ γαλήνη τὰ δυὸ της ἀγόρια, πού ὅλο ζωὴ καὶ νιάτα τάντροπατοῦνε. Δυὸ παλληκάρια, τὸνα δεκάξη, τᾶλλο δεκαοχτὼ χρόνων, καμάρι τῶν ματιῶν καὶ τῆς μάνας. Ἐχει ἀνοίξει τὸ παράθυρο ἡ Μάνα καὶ καθισμένη πλάι του νοιώθει τὴν ἀπαλὴ, νυχτιάτικη αὔρα νὰ τῆς χαϊδεύει τὸ γνιασμένο της πρόσωπο. Τὸνα παλληκάρι ἔχει ξαπλώσει πρόχειρα κἔχει μισοκλείσει τὰ μάτια καὶ τᾶλλο σιωπηλὸ πελεκάει μέ τὸ σουγιά του μιά φιγούρα πάνω στὸ στραβοράβδι του. Ὁ λύχνος τρεμοσβήνει τὸ φῶς του καὶ μύριες μικροσκοιές πλανιῶνται στὴν κάμαρα. Πέρα μακριὰ ἡ ὀργὴ τοῦ πολέμου βρυχάται ἀραιὰ καὶ πού, κουρασμένη λές κέκείνη ἀπὸ τὸ πολύμερο καταχτύπι.

Ἡ Μάνα μέ τὴ ματιὰ της ἀφημένη συλλογᾶται. Ὑστερα φέρνει τὸ δεξὶ της χέρι, τὸ μπήχνει στὴν τσέπη τῆς ποδιᾶς καὶ βγάζει τὸ γράμμα. Τὸ βλέπει μέ μάτι σκυθρωπὸ κι ἀναστενάζει. Εἶναι τὸ τελευταῖο πούχει στείλει ἀπὸ τὸ μέτωπο ὁ Δημήτρης καὶ πάνε τώρα τρεῖς μῆνες. Τὸ ξεδιπλώνει καὶ ξαναδιαβάζει:

«Μαριγὼ χαιρετῶ σε!..

Εἶμαι καλὰ κεῖχομαι καὶ σέ σᾶς τὸ ἴδιο. Ὁ μακελάρης ὁ πόλεμος δὲ μᾶφηκε πιό μπροστά νὰ σοῦ γράψω. Μήτε στιγμὴ ἀναπαή. Μά σήμερα ξέφυγά ντου, χῶθηκα σ'ἓνα ἀμπρί καὶ γράφω σου. Μέ τὰ δέρφι σου, τὸν Παντελή, τώρα συμπολεμοῦμε. Σμίξαμε ἀναπάντεχα καὶ δὲν ξέρεις τὸ πόσο χάρηκα. Τούτη τὴ στιγμὴ κρατᾷ καρσούλι κέγῳ γράφω. Λέω νὰ πού μούστειλε ἡ τύχη ἓνα καλὰ ἐδικὸ συμπολεμιστὴ. Ὁ κοινὸς φόβος τοῦ χαμοῦ, πού τόσος εὐκολος εἶναι δῶ πάνω, μάς ἔχει μαθῶς κάνει ὅλους ἀδέρφια. Μά σάν τὸν ἐδικὸ μὴν ἀκοῦς!.. Ἐδῶ πάνω μεγάλο τὸ κακὸ. Ἀγρίεψε τοῦ κερατὰ ὁ πόλεμος καὶ ζητᾷ νὰ μάσε ξεπαστρέψει ὅλους. Στιγμὴ δὲ μάς ἀφήνει νάνασάνουμε. Σκυλὶ ἀνήμερο καὶ λυσομανὰ νυχτοήμερα. Ὁρες-ὥρες μούρχεται ἡ σκέψη πὼς καλιά νάμουνα ἀνήμπορος γῆ κοπέλι γιὰ νὰ μὴν ἐζοῦσα τούτη τὴ σφαγὴ πού γίνεται ὀλοτρόγυρά μου ἐτ' ἄδικα. Μά πάλι ξυπνᾷ ἡ ὀργητὰ καὶ τὸ μίσος γιὰ κείνους πού τονε θέλουν κἔτσι χωρὶς νὰ λογαριάζω πόνους, φόβους καὶ τλαιπωρίες τοῦ ὀρθώνουμε γιὰ νὰ τονε ξεπαστρέψω, γιὰ νὰ μὴν τὸν ἀφήσω νάπλωθεῖ κέρθει καὶ μέχρι αὐτοῦ. Κι ἂν δὲν τὰ καταφέρω καὶ περάσει τοτεςᾶς, Μαριγὼ, ξέρεις ἐσύ. Ἀρμάτωμα καὶ μέ τοὺς ἐπίλοιπους χωριανούς χτυπᾶτε τονε.

Σέ φιλῶ
ὁ Δημήτρης σου»

Ἀποδιαβάζει. Τὰ μάτια της ἔχουνε γραθεῖ. Μά σφίγγεται γιὰ νὰ μὴν καταλάβουν τὴν ταραχὴ τῆς οἱ γιοί. Πλαγιοκοιτάζει. Κι αὐτὸς πού πελεκούσε τὸ στραβοράβδι ἔχει γεῖρει πλάι στὸν ἄλλο. Ἡ Μάνα τὰ βλέπει, τὰ βλέπει. Μετὰ τὸ μυαλὸ της ταραίζεται, κάτι τὸ φρικιαστικὸ χυμὰ καὶ τὸ τυλίγει σάν ὄρνιο ἐστὶ ὅπως τὰ δυὸ λεβεντοκορμιά τὰ φαντάζεται ἄψυχα κουφάρια, φοβερά ματοκυλισμένα. Τούτη ἡ φρικιαστικὴ εἰκόνα, πού ἀπὸ τότε πᾶρχισε ὁ πόλεμος τὴν καταταρνανᾷ, δὲν τὴν ἀφήσε νὰ κάνει ἀκόμα τὸ ἀρμάτωμα πού πρόσταζε τὸ χρέος κήθελε ὁ Δημήτρης.

Ένας κόμπος την πνίγει και πάει να ξεσπάσει σε κλάμα. Όμως φωνές και ποδοβολητά τη συνεφέρουν μά και την γεμίζουν με περισσότερη έγνοια. Τα ποδοβολητά και φωνές, άκατα-λαβίστηκες, σιμώνουν, φτάνουν, σταματούν. Η καρδιά της Μάνας πάει να σπάσει γιατί κατά-λαβε πως και τα ποδοβολητά κι οι φωνές ήταν εκείνων που μέρες τώρα σκορπούσαν τη συμφορά τριγύρω. Με μία κίνηση θαρραλέα κενστικτώδικη σθίνει το λύχνο και κρατώντας την ανάσα προσπαθεί να ξεδιακρίνει στο σκοτάδι τις σιλουέτες εκείνων. Δεν κατορθώνει όμως τίποτε. Ξανά τα ποδοβολητά. Περνούν, φεύγουν. Η Μάνα άνασσε μανάκουφιση και σταυρο-κοπήθηκε. Ύστερα έγειρε και πλάγιασε, την ώρα που ένα κοκόρι λαλούσε το φτάσιμο της αύγης.

Κένα θράδι χτύπησε δυνατά ή πόρτα του σπιτιού. Δυνατά και παράξενα. Η καρδιά της Μάνας εσάλεψε από φόβο, γιατί τέτοιο χτύπο πρώτη φορά τον άκουγε. Μετά τον χτύπο βίαια λόγια προσαγής. Η Μάνα λαγοκοιμισμένη, από το φόβο και την έγνοια του πολέμου, τ'χε άκούσει κείχε κιόλας σηκωθεί. Τάγτρια κουρασμένα βαρυκοιμούνταν κέτσι μήτε σαλέψαν στους χτύπους. Πέρασε ή Μάνα θιαστική από το πλάι τους κι έπήγε να δει. Κιόταν άνοιξε την πόρτα κείδε, παραλίγο νάσερνε φωνή άγρια από το φόβο και την κατάπληξη. Κρατήθηκε, όμως, κέτσι με ψυχραιμία δέχτηκε τάπότομο μπάσιμο των Γερμανών στο σπιντικό της.

Οι Γερμανοί με νοήματα έδειξαν πως ήθελαν να φάνε, να πιούνε και να ξεπλώσουνε. Κή Μάνα, όσο κιάν φοβήθηκε, όσο κιάν μισούσε τούς καινούριους όχτρούς ένιωσε, όπως εκείνοι πρωτοπαίναν στο σπιντικό της, να ξεπηδάει μέσα της το πατροπαράδοτο αίσθημα της φιλοξε-νίας κέτσι άρχισε να τούς περιποιάται. Τούς έκέρωσε ρακή κέτοιμάστηκε να τούς φαγοποιήσει, χωρίς να σκεφτεί να φύγει, αν και τό μπορούσε, χωρίς να σκεφτεί να τωne δείξει περιφρόνηση. Όστόσο τά δυό άγόρια ξεπνήσαν, είδαν τί γνώταν, καταλάβαν, κιάμιλητα έπήγαν να βοηθή-σουν τη Μάνα.

Σέ λίγο οι Γερμανοί γερά φαγοποτισμένοι ροχαλίζαν έχτός από ένα που έμεινε να φυλάει. Μάνα και γιοί έπήγαν να ξανακοιμηθούν. Τάγτρια έγείραν τάνάσκελα σιωπηλά χωρίς όμως να μπορούν να κλείσουν μάτι, όπως κή Μάνα καθισμένη στον καναπέ βαστούσε σκεπτική την κεφαλή της. Ψυχανεμίζονταν κάτι κακό γιαυτό και δεν έλεγε να ήσυχάσει. Έτσι τούς έβρηκε τό πρωί. Ένα κοκόρι λάλησε τό κρέμασμα ταύγερινού κιόλα σιγά σιγά ξεπνήσαν. Τά λουλούδια έπήγαν τό ζωηρό, γιορταστικό τους χρώμα και σκορπίσαν μύριες εύωδιές με την άπολή, άργο-σάλευτη αύρα. Τά πουλιά έσειραν τις τρίλιες τους και τινάξαν τά φτερά τους πετώντας από κλαδί σε κλαδί τρελαμένα 'πό ταύγινό μεθύσι. Τά ζωντανά μουγκανιστήκαν ζητώντας να ξε-πορτίσουν. Σηκώθηκε ή Μάνα και τράβηξε σιωπηλή γιά την κουζίνα. Ό σκοπός κάθουνταν βλοσυρός πλάι στο λύχνο και κάπνιζε, άκούγοντας τούς μακρινούς πολυβολισμούς που με τον έρχομό της ήμέρας δυναμώναν. Τόν κοίταξε, του κούνησε τό κεφάλι έτσι σαν χαιρετισμό, σπάζοντας κένα έλαφρό χαμόγελο, κέπήγε να πλυθεί. Χάραζε. Ό σκοπός πέταξε τό τοιγάρο, σηκώθηκε, ξύπνησε τούς άλλους. Μοναστραπίς έτοιμαστήκαν κέφυγαν.

Η καρδιά της Μάνας περισιοχάρηκε, όπως τούς έδλεπε να χάνονται στη δασωμένη πλαγιά και σταυροκοπήθηκε μέσα θαθύ άναστεναγμό. Κοί γιοί με τό αίσθημα της άνακούφισης τούς ξεπροβοδίσαν με τη ματιά και σαν έχαθήκαν, έπήγαν στην κουζίνα, πλυθήκαν, έφάγαν κάτι και, στη συνέχεια, έβγάλαν τά ζωντανά στα λιβάδια και στις πλαγιές.

Τό θράδι δεν έφανήκαν οι Γερμανοί μήτε την άλλη.

Όστόσο οι πολυβολισμοί στην Κάντανο είχαν ήσυχάσει γιατί τό μικρό ταμπούρι της λεφε-ριάς είχε καταπατηθεί κείχε δοθεί στις φλόγες, που σε λιγοστές ώρες τό είχαν κάνει στάχτη.

Μάνα και γιοί καθισμένοι στην αύλή τους, ώρα γλυκού δειλιού, άκούνε τά φριχτά μαντάτα του πολέμου. Τρομάζουν τόσο που πέφτουν σε βαθιά συλλογή. Έτσι τούς βρίσκει τό θαθύ σκοτάδι. Σηκώνουνται γιά ύπνο. Τούς προλαβαίνει όμως ό Χατζηδοκωστής ό γείτονας. Είναι δρωμένος και ξαναμμένος και ή όψη του άνήσυχη και άύστηρη. Χωρίς να καλησπερίσει κάθε-ται. Η Μάνα φοβισμένη κόντοστένεται. Τό ίδιο και γιοί. Η σιωπή τούς τυλίγει βαριά κάμποσα λεφτά. Μετά ή Μάνα καθίζει άπέναντι, τονε βλέπει κατάματα και του λέει:

— Μίλα, Κωνσταντή, πές τό κακό. Ίντα μάς τό κρύβεις.

Άνακαταπίνει ό Χατζηδοκωστής, ξεροβήχει, κομπιάζει. Ό λόγος έρχεται μέχρι τό λαιμό, μά κεί σταματά, δεν μπορεί να θυεί, δειλιάζει. Είναι φοβερός, συνταραχτικός που τον έχει κάνει να χάσει τη φωνή του. Στο τέλος, με τά πολλά, κατορθώνει να μιλήσει.

— Ξεθαγμός ή σκυλόφαρα, που πριν δέκα μέρες μάς ήρθε ούρανοκατέβατη. Καίει, ρημά-σει, σκοτώνει. Λυσιασμένη γιατί έπήραμε τά ντουφέκια και την πολεμάμε, γυρίζει από χωριό σε χωριό και πιάνει νιούς και γέρους και τούς ντουφεκίζει...

Σταματά, σηκώνεται και τοιμάζεται να φύγει. Όπως καληνυχτίζει συμπληρώνει:

— Τό κακό είναι κοντάμας, σε λίγο θα μάσε ζώσει, γιαυτό πρέπει να κρυφτούμε, να τά μαζώξουμε και δρόμο γιά τά φαραγγία, όπως εγινόταν και τον καιρό τση τουρκιάς.

Φεύγει, κή Μάνα βοηθ ήλσιόζει τούς γιούς, που έκπληχτοι και άφωνοι την κοιτούν. Τούς χαϊδεύει όλο φόβο και άγωνία τά κεφάλια και μετά παίρνοντας τό λύχνο των λέει:

— Άντέστε, πάμε δά γιά ύπνο και τό πρωί τοιμαζόμαστε γιά τη φευγάλα.

Την ώρα που χάραζε ή μέρα στις βουνοκορφές, μισόθαμπο άκόμη, άκούστηκε ό τρομαχτικός κρότος των μηχανοκίνητων στη δημοσιά του χωριού. Ξυπνήσαν με τό πρώτο πολλοί, ένιώσαν τό κακό, τοιμαστήκαν και ροβολήσαν στα καλντερίμια γιά να φύγουν. Μά πιασδρομήσαν τρο-μαγμένοι γιατί είδαν πως ή γερμανική χτηνωδία είχε μπλοκάρει γιά καλά όλο τό χωριό.

Ἡ Μάνα λαγοκοιμισμένη ἀπὸ τὴν πολλὴ ἐγνοία ξύπνησε μὲ τὸν πρῶτο θόρυβο, πῆγε στὴν πόρτα, τὴν ἀνοίξε δειλά, εἶδε τὰ θίαια τρεξήματα κιᾶκουσε τὰ σατανικά προστάγματα τῶν καινούργιων φονιάδων. Ἐκλείσε καλὰ τὴν πόρτα καὶ ὅλο τρόμο κάθισε δίπλα στοὺς γιούς, ποὺ εἶχαν ὥστόσο ξυπνήσει. Ἀλληλοκοιτάχτηκαν μέσα στὴ σιωπὴ τους καὶ ὅπως ἐπῆρε νὰ φέγγει γιὰ καλὰ ἡ μέρα καὶ τὸ μπλόκο νὰ γίνεταί θιαϊότερο ἀποφασίσαν μὲ νοήματα νὰ τρέξουν γιὰ κρύψιμο. Δὲν προλάβαν ὅμως νὰ κινηθοῦν γιατί ποδοβολητὰ καὶ φωνές πλησιάσαν στὴν αὐλὴ καὶ μὲ μιά γερὴ κλωτσιὰ γκρεμίσαν τὴν πόρτα.

Σὰν ἀπὸ ἐνστιχτο ἀγκάλιασε ἡ Μάνα τὰ κεφάλια τῶν ἀγοριῶν καὶ τὰσφίξε στὸν κόρφο τῆς σὰ νὰθελε νὰ τὰ προφυλάξει ἀπὸ τὸν κίνδυνο.

Μὰ οἱ Γερμανοὶ χυμήξαν σὰν γύπες, ταρπάξαν καὶ τὰ σείραν ἔξω. Ἡ Μάνα μὲνα φοθερό καρδιοχτύπι ἀκολούθησε. Καὶ εἶδε κεὶ στὸν μαντρότοιχο ποὺ τὰ σταματήσαν νὰ στέκονται κείνοι ποὺ εἶχαν φιλοξενηθεῖ τόσο πλουσιοπάροχα σὸ φτωχικὸ τῆς. Βλοσυροὶ καὶ ἀγριοὶ σὰν ὄρνια χτυποῦσαν καὶ βρίζαν ὅσους ἐφέρονταν οἱ ἄλλοι.

Μιά κρυφὴ ἐλπίδα φώλιασε στὴν καρδιά τῆς Μάνας, μόλις τοὺς εἶδε, γιατί πίστεψε πὼς ἂν τὴν ἐβλέπαν θὰ θυμοῦνταν τὸ φιλόξενο ἐκεῖνο θραδινὸ ποὺ περάσαν σὸ σπιτικό τῆς κέτσι δὲ θὰ πειράζαν καὶ τοὺς γιούς τῆς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους. Ἐφερε λοιπὸν τὴ ματιὰ τῆς καὶ τῆνε διασταύρωσε μὲ τὴ ματιὰ τοῦ ἀποσπασματάρχη, τοῦ ἴδιου ἐκείνου ποὺ φαγοποτίθηκε μπέηκα ἀπὸ ἐκεῖνη. Κάμποσες φορές κοιταχτήκαν, ἐπῆγε νὰ τοῦ μιλήσει μὰ ἐκεῖνος ψυχρὸς τῆς ἐγύρισε τὴν πλάτη κιᾶρχισε νὰ προστάζει.

Κοὶ ἄντρες του, σκληροὶ κιᾶμιλητοι, τοὺς ἐδέσαν στὴ στιγμὴ, τοὺς ἐστήσαν στὸν τοῖχο, ξαμώσαν κύστερα μιά ὁμοθροντία καὶ τὰ κορμιά σωριαστήκαν σὸ χῶμα.

Ἐφυγαν...

Κὴ Μάνα, μπροστὰ σὸ φοριχτὸ θέαμα ἐνοιωσε νὰ σκοτεινιάζει τὸ φῶς τῆς καὶ τὰ μυαλά τῆς νὰ σαλεύουν. Κι ἀπὸ τότε, ξερὴ κιᾶλομόναχη, κουκουβισμένη σὸ κατῶφλι τοῦ σπιτιοῦ τῆς καὶ κουκουλωμένη τὴ μαύρη μαντήλα κλαίει, κλαίει...

Giorgio Comer: Regnodi Candia (1625).

«Ἔστιά ἀνησυχιῶν διὰ τό Κράτος»

*Ἡ Κρήτη, ὅπως ὁλόχαρὰ σέ βλέπουν
τά μάτια τὰ θεϊκά τῆς φαντασίας,
ἀρπάζει καί τὰ μάτια τὰ δικά μας
νά σέ ἰδοῦν τῆς ἐλαττέρης πατρίδας
τρανή κορώνη!*

Κωστής Παλαμάς (Βωμοί 1897)

ΛΕΩΝΙΔΑ
Γ. ΜΑΝΟΛΙΚΑΚΗ

Δέν ἐβλεπαν πάντα μέ τὰ ἴδια μάτια, τὰ μάτια τοῦ Παλαμά ἢ τοῦ Νιρβάνα, τήν Κρήτη ὅλοι οἱ Ἕλληνες. Στούς μεταγενέστερους χρόνους, μετά τό 1910, τή Κρήτη ἀρχισαν νά τή βλέπουν μέ ἄλλα μάτια κι ὡς εἶχε δώσει, λίγα χρόνια πρίν, πρόθυμα πολύ αἶμα γιά νά σωθοῦν ἡ Μακεδονία κι ἡ Ἡπειρος, μέ τούς ἐθελοντές Κρητικούς τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγώνα.

Ὅλ' αὐτά ξεχάστηκαν μετά τό 1910 καί στά μάτια μιᾶς μερίδας τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, φανατισμένης ἀπό τήν παλαιοκομματική παράταξη, ἐβλεπαν τήν Κρήτη σάν ἕνα δαιμονικό τόπο. Ἀφορμή ἦταν ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καί τό καινούργιο πνεῦμα τῆς πολιτικῆς πού ἔφερε ἀπό τήν Κρήτη καί θέλησε νά ἐπιβάλει στήν ὑπόλοιπη χώρα. Αὐτό σήμαινε παραμερισμό τοῦ παλαιοκομματισμοῦ, ἀνανέωση τῆς κοινοβουλευτικῆς ζωῆς τοῦ τόπου, ἀνάπτυξη τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, ὅπου οἱ ἀριστοκρατικές ἀντιλήψεις τῶν παλιῶν κομμάτων θά ἐξαφανίζονταν, γιά νά δώσουν τή θέση των σέ μιᾶ οὐσιαστικότερη συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή διακυβέρνηση τῆς χώρας.

Αὐτό τό καινούργιο πνεῦμα πού ἔφερε ἀπό τήν Κρήτη ὁ Βενιζέλος, ἦταν ἀπαράδεκτο γιά τὰ παλιά κόμματα, πού ἔβλεπαν τό ἔδαφος νά κλονίζεται κάτω ἀπό τὰ πόδια των καί νά χάνουν ἔτσι τήν κυριαρχία των στά λαϊκά στρώματα. Ὁ Βενιζέλος χαρακτηρίστηκε δαίμονας κι ὁ τόπος ἀπό ὅπου ξεκίνησε, ἡ Κρήτη, δαιμονικός. Τά παλιά κόμματα συσπειρώθηκαν γύρω ἀπό τό ἀντιδραστικό παλάτι, ἐνῶ ὁ λαός γύρω ἀπό τό Βενιζέλο. Ἡ πλειοψηφία τόν λάτρεψε σάν Θεό, οἱ ἄλλοι τόν μίσησαν σάν δαίμονα.

Ἀπό τά πάθη αὐτά δημιουργήθηκαν οἱ ὅροι «Βενιζελισμός κι ἀντιβενιζελισμός» καί «βενιζελικός κι ἀντιβενιζελικός», πού δείχνουν ὀλοφάνερα τή μεγαλωσύνη τοῦ Βενιζέλου, αὐτή πού ὁμολόγησε ὁ Παλαμάς σέ φίλους του τό βράδυ τῆς 19-3-1936, στό σπίτι του, ὅταν εἶχε ἔρθει τό μήνυμα, ὅτι ὁ Βενιζέλος εἶχε πεθάνει. Ἀνάμεσα στούς λυγμούς πού τόν ἐπινιγαν, ὁ ποιητής ψιθύρισε δυό, τρεῖς, τέσσερις φορές, μέ πάθος, τή φράση: «Τό μεγαλεῖο του γεμίζει τήν ἀτμόσφαιρα».

Ἀπό τούς ἀντιπάλους αὐτοῦ τοῦ γίγαντα, ὁ βενιζελισμός χαρακτηρίστηκε «μίσσημα», ὅπως ἀκριβῶς στήν ἐποχή μας, χαρακτηρίστηκε «μίσσημα» ἡ Ἐθνική Ἀντίσταση, ἐφ' ὅσον δέν συνεργάστηκε μέ τούς Γερμανούς κατακτητές. Στό μίσος αὐτό εἶχε τήν κορυφαία θέση τῆς ἡ Κρήτης, ὁ τόπος πού γέννησε αὐτό τό «μίσσημα». Δέν τήν ἐβλεπαν πιά σάν «τρανή κορώνη τῆς ἐλευθέρου πατρίδας», ἀλλά ὡς «τόπον ἐπιρρεπή εἰς ἀντικαθεστωτικές ἐνεργείας» καί ὡς «ἐστία ἀνησυχιῶν διὰ τό Κράτος».

Μέ τίς φράσεις αὐτές ἀκριβῶς χαρακτηρίζεται ἡ Κρήτη στό ἐγγραφο πού δημοσιεύω παρακάτω. Εἶναι ἕνα ἐγγραφο τῆς Στρατιωτικῆς Διοικήσεως Κρήτης, μέ χρονολογία 3-8-1922. Ἐνα μήνα ἀργότερα, ἡ χώρα θά ζοῦσε τή Μικρασιατική καταστροφή καί τό ξερρίζωμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπό τήν Ἰωνία, τόν Πόντο, τήν Αἰολίδα, ἀπό ὁλόκληρη τή Μικρά Ἀσία. Αὐτό, ὅμως, δέν εἶχε σημασία γιά τό βασιλικό κοινοτικό Κράτος. Σημασία εἶχε μόνο ἡ Κρήτη, ἡ «ἐπιρρεπής εἰς ἀντικαθεστωτικές ἐνεργείας». Ἀπό τό Νοέμβριο τοῦ 1920, ὅταν ὁ Βενιζέλος ἔχασε τίς ἐκλογές καί βρισκόταν αὐτοεξόριστος στή Γαλλία, Κρητικοί στρατιῶτες δέν βρισκόνταν στήν Κρήτη. Οἱ πιά πολλοί βρισκόνταν στό μέτωπο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κι οἱ ὑπόλοιποι εἶχαν μεταφερθεῖ στήν ἡπειρωτική Ἑλλάδα. Στήν Κρήτη εἶχαν ἔρθει πεζοναῦτες ἀπό τήν ἄλλη Ἑλλάδα, πού οἱ ντόπιοι τούς ἀποκαλοῦσαν «Παλιολλαδίτες». Δέκα ὀκτώ χρόνια ἀργότερα, μετά τό ἀποτυχημένο κίνημα τῶν Χανίων, ἐναντίον τοῦ Μεταξά, τόν Ἰούλιο τοῦ 1938, ἡ δικτατορική κυβέρνηση μετακινεῖ τὰ Κρητικά συντάγματα καί φέρνει στήν Κρήτη τσολιάδες καί Μοραίτες. Ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται πάντα!

Σέ βάρος τῶν Παλιολλαδιτῶν διαδίδονταν ἀπίθανες ἱστορίες γιά πράξεις βίας κλπ. Ἀνάμεσα στίς ἄλλες, ὑπῆρχε ἡ διάδοση ὅτι οἱ «Παλιολλαδίτες» σκορποῦσαν στούς δρόμους δηλητηριασμένες σοκολάτες, γιά νά τίς τρώνε τὰ παιδιά καί νά πεθαίνουν. Ὑπερβολές, φυσικά, πού δείχνουν, ὅμως, ὅτι ὑπῆρχαν κι οἱ πράξεις βίας. Μιά τέτοια ἦταν καί σέ βάρος τοῦ πατέρα μου, πού εὐτυχῶς ἔληξε χωρίς συνέπειες. Ὁ πατέρας μου εἶχε μαγαζί στήν πλατεία τῆς ἀγορᾶς, ὅπου σήμερα τό κατάστημα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς. Δίπλα του, γωνιακό, ἦταν τό καφενεῖο τοῦ

Νικολάου Κλώνου. Στην είσοδο του μαγαζιού, από τό μέσα μέρος, ο πατέρας μου είχε κρεμάσει σέ κάποιο μέρος μία μεγάλη φωτογραφία του Βενιζέλου. Ένα μεσημέρι περνούσαν απ' έξω τρείς πεζοναύτες, είδαν τή φωτογραφία καί σταμάτησαν. 'Ο ένας ρώτησε όργισμένος τόν πατέρα μου, πού στεκόταν εκεί:

— Τί τόν έχεις, ώρέ, αυτόν εκεί;

— Μού άρέσει καί τόν έχω, ήταν ή άπάντηση.

— "Αμ, θά τόν κατεβάσω εγώ, μίλησε πάλι ό στρατιώτης κι άπλωσε τό χέρι του νά σχίσει τή φωτογραφία.

— "Αμ δέ θά τόν κατεβάσεις, άποκρίθηκε ό πατέρας μου καί στάθηκε μπροστά γιά νά τόν έμποδίσει.

Τότε, οί άλλοι δύο στρατιώτες μπήκαν στή διαμάχη κι άρχισαν νά χτυπούν κι οί τρείς τόν πατέρα μου. Εύτυχώς, ό Νικόλαος Κλώνος άκουσε από τό καφενείο του τό θόρυβο κι έτρεξε έξω κι όπως ήταν ψηλός καί γεροδεμένος, μπόρεσε νά γλυτώσει τόν πατέρα μου από τήν κακοποίηση. 'Ο Νικόλαος Κλώνος ήταν αντιβενιζελικός, αλλά δέν δίστασε νά υπερασπιστεί τό γείτονά του, έστω κι άν άνήκε στήν αντίθετη παράταξη.

Μέ όλ' αυτά είχε μείνει στήν παιδική ψυχή μας ένα δέος γι' αυτούς πού άποκαλούσαμε «Παλιολλαδίτες» καί θυμούμαι ότι κάθε θρόδου, πρίν κοιμηθούμε, όλα τ' άδέρφια μου προσέθεταμε στήν προσευχή μας καί τήν παράκληση πρós τό Θεό, νά μάς φυλάγει από τούς «Παλιολλαδίτες».

Τό έγγραφο

Άριθ. Πρωτ. Ε.Π. 795

Γραφείον ΙΙ

Άπόρρητος

Έν Χανίοις τή 3 Αύγουστου 1922

Η

Στρατιωτική Διοίκησης Κρήτης

Πρός

Τό Υπουργείον Στρατιωτικών

Δ/σιν Προσωπικού

Αθήνας

Λαμβάνω τήν τιμήν νά υποβάλω προσηρτημένως πίνακα άξιωματικών έν διαθεσιμότητι, άναμονή καί άποστρατεία ών έχει όρισθεί διά διαφόρων Διαταγών Υμών τόπος διαμονής ή Κρήτη καί νά άναφέρω ότι, ή συγκέντρωση πάντων τούτων, εις τόπον τοσοούτον έπιρρεπή εις άντικαθεστωτικές ενεργείας καί εύπαθή από πολιτικής άπόψεως, άποτελεί άνησυχον σημείον διά τήν διατήρησιν τής τάξεως καί ασφαλείας έν τή νήσω μόλις ήδη άποκατασταθείσης. Δέν παραλείπω νά άναφέρω ότι πλείστοι τών άναφερομένων παρά τήν σχετικήν επίβλεψιν τών άστυνομικών καί στρατιωτικών άρχών ένασκοϋσι καταλλήλως σοβαράν έπιρροήν επί τών άμορφώτων χωρικών, οίτινες έν πλειονότητι πρόσκεινται τώ βενιζελισμώ καί επομένως ή παραμονή τών άνωτέρω άξιωματικών άποτελεί, έν Κρήτη ήτις πάντοτε θά είναι έστία άνησυχιών διά τό Κράτος, ούχί άνάξιον λόγου κίνδυνον ώς προανέφερον διά τήν ήσυχίαν τής νήσου.

Παρακαλώ όθεν Υμάς όπως εύαρεστούμενοι όρίσητε νέον τόπον διαμονής εις τούς άναφερομένους έκτός τής Κρήτης.

κ.δ.

Ο Έπιτελάρχης
(ύπογραφή)

Κοινοποίησης

Υπουργόν Γενικών Διοικήτην Κρήτης

Θά 'χε ένδιαφέρον νά γνωρίζαμε τά όνόματα τών έκτοπισμένων στήν Κρήτη βενιζελικών άξιωματικών. Δυστυχώς δέν έχω τόν πίνακα.

Χανιά 31-12-1981

‘Από τή «Μάχη τής Κρήτης»

‘Ο Γολγοθᾶς τοῦ Βρετανικοῦ στόλου κατά τή «Μάχη τής Κρήτης»

**ΕΥΤΥΧΙΟΥ
ΜΑΛΕΦΑΚΗ**
Λυκειάρχης

Ἡ ἀδυσώπητη ἀναμέτρηση τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου, πού πήρε ἀπό τήν Κρήτη τό ὄνομα «Μάχη τής Κρήτης», ὀφείλει τήν οἰκουμενικότητα τῆς ἀρχικά στίς αἱματηρές συγκρούσεις τῆς στεριάς καί δεύτερο στίς ἀνελέητες ναυμαχίες καί ἀεροναυμαχίες, πού διαδραματίστηκαν ἀπό τίς 20 μέχρι 31 Μαΐου 1941 στούς θαλάσσιους καί ἐναέριους χώρους τῆς Κρήτης. Ὁ οὐρανός καί ἡ θάλασσα ἐγίναν μάρτυρες βίαιων καί παρατεταμένων μαχών, πού ἡ ἱστορία ἀνοίξε διάπλατα τίς δέλτους τῆς, γιά νά τίς παραδώσει στήν αἰωνιότητα. Μάχες στίς ὁποῖες στροβιλίστηκαν τά ἀνθρώπινα πάθη σέ ὅλη τή συγκλονιστική τους ἀναλησία καί ἀπανθρωπιά. Οἱ ἀναστεναγμοί καί τά βογγητά τῶν ἐμπολέμων ἀντιτάλησαν στήν αἱματόδρεκτη αὐτῇ ὀρχή-στρα τῆς ἀνθρωπότητας ὡς θλιθερή καί σπαραξικάρδια συναυλία.

Βρυχήθηκε ὁ βρετανικός λῆων καί οἱ βρυχηθμοί του ἀντήχησαν στά ἀνυπότακτα πελάγη τῆς Μεσογείου καί διαβεβαίωσαν τούς περίτρομους λαούς τῆς οἰκουμένης ὅτι ἡ ναζιστική θύελλα, πού ἀπειλοῦσε τήν ἀνθρωπότητα, θά ἐκόπαζε ὀριστικά καί ἀμετάθετα καί ὁ ἀγκυλωτός σταυρός, τό σύμβολο αὐτοῦ τοῦ αἵματος καί τῆς φρίκης, θά ἐξοστρακίζοταν ἀμετάκλητα ἀπό τά Ἑθνη. Ἐνῶ στίς 8.15' τῆς 20 Μαΐου οἱ ἀλεξιπτωτιστές τοῦ περὶ τοῦ Στουντέντ, οἱ πράσινοι διάβολοι, ὅπως τοὺς ἀποκάλεσαν οἱ Ἀγγλοι, προσγειώθηκαν στίς πεδιάδες τῆς Ἀγιάς καί τοῦ Μάλεμε, τά ἀτμόπλοια καί καΐκια τοῦ Γερμανοῦ ναυάρχου Σούστερ συγκεντρώνονταν στή νῆσο Μήλο. Ἀπό τό νησί τῆς Ἀφροδίτης θά ἐπλεαν πρὸς τά Χανιά καί τό Ἡράκλειο, γιά νά μεταφέρουν τοὺς ἄνδρες τῆς 5ης Μεραρχίας καί τό βαρὺ ὄπλισμό, πού οἱ ἀλεξιπτωτιστές εἶχαν ἀνάγκη. Ὁ βρετανικός στόλος, πού ἐκτελοῦσε πιστὰ τὴ διαταγή τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Κάνινγκαμ «Ἐμμεῖναιτε. Τό ναυτικό δὲν πρέπει νά ἐγκαταλείψει τό στρατό. Καμιά ἐχθρική δύναμη δὲν πρέπει νά φτάσει στήν Κρήτη ἀπὸ τὴ θάλασσα», εἶχε παραταχθεῖ στίς θαλάσσιες περιοχές τῆς Κρήτης καί παραδοκοῦσε. Ὁ ναύαρχος Γκλέννι περιπολοῦσε στήν περιοχή τοῦ νομοῦ Χανίων, ὁ ναύαρχος Κίνγκ στήν περιοχή τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου καί ὁ ναύαρχος Ρόουλλινγκς στήν περιοχή τῶν Κυθήρων, γιά νά ἐμποδίσουν τὸν Ἰταλικὸ στόλο νά βοηθήσει τοὺς Γερμανοὺς. Τό σῆμα τοῦ ἀπόπλου τῶν νηοπομπῶν ἀπὸ τὴ Μήλο μετὰδωσε ὁ Κάνινγκαμ τὸ πρῶτ' τῆς 21 Μαΐου καί οἱ ναύαρχοι ἀρχισαν τίς ἐξερευνησεις. Ἡ καταβύθιση τοῦ ἀντιτορπιλικοῦ «Τζιου-νους» τῆς 21 Μαΐου ἀπὸ τὴ Λουφτβάφφε ἀνοίξε τὴν αὐλαία τῆς τραγωδίας, πού θά διαδραματιζόταν κατὰ τίς ἐπόμενες μέρες. Τὰ πλοῖα τοῦ Γκλέννι Ντιντό, Ὁράϊον, Αἰητᾶξ, Κίμπερλυ, Χαίηστου καί Χήργουαρντ ἀφηναν πίσω τους λευκὲς γραμμὲς, πού ἐσθηναν γρήγορα καί δημιουργοῦσαν θόρυβους, πού ἐξασθενοῦσαν σιγά-σιγά. Εἶχε νυχτώσει καί πουθενά δὲν εἶχαν συναντήσει τὸν ἐχθρό. Οἱ προβολεῖς των στριφογύριζαν ἀσταμάτητα καί ἐκαναν νά φαίνονται οἱ ὕδρατμοί, πού αἰωροῦνταν καί ἐμοιάζαν σὰν νά ἤθελαν νά ἀποκρύψουν τὴ νηοπομπή ἀπὸ τὰ βρετανικά πλοῖα. Ἐσφινά τὴν 11.30 ἀντίκρυσαν κατάρτια καϊκιῶν νά τρυποῦν τὸν οὐρανό.

Εἰκοσιπέντε ἀτμόπλοια καί καΐκια, τὰ ὁποῖα συνόδευσαν τὸ Ἰταλικὸ ἀντιτορπιλικὸ «Λούπο» μέ κυβερνήτη τὸν ὑποπλοίαρχο Μιμπέλλι ἐπλεαν μέ προορισμό τὸ Μάλεμε καί ἀπείχαν 18 μίλια ἀπὸ αὐτό. Ἀγωνία κατάλαβε τὸ Γερμανὸ διοικητὴ τῆς μοίρας ὑποπλοίαρχο Ἑστερλιν, ὅταν ἀντιλήφθηκε τὰ πολεμικά. Διέταξε νά σθῆσουν τίς μηχανὲς τῶν πλοίων καί νά κατεβάσουν τὰ πανιά. Νόμιζε ὅτι ἔτσι θά διέφευγε τὴν προσοχὴ τῶν διωκτῶν του. Τὴ σιγαλιά τῆς νύκτας διάκοψαν οἱ πρῶτες ὁμοβροντίες τῶν πυροβόλων, πού συνεχίστηκαν δύο ὁλόκληρες ὥρες. Ἐμβολισμοὶ ἐρχόνταν νά συμπληρώσουν τὰ πυροβόλα. Κατάρτες καί ἀναστεναγμοὶ τῶν ἀνδρῶν τῆς νηοπομπῆς συνέθεταν τίς νυκτερινὲς ἐκεῖνες ὥρες μιά σπαραξικάρδια ὠδή ἀσύλληπτη σὲ σπαραγμό καί ὁδύνη. 311 ἀξιωματικοὶ καί στρατιῶτες τοῦ 3 Τάγματος τοῦ 100 ὀρεινοῦ συντάγματος χάθηκαν ἀδίκαια σὲ σκοτεινὸ καί κατάμαυρο ἐκεῖνο πέλαγος. Ἡ ἀναφορά τοῦ Γκλέννι εἶναι χαρακτηριστική. «Ὅταν φωτίσθηκαν, διακρίναμε ὅτι ἦταν γεμάτα ἀπὸ Γερμανοὺς στρατιῶτες καί εἶχαν ἐλληνικὲς σημαίες. Τὰ πληρώματα προφανῶς ἄνθρωποι, πού βρισκόντουσαν ἐκεῖ διὰ τῆς βίας, στεκόντουσαν στά καταστρώματα κουνώντας λευκὲς σημαίες καί ἦταν τρομακτικὸ νά εἶσαι ὑποχρεωμένος νά τοὺς καταστρέψεις μαζί μέ τοὺς σκληροὺς κυρίους τους... Ὅλα καὶ ὅλα ἓνα ἢ δύο ἀτμόπλοια, τουλάχιστον δώδεκα καΐκια, μιά μικρὴ ἀτμοκίνητη θαλαμηγός καί ἓνα ἀτμοκίνητο γιῶτ, ἦταν μαζεμένα καί ἢ βυθίστηκαν ἢ ἐγκαταλείφθηκαν πυρπολημένα». Ἐπειτα ἀπὸ τὴ μάχη τὰ πλοῖα τοῦ Γκλέννι ἀναχώρησαν καί ἀγρυπνα συνέχισαν τίς ἐξερευνησεις σὲ σκοτεινὸ πέλαγος. Μέ τὴν ἀνατολή τοῦ ἡλίου ὁ ναύαρχος Κίνγκ, πού περιπολοῦσε στήν περιοχή τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου, ἐντόπισε τὴ δεύτερη καί μεγαλύτερη δύναμη ἐισβολῆς. Τὴν ἀποτελοῦσαν 30 περίπου καΐκια καὶ ἀτμόπλοια, πού τὰ συνόδευσαν τὸ Ἰταλικὸ ἀντιτορπιλικὸ «Σαγκιττάριο», μέ κυβερνήτη τὸν ὑποπλοίαρχο Φουλγκόζι. Ὁ Κίνγκ ὤρμησε

κατά της νηπομπής και οι φλόγες της ανάφλεξης ενός καΐκιού έσμιξαν με τα χρώματα της αύγης και συνέθεσαν μία εικόνα ασύγκριτη σε όμορφία και φαντασμαγορία. Τα υπόλοιπα πλοία, αφού άφησαν προπετάσματα καπνού να τα προστατεύσουν, αναδιπλώθηκαν. Ο Κίνγκ δέν συνέχισε την καταδίωξη και ο Κάννιγκαμ τόν κατηγορήσε δριμύτητα για την παράλειψη του αυτή.

Ο ήλιος απερίγραπτα ωραίος, αλλά ασυγκίνητος από τη χαρά και τη λύπη των ανθρώπων, άρχισε να πραγματοποιεί το αιώνιο ταξίδι του στην απεραντοσύνη του ούρανού την 22 Μαΐου. Η τρομερή λουφθάφε, που με την πληθωρική παρουσία της είχε σκορπίσει την 20 και 21 στά σκληρά μέτωπα της Κρήτης τό δέος και την ανατριχίλα, χάθηκε από τό προσκήνιο των επιχειρήσεων της στεριάς την 22 Μαΐου. Εάν δέν έκπυροσκοτούσαν τά όπλα στις απομονωμένες έστίες των άλεξιπτωτιστών, θά νόμιζες ότι οι Γερμανοί αποσύρθηκαν από την Κρήτη. Ο βρετανικός στόλος έγινε ο στόχος της την ημέρα αυτή και τά πλοία των ναύαρχων Γκλέννι, Κίνγκ και Ρόουλλινγκς δοκίμασαν πρωτόφαντες σε άγριότητα επιθέσεις. «Σπάνια Γερμανοί αεροπόροι περίμεναν να πετάξουν σε επιχείρηση με τόση άνυπομονησία» αναφέρουν εκθέσεις της εποχής. Ο πτέραρχος Φρόικερ Ριχτχόφεν εξαπέλυσε από όλα τά αεροδρόμια της Ελλάδας και της Δωδεκανήσου εκατοντάδες αεροσκάφη, τά όποια συγκρούστηκαν σε μία άγρια επίκη αεροναυμαχία όλη την ημέρα της 22 Μαΐου. Η κάθοδος των πλοίων στά νότια παράλια της Κρήτης, όσο διαρκούσε ή ημέρα και ο όμαδικός πλοός αυτών μεγάλως τίς έλπίδες σωτηρίας των. Ούτε τό ένα ούτε τό άλλο επέτύγχαναν. Αναγκάζονταν να καθυστερούν, για να περιμένουν εκείνα που στάλθηκαν να περισυλλέξουν ναυαγούς. Η διασπορά και ή βραδυότητα απομάκρυνσης από περιοχές του απόλυτου έλέγχου της λουφθάφε έγιναν μοιραίες. Όποιο πλοίο έξεμοναχιάζετο, δεχόταν τίς παρατεταμένες και επίμονες επιθέσεις των αεροπλάνων. Οι στήλες του νερού από τίς έκρήξεις των βομβών και οι καπνοί σχημάτιζαν ένα παραπέτασμα, που εξαφάνιζε τό πλοίο. Δημιουργόταν ή έντύπωση ότι θυθίστηκε. Έπειτα από λίγο παρουσιάζοταν και άπτόητο έπλεε και πυροβολούσε τούς διώκτες του. Με τίς ακατάπαυστες και εξακολουθητικές βολές των πλοίων μεγάλωνε ο κίνδυνος τη ολοκληρωτικής κατανάλωσης των πυρομαχικών των. Η καταστροφή τότε θά ήταν αναπόφευκτη. Οι Γερμανοί αεροπόροι δέν περίμεναν να πετάξουν σε σχηματισμούς. Επέστρεφαν στο αεροδρόμιο ανεφοδιάζονταν με καύσιμα και βόμβες και εμφανίζονταν ξανά στη μάχη. Τά καταδρομικά Κλώτσεστερ, Φίμπι και τό άντιτορπιλικό Γκρέυχουντ θυθίστηκαν από τά στούκας, ενώ τά θωρηκτά Γουαρσπάϊτ και Βάλιαντ και τά καταδρομικά Ντάιντ και Καρλάουλ έπαθαν τρομερές καταστροφές. Η πανωλεθρία της 22 Μαΐου δέν έμελλε να έπαναληφθεί. Λιγότερες ήταν οι άπώλειες τίς επόμενες μέρες παρά τίς επίμονες προσπάθειες του βρετανικού στόλου να ματαιώσει απόβαση και να μεταφέρει έφόδια στους μαχητές. Τό πρωί της 23 Μαΐου θυθίστηκαν τά άντιτορπιλικά Κασμίρ και Κήλλυ, ενώ απομακρυνόταν από ένα άγριο βομβαρδισμό, που έκαμαν κατά του αεροδρομίου του Μάλεμε. Τό άντιτορπιλικό Κίπλινγκ περισυνέλεξε τούς ναυαγούς των, που ανάμεσα των ήταν και ο κυβερνήτης του Κήλλυ πλοίαρχος λόρδος Μασουντμπάττεν. Δραματική και τραγική ήταν ή περισυλλογή των ναυαγών. Οι Γερμανοί αεροπόροι πολυβολούσαν τίς θάρκες σωτηρίας άνανδρα και άπάνθρωπα. Ένας νεαρός ναύτης, διηγήθηκε λίγες μέρες άργότερα, σ' ένα νοσοκομείο στην Άλεξάνδρεια, στον άρχηγό του στόλου, ότι βρισκόταν στη ναυαγοσωστική θάρκα του σκάφους μαζί με άλλους δεκαοκτώ. Όταν φάνηκε ένα αεροπλάνο να έρχεται κατ' επάνω τους, ο νέος πήδηξε στο νερό και έμεινε κάτω από την επιφάνεια. Όταν ξαναβγήκε, όλοι πάνω στη θάρκα είχαν σκοτωθεί. Τό αεροπλανοφόρο Φορμιντάμπλ και τά Κουήν-Έλιζαμπεθ, Μπρακάμ, Τζάρβικ, Τζάνους, Καντάχαρ, Νιούμπιαν, Χαίτσυ, Χήργουαρντ, Βοάγιατζερ και Βεντέττα βομβάρδισαν την 26 Μαΐου τό αεροδρόμιο της Καρπάθου. Τό αεροπλανοφόρο κτυπήθηκε θανάσιμα από τίς άμειλικτες και άνελέητες επιθέσεις των στούκας, που επιτέθηκαν, όταν ή μοίρα απομακρυνόταν. Τρομερές καταστροφές έπαθαν και τά άλλα πλοία της συνοδείας. Κανένα Γερμανό στρατιώτη δέν αποβίθασαν τά πλοία στην πυρπολούμενη και φλεγόμενη Κρήτη από την ημέρα της επίθεσης. Τό κατόρθωμα αυτό του Κάννιγκαμ τόν κατέλιωσε στην ιστορία του ναυτικού πολέμου.

Η αντίδραση των Γερμανών ήταν άμειλικτη, αλλά πιο άμειλικτη ήταν ή παράδοση του βρετανικού στόλου, που έπρεπε να διατηρηθεί αναλλοίωτη.

Τό απόγευμα της 27 Μαΐου οι άρχηγοί των έπιτελείων του Λονδίνου συμφώνησαν με την άποψη του Φρέυμπεργκ, ότι τά στρατεύματα στην Κρήτη έφθασαν στο έσχατο όριο άντοχής των και άποδέχτηκαν την έκκένωση. Ο άρχαίος θαλάσσιος δρόμος από την Κρήτη στην Αίγυπτο, που μέσα στους αιώνες υπήρξε μάρτυρας τόσων παράξενων ταξιδιών και είχε δει τόσα πλεούμενα να τόν διασχίζουν, από τότε, που οι Μίνως έμπορευόνταν με τούς Φαραώ, θά γινόταν μάρτυρας τώρα μιάς ακόμη πιο παράδοξης παρελάσεως πλοίων φορτωμένων με βρετανικά και αυτοκρατορικά στρατεύματα, να φυγαδεύονται κάτω από μία συναυλία ούρλιαχτών των βομβών. Ο Στόλος της Άνατολικής Μεσογείου ανάλαβε τη μεγαλειώδη και αίματηρή άποστολή της σωτηρίας των στρατιωτών της Κρήτης. Τά τραυματισμένα πλοία θά μετατρέπονταν από πολεμικές θύελλες με κεραυνούς, σε σανίδες σωτηρίας και παρηγοριάς. «Τό βρετανικό ναυτικό θέλει τρία χρόνια για να φτιάξει ένα νέο πλοίο. Θά χρειαστούν τριακόσια χρόνια για να οικοδομήσουμε μιά νέα παράδοση» ήταν ή άπάντηση του Κάννιγκαμ σε κείνους που τόν επέκριναν για την άπόφασή του να σώσει τούς μαχητές.

Τό ναύαρχο Ρόουλλινγκς διάταξε να παράλαβει τη φρουρά του Ήρακλείου τη νύκτα της 28

πρός 29 Μαΐου. Πορεία προς τό Γολγοθά ήταν τό ταξίδι τών πλοίων Όράϊον, Αιητζαξ, Ντιντό, Ντήσοϋ, Τζάγκαλ, Ίμπήριαλ, Χότσπουρ, Κίμπερλυ καί Χήργουαρντ από τό στενό τής Κάσου προς τό Ήράκλειο. Τά στούκας σφύριζαν άσταμάτητα καί ξερνούσαν αδιάκοπα τούς πύρινους έμετούς των. Μόλις ένα πλοίο ξέφευγε από τή συνοδεία, τά στούκας έφορμούσαν. Όταν τελείωνε τό ένα τήν έφόρμηση, άρχιζε τό άλλο. Από τίς στήλες του νερού καί τούς καπνούς, πού σχημάτιζαν οί θόμβες, τά πλοία παρέμεναν πολλή ώρα άθέατα. Ένώ ή νύκτα είχε απλώσει τά μαύρα της πέπλα πάνω από τήν τραυματισμένη πόλη του Ήρακλείου, τά πλοία τής νηοπομπής σάν φαντάσματα έμπαιναν τά μεσάνυχτα στο λιμάνι. Κατάφορτα από τούς στρατιώτες, πού διαμαρτύρονταν γιά τήν επιβίβαση των, αναχωρούσαν τήν 3 μ.μ. Νικητές στά πεδία των μαχών άνέμεναν τό στεφάνι τής νίκης νά τούς στεφανώσει καί όχι τή νυκτερινή απόδραση τους.

Ξαφνικά τό σύστημα του ηηδαλιου του Ίμπήριαλ έπαυσε νά λειτουργεί. Ή θλάθη προερχόταν από τίς θόμβες, οί όποιες έπεσαν πάνω του κατά τό ημερήσιο ταξίδι του προς τό Ήράκλειο. Ό Ρόουλλινγκς, πού πληροφορήθηκε τό γεγονός, έστειλε θιαστικά τό Χότσπουρ νά παραλάβει τούς άνδρες του καί νά τό θυθεί με τορπιλλες. Μόνο του καί κατάφορτο έπλεε τό Χότσπουρ τήν ύπόλοιπη νύκτα προς άνατολάς. Με τήν άνατολή του ήλιου οί άνδρες του είδαν με άνακούφιση καί χαρά όλόκληρη τή μοίρα νά τούς περιμένει. Συντριπτική καί συγκλονιστική ήταν ή εμφάνιση τής ασύδοτης Λουφτβάφε, πού έξορμούσε από τά άεροδρόμια τής Δωδεκανήσου. Τά στούκας με τούς θριαμβευτικούς συριγμούς των αποθέωναν τό σίδερο καί τή θία καί διαλαλούσαν με χίλια στόματα τήν αδιαφιλονίκητη κυριαρχία των στούς Μεσογειακούς έναέριους χώρους. Στόχος των στούκας έγινε τό Χήργουαρντ, τό όποιο ένα μικρό διάστημα απομακρύνθηκε από τό σχηματισμό. Όσοι από τό πλήρωμά του καί τούς στρατιώτες δέν έφονεύθηκαν κατά τήν άνατίναξη του, πάλευαν με τά κύματα καί άναζητούσαν τή σωτηρία τους στις κοντινές άκτές του Λασηθίου. Τό ταξίδι προς τήν Άλεξάνδρεια ήταν μία πορεία γεμάτη αίμα καί δάκρυα. Οί θόμβες των στούκας κτύπησαν όλα τά σκάφη καί όλα θρήνησαν θανάτους καί καταστροφές. Ή ναυαρχίδα Όράϊον έγινε ό πιο διαφιλονικούμενος στόχος των άεροπλάνων. Βροχή δεχόταν τίς θόμβες, οί όποιες τήν είχαν παραμορφώσει. Άνδρες καί σίδερα σχημάτιζαν πάνω στο πλοίο άμορφους καί άπροσδιόριστους όγκους. Απτόητη συνέχιζε τήν αίματηρή της πορεία καί δέν δεχόταν νά ύποκύψει. Στις 8 ή ώρα τής 29 Μαΐου τραυματισμένη καί πληγωμένη ή μοίρα μπήκε στο λιμάνι τής Άλεξάνδρειας. Έξακόσιοι άνδρες από τίς τέσσερις χιλιάδες χάθηκαν κατά τό όλιγόωρο ταξίδι τής επιστροφής. Συγκλονισμένος καί συντετριμμένος ό ναύαρχος Κάννινγκαμ τήν ύποδέχτηκε. Έγραψε στά απομνημονεύματα του «Δέν θά ξεχάσω ποτέ τή θέα των πλοίων αυτών νά μπαίνουν στο λιμάνι με τά πυροβόλα των πυργίσκων τους στρεβλωμένα ένα ή δύο τελείως κομμένα καί στραμμένα άπελπισμένα προς τόν ούρανό. Τά σημάδια του μαρτυρίου τους ήταν όλοφάνερα. Άνέθηκε άμέσως στή ναυαρχίδα καί θρήκα τόν Ρόουλλινγκς κεφάλτο, αλλά έξουθενωμένο. Ή θέα του σκάφους ήταν τρομακτική καί τό κατάτρωμα ένας σωρός από έρείπια». Τήν ίδια βραδιά καί ώρα, πού γινόταν ή επιβίβαση στο Ήράκλειο, ό πλοίαρχος Αϊηρλις με τά Νίζαμ, Ναϊήμπιρ, Κέλβιν καί Καντάχαρ επιβίβαζε από τίς κακοτράχαλες καί απόκρημνες σφακιανές άκτές τούς μπαρουτοκαπνισμένους μαχητές του Νομού Χανίων. Τήν 3μ.μ. ρίχτηκε στο άνυπότακτο Λιβυκό πέλαγος. Όταν ξεμέρωσε, ή Λουφτβάφε άπότυχε στις έπίμονες καί λυσσαλέες επιθέσεις της. Ό πλοίαρχος Αϊηρλις καί ύποναύαρχος Κίνγκ πραγματοποιήσαν διαδοχικά τρία άκόμη ταξίδια στις έπόμενες νύκτες 29, 30 καί 31 Μαΐου. Στο τελευταίο ταξίδι σωτηρίας τά πλοία του Κίνγκ Φέμπι, Άμπντιελ, Κίμπερλυ, Χότσπουρ καί Τζάγκαλ φόρτωσαν στο μάξιμουμ τής δυνατότητάς των. Τά άντιαεροπορικά των πλοίων φλυάρησαν τόσο άποτελεσματικά, ώστε άνάγκασαν τά στούκας νά άστοχήσουν σ' όλες τίς κάθετες έφορμήσεις των.

Τά πλοία έφθασαν στον προορισμό τους άνέπαφα καί χωρίς απώλειες. Τό έσχατο θύμα τής συγκλονιστικής αυτής ναυτικής έπιχείρησης ήταν τό καταδρομικό Καλκούτα. Ό Ναύαρχος τό διέταξε νά συμπαρασταθεί στην τελευταία νηοπομπή, πού έπλεε προς τήν Άλεξάνδρεια. Ένα Γιού 88 τό άνατίναξε με μία δέσμη βομβών. Ήταν παλαιότερα ναυαρχίδα του Άγγλικού στόλου καί ό Κάννινγκαμ ύπηρέτησε σ' αυτήν. Μάταια ό πρώτος λόρδος του ναυαρχείου παρακάλεσε τόν Κάννινγκαμ νά πραγματοποιήσει καί πέμπτο ταξίδι τή νύκτα 1 με 2 Ιουνίου. Άρνήθηκε άνυποχώρητα με τό έπιχείρημα τής επικίνδυνης μείωσης του βρετανικού στόλου τής Άνατολικής Μεσογείου, έπειδή δύο μόνο θωρηκτά, τρία καταδρομικά καί έννέα άντιτορπιλλικά θά άντιμετώπιζαν στο άμεσο μέλλον τόν πανίσχυρο Ίταλικό στόλο. Πέντε χιλιάδες άτυχοι στρατιώτες του αύτοκρατορικού στρατού καί πάρα πολλοί Έλληνες άναγκάσθηκαν νά παραδοθούν. Ή σκληρή μοίρα τής συνθηκολόγησης έλαχε στο Βρετανό άντισυνταγματάρχη Γιάνγκ. Ό θρυλικός άρχηγός τής άμυνας Φρέντιμπεργκ έγκατέλειψε τό νησί, πού τόν άποθανάτισε, τή νύκτα τής 30 προς 31 Μαΐου με άεροπλάνο Σάτερλαντ. Ή οδύσσεια του αύτοκρατορικού στόλου κατά τή «Μάχη τής Κρήτης» τερματίσθηκε τή 31 Μαΐου. Τό βρετανικό ναυτικό κέρδισε μία πελώρια ήθική νίκη ματαιώνοντας απόβαση των Γερμανών καί σώζοντας χιλιάδες στρατιώτες από τήν αϊχμαλωσία.

Ή νίκη αυτή τό καταξίωσε γιά μία άκόμη φορά καί δοξασμένο τό παράδωσε στην ιστορική μνήμη τής άνθρωπότητας...

Ο πτέραρχος Φράιχερ φόν Ριχτόφεν διοικητής του
8ου αεροπορικού Σώματος.

Τά στούκας σε σχηματισμό αναζητούν τό Βρετανικό
στόλο τής Μεσογείου.

Τό λιμάνι τής Σούδας ύστερα από ένα βομβαρδισμό.

Ο Ναύαρχος Κάννινγκαμ με τόν Πρωθυπουργό της Νέας Ζηλανδίας Φρέιζερ υποδέχονται τούς πολεμιστάς της Κρήτης στην Άλεξάνδρεια.

Ένα πλοίο βομβαρδίζεται από τά στούκας του Ριχτόφεν.

Τραυματίες της «Μάχης της Κρήτης» πού μεταφέρθηκαν στην Άλεξάνδρεια.

41 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

«Λαϊκοί ποιητές Δυτικής Κρήτης, στά χρόνια τής Γερμανικής κατοχής»

— Καταραμένη νά 'σαι Άγιά, καί δάτους νά γεμίσεις,
γιατί δέν άφηκας καρδιά νά μὴν τήνε ρολοίς».

— Καταραμένη νά 'σαι Άγιά καί δάτους νά γεμίσεις,
γύρω, τριγύρω νά καίς, στή μέση νά βουλίσ-
σεις».
(Κρητ. Μαντινάδες, τής γερμ. κατοχής).

ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ
Α. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ

Δ/λου

Λαϊκοί ριμαδόροι καί ποιητάρηδες δέν άπουσίαζαν σέ καμιά εποχή από τόν τόπο μας. Κί' αυτό, γιατί έτούτος ό λαός, γεννιέται καί μεγαλώνει μέ τόν «Έρωτόκριτο», πατεί τή γής μέ τή μαντινάδα, κι' άνδρειώνεται μέ τό ριζίτικο τραγούδι!

Έτούτοι οι άνθρωποι, του χώρου του δικού μας, δέν μπορεί νά 'ναι λίγοι. Ίσως νά μὴν τούς ξέρουμε, νά μὴν τούς ανακαλύψαμε, νά μὴν τούς αξιοποιήσαμε...

Κι' εκείνοι, σέ πολλές περιπτώσεις παραμένουν οι άνώδυμοι δημιουργοί έργων, όπου εκφράζουν άπλά τά εύγενικά αισθήματα, τίς συγκλονιστικές συγκινήσεις καί τά έντονα βιώματά των. Σέ άλλες όμως, εύτυχώς, θέτουν τήν σφραγίδα τής προσωπικότητάς των, μέ τούς έπιλογικούς —συνήθως— στίχους τής πολύστροφης ρίμας των, καί δηλώνουν εκεί γνώσεις, τόπο καταγωγής, οίκογενειακή κατάσταση καί άλλα προσωπικά των στοιχεία. Καί έτσι, τούς μαθαίνουμε!

Έχουν όλοι τους: «πηγαίο στιχουργικό τάλαντο, είναι συνήθως άγράμματοι άνθρωποι, πού, ακολουθώντας παλιά παράδοση του τόπου τους, άφηγούνται σέ στίχους καθημερινά έπεισόδια τής άπλοϊκής ζωής του χωριού, τραγικά συμβάντα, θαύματα άγίων, σύγχρονα ή γνωστά από διηγήσεις, ήρωϊσμούς διαφόρων προσώπων καί προπαντός γεγονότα μέ γενικώτερο ένδιαφέρον, πόλεμο, εϊρήνη, πολιτικές καί κοινωνικές αλλαγές καί αναστατώσεις, καί τά όμοια. Στήν άπαγγελία τους διακρίνεις τήν άπλότητα καί τό άνεπιτήδευτο του γνήσιου δημιουργού.

Έκφράζονται όπως αισθάνονται καί πιστεύουν, καί έτσι μεταδίδουν τήν συγκίνησή τους καί κερδίζουν σέ έπιβολή. Είναι οι πιο συμπαθείς στιχουργοί, πού ύπηρετούν τήν τέχνη γιά τήν τέχνη, χωρίς έπαγγελματικές φιλοδοξίες καί ύλικές αξιώσεις. Δέν είναι γνωστοί σέ πολύ εύ-
ρείς κύκλους, γιατί συνήθως δέν δημοσιεύουν τά ποιήματά τους, ούτε διαφημίζουν τό έργο τους, άν καί δέν παύουν βέβαια νά αισθάνονται τή φυσική σέ κάθε άνθρωπο ίκανοποίηση, όταν οι γύρω τους προσέχουν καί έπαινούν τά ποιήματά τους»¹.

Διαπιστώσεις εύστοχες, πού τίς διαβλέπει ό άναγνώστης καί στά παρακάτω δημοσιευόμενα ποιητικά δημιουργήματα λαϊκών ριμαδόρων του Σελίνου.

Γιατί, στήν εργασία αυτή, μέ άφορμή τήν έφετινή επέτειο τής Μάχης τής Κρήτης, θά παρουσιάσουμε έργο δυό στιχουργών τής έπαρχίας μας πού τό έμπνεύστηκαν από τά γεγονότα τής θρυλικής Μάχης του Νησιού μας.

Τούς στίχους των, οι άγράμματοι αυτοί άνθρωποι, δέν τούς τραγούδησαν καί δέν τούς άπάγγελλαν ποτέ, σέ μεγάλο άνοιχτό άκροατήριο, παρά γιά χάρη του κύκλου των, του στενού, καί μόνο.

Δέν είναι οι «ποιητάρηδες» εκείνοι, πού άποζούν άπαγγέλλοντας σέ συγκεντρώσεις καί δηγύρεις τούς στίχους καί τίς ρίμες των, αλλά οι άπλοι άνθρωποι, πού «συνθέτουν στιχάκια» γιά νά εκφράσουν έτσι τά πανίσχυρα βιώματα πού τούς διακατέχουν. Καί τά προσυπογράφει τό άκροατήριό τους, γιατί καί γιά κείνων τό λογαριασμό μίλησαν έτούτοι πού έχουν τό θείο χάρισμα, τήν εύλογία καί τή σφραγίδα νά «κάνουν όμορφα στιχάκια τόν πόνο καί τόν πόθο των, πράματα πού δέν τά μπορούν ούλοι, σέ τούτονε τόν Κόσμο».

Άνατραφέκανε όμως, ός μὴν τό ξεχνούμε, σ' ένα κλίμα πού τό ιστορικό τραγούδι, ή πλούσια ρίμα, τό θαυμάσιο ριζίτικο καί ή χαριτωμένη μαντινάδα, άκούγονται, τραγουδιούνται, μαθαίνονται άπ' έξω, καί γίνονται βιώματα καθημερινά καί μόνιμα. Μόνον από τέτοιο χώρο, μέ τέτοιο έργασιμό, μέ τέτοια προπαιδεία, αλλά καί προετοιμασία άθόρυβη κι' άργή, μπορούσε νά γεννηθεί ό λαϊκός ποιητής στον τόπο μας.

1. Δημ. 'Α. Πετρόπουλου: «Οι ποιητάρηδες στήν Κρήτη καί στήν Κύπρο», περ. «Λαογραφία», τόμ. ΙΕ' (1953), Άθήναι, σελ. 375-376, κ.έ.

Ἄς ἔρθουμε ὁμῶς στοὺς δημιουργοὺς καὶ τὸ ἔργο των:

Πρῶτα ὁ λαϊκὸς στιχουργός, ὁ «ποιητής» Γιάννης Πατσουράκης, ἀπὸ τὰ Καματερά Πελεκάνου, τοῦ Δυτ. Σελίνου. Ἐκεῖνο τὸ ἀπόγευμα, τῆς ἡμέρας τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1981, καθόμασταν στὸ καφενεδάκι τοῦ χωριοῦ του καὶ συζητούσαμε. Τῇ συζήτησιν ἀνοίξαμε μὲ συνεργάτη μας ἓνα μικρὸ μαγνητόφωνο καὶ μὲ σκοπὸ, ὕστερ' ἀπὸ τὴ συνηθισμένη κουβέντα, ν' ἀνιχνέψουμε λαογραφικὸ ὕλικό, λαϊκῆς λατρείας κύρια, γιὰ τὸ ἐπίκαιρο γεγονός τῆς Γέννησης τοῦ Κυρίου. Ἐλεγον ὅλοι μὲ καλωσύνη καὶ διάθεσιν.² Ὅποτε ἦλθε κοντὰ στὸ τραπέζακι μας κι' ὁ ὀδοιπόρος σχεδὸν, 78 γιὰ τὴν ἀκρίβεια, λεβεντόγερος καὶ λαϊκὸς δημιουργός τῆς παρακάτω ρίμας. Γ. Πατσουράκης, πού 'χει γραμματικές γνώσεις δημ. σχολείου κι' εἶναι γεωργοκτηνοτρόφος μιὰ ζωή, καὶ μοῦ λέει: «Νά σοῦ πῶ κι' ἐγὼ δάσκαλε, ἓνα τραγούδι ποὺ θάγαλα γιὰ τὴ Μάχη τῆς Κρήτης μας καὶ τὰ ὅσα γινήκανε τότες καὶ μᾶς ἐκάμανε οἱ Γερμανοί; — Τό'χω δά γραμμένο καὶ σ' ἓνα τετραδιάκι, πού 'χω κι' ἄλλα, καὶ θά στὰ βαστῶ καμιά φορά, ὄντε θά μπῶ στὰ Χανιά, νά τὰ διαβάσεις, θά σ' ἀρέσουν...»

Παίρνει θέση λοιπὸν, στὸ μικρόφωνο, κι' ἀρχίζει:

«Στὰ χίλια ἑννιακόσια εἰς τὰ σαράντα ἓνα,
ἀκούσετε τῶν Κρητικῶν, τὰ πάθη ἐδῶ γραμμένα.
Ἦτανε μῆνας Μάιος, ὅπου ἡ γῆς ἀνθίζει,
ὅταν γροικου(ν) ἀερόπλانا, καὶ ὅλ' ἡ γῆς βοίζει.
Κι' ἀπὸ τοῖς τέσσερις μεριές τῇ Κρήτης ἐπροβαίναν
καὶ πρὸς τὸ μέρος τῶ Χανιῶ, σάν τὰ πουλὶα πηγαίναν. 5
Σάν εἶδαν οἱ Κρητικοί, Σταυροῦ φωτογραφία,
λένε· θά ν' εἶν' Ἀμερικῆς, κι' ἦρθαν γιὰ βοήθεια.
Κι' ὅσες μανόδες εἶχανε παιδιὰ στὴν Ἀλθανία,
χαρὰ μεγάλη πήραν τ' ἀρόπλانا σάν εἶδα(ν). 10
Κι' ἡ μιὰ τῆς ἄλλης ἤλεγε, πῶς θά λευτερωθοῦμε
καὶ τὰ παιδιὰ μας γλήγορα, τὰ μάθια μας θά δοῦνε.
Κι' ἀμέσως τὰ τηλέφωνα μὲ βιάση ἐχτυπήσαν,
κι' ἀπὸ τὸ μέρος τῶ Χανιῶ, οὐλ' οἱ σταθμοὶ μιλῶσαν·
πῶς Γερμανοὶ ἐπέσανε στὸ Μάλεμε στ' ἀμπέλια, 15
καὶ σφάζουν καὶ σκοτώνουνε γέροντες καὶ κοπέλια.
Κι' ὅσοι τουφέκια ἔχετε γλήγορα τὰ ζωστεῖτε,
κι' ἐλάστε γιὰ βοήθεια, κρίση μὴ φοβηθεῖτε.
Καὶ παίρνουνε οἱ Κρητικοὶ τοιφετέδες μὲ τοῖς γκράδες,
νά πά(ν) νά δοῦν, οἱ Γερμανοὶ, νά δοκιμάσουν ἄντρες. 20
Γιὰ τὰ ὅπλα τὰ καλὰ τὰ 'χανε παραδώσει,
στὸ διάταγμα τοῦ Μεταξά, πού εἶχε διαδόσει...
Κι' οἱ πρῶτοι ἀπ' ἀνοίξανε καὶ πήραν τὰ τουφέκια,
ἦτονε Χανιωτόπουλα γέροντες καὶ κοπέλια.
Καὶ παίρνουν ὅπλα ἀγγλικά, πού παίρνουν σφαῖρες δέκα 25
στὰ χέρια τὰ βαστούσανε, κι' ἐκαμαρώνανε ν τα.
Στὸ Μάλεμε ἐτρέξανε γλήγορα γιὰ νά πάνε,
νερό δὲ δοκιμάσανε, μούδε ψωμί νά φάνε.
Κι' οἱ Γερμανοὶ τρυπῶνουνε γλήγορα εἰς τ' ἀμπέλια,
μὰ οὐλοὺς τοῖς σκοτώνουνε, ἐκεῖνη νά τὴ μέρα. 30
Κι' οἱ Ἄγγλοι οἱ καμμένεροι, παίρνου μεγάλο θάρρος
γιὰ τὸ καταλάβανε τῶν Κρητικῶν τὸ θάρρος.
Καὶ ἀερόπλانا πολλὰ, πέφτουνε μὲ τοῖς μπάλες,
γιὰ τὴν Κρητικὴν πόλιν, ἦτονε σκοπευτάδες.
Πέφτανε ἀερόπλانا ἓνα καὶ δύο καὶ τρία. 35
Χριστέ μου, πού τὴ βρήκανε, τέτοια φιλοπατρία.
Μὰ οἱ γι' Ἄγγλοι, πού σκοπεύανε πίσω στὰ πυροβόλα,
τότες, ἀπολιπστήκανε, γιὰ τελευταία ὥρα,
γιὰ τὰ κλειστὰ ἄψανε, 'που τοῖς πολλὰς ὀβίδες,
καὶ τότε σας τ' ἀφήνουνε καὶ χάνουνε τ' ὀλπίδες. 40
Μὰ ἦτον πού τὸ Θεὸ γραφτό, γραφτό κι' ἀπὸ τὴν τύχη,
νά χάσουμε τὸν πόλεμο, κι' οὐλοὺς μας τὸ παιχνίδι.
— Κι' ὁ Βασιλεὺς ἔφυγε στὸν Ὀμαλὸν ἐθγήκε,
εἰς τὰ Σφακιά κατέθηκε, πολὺ χατήρι βρήκε,
καὶ κει(δ)ά το, τὸ 'ποβρύχιο, τὸ πολιορκιζόμενον 45
πού λένε «Παπανικολῆς», στὸν κόσμον ἔακουσμένο.

2. Εἶμαι ὑποχρεωμένος καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή, νά εὐχαριστήσω τοὺς καλόκαρδους χωριανοὺς Ἀρχοντικοῦ-Καματεράν καὶ Φαραγγιοῦ, τῆς Κοιν. Βοθιανῶν Σελίνου, γιὰ τὸ λαογραφικὸ ὕλικό πού μὲ βοήθησαν νά συγκεντρώσω. Ἰδιαίτερα τὸν «καφετζή» Βιδαλάκη, πού σταμάτησε — χρονιὰρα μέρα — νά προσφέρει ποτὰ, γιὰ νά μὴν ἐνοχλεῖται ἡ ἡχογράφηση. Εὐχομαι σ' ὅλους, ὑγεία καὶ προκοπή, ἀπὸ καρδιάς.

Μέ' ὄλη τήν παρέα του ὁ Βασιλιάς ἐμπήκε
 χωστά-χωστά ἐφύγανε, στό Κάϊρο(ν) ἐβγήκε...
 — Μπαίνουνε στ' αὐτοκίνητα καί στο' ἀμαξοσυγκλήτες,
 στά Φλώρια εἰς τὰ μαγαζιά, κι' ὁ δρόμος εἶχε πέτρες.
 Κι' οἱ χωριανοί τῶν εἶχανε, στεμένη ἐκεῖ ἀπροσκάδα,
 σέ τόπο βοηθητικό, τσ' ἀρχίζου(ν) μέ τή μπάλλα.
 Πέφτουνε Γερμανοί πολλοί, δέν ἔχουν σωτηρία,
 πέφτει κι' ἀλεξιφτωτιστής, (ὁ) πρῶτος τῆς Γερμανίας.
 Τοῦ Χίτλερ τηλεγράφημα τοῦ κάνουνε νά μάθει,
 πῶς ἔπεσ' ἀλεξοφτωτιστής εἰς τῶ(ν) Φλωριῶ τή μάχη.
 Κι' ὁ Χίτλερ ἐδιάταξε μέ χεῖλη δαγκαμένα,
 τὰ γύρω ὅλα τὰ χωριά, τὰ θέλω γῶ καημένα.
 — Νά κάψουνε τήν Κάντανο ἐκείνες σας τοί μέρες.
 παιδιά, δέν ἐλυπούντονε τοί τέθιους μαγατζέδες:
 Καίνε τὰ λάδια, τὰ κρασιά, τὰ μέλια καί τὰ ξύδια,
 κι' ἀπού τοί κρεβατίνες των, τρῶνε των τὰ σταφύλια...
 — Καί πάνε στήν Παλιόχωρα, εἰς τήν καλοσισασμένη
 καί λένε πῶς δέν φεύγουνε ὄξω καί σκοτωμένοι.
 Βγάνουν τὰ μηχανήματα, τό μέρος νά μετρήσουν,
 στήν ντάμπια ἴπῳ ἀσύρματο, τοῦ Χίτλερ νά μιλήσουν...
 — Χίτλερ νά μήν τό καυχῆστες πῶς πάτησες στήν Κρήτη
 ξαρμάτῳ τήν ἡῤορηκες καί τὰ παιδιά τῆς ἱλειπῶν
 στά ξένα πολεμοῦσανε πάνω στήν Ἀλθανία.

50

55

60

65

Ὁ «ριμαδόρος» Γιάννης Πατσουράκης, 78 χρόνων, ἀπό τό χωριό
 Καματερά Πελεκάνου, τοῦ Ν. Χανίων.

67

— Καί στο 'Αλβανίας τὰ βουνά, οἱ Κρήτες πορπατοῦνε,
ἐκεῖα πού γύπες καὶ αἰτοί, μονάχα κατοικοῦνε.
Καυμένα Κρητικόπουλα καὶ πού 'στε 'ξορισμένα,
εἰς τὸ 'Αλβανίας τὰ βουνά, στὰ χιόνια 'στε θαμμένα.
Καὶ ἴντα στόμα νὰ θρεθεῖ νὰ σὰς τὸ πεί χαμπέρι,
πὼς Γερμανοὶ ἐπέσανε εἰς τὰ δικά σου μέρη,
νὰ φύγετε καὶ νὰ 'ρθετε, μ' ὅλη τὴν ὀρεξή σου,
γιὰ νὰ ὑπερασπίσετε τὰ σπῖθια, τὴν τιμὴ σου...»³

70

75

Τώρα πού τέλειωσε τὸ «λόγο» του, στρέφομαι καὶ κοιτάζω γύρω. Δὲ βλέπω μόνο τὸν ποιητὴ γέρο-Πατσουρογιάννη, ξαναμμένο καὶ μ' ἀλλοιώτικη ὄψη, ἀλλὰ κι' ὅλους γύρω τοὺς χωριανούς. Σὰν νὰ βρίσκονται σὲ κείνου τοῦ Μᾶη τὴν ἐποποιία, μέσα στὸ παγωμένο τοῦτο μεσοχείμωνο, σὰν νὰ μᾶς κουβάλησε ὅλους στὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο πού τραγουδοῦσε.

Ἀλήθεια, μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει καμιά ἰδιαίτερη ποιητικὴ ἀξία τοῦτο τὸ ἔργο, ὅμως μὲ τὴν ἀπλότητα τοῦ ὅφους καὶ τὴ διηγηματικὴ μορφή του, διαπίστωσα πὼς συνάρπασε καὶ συγκίνησε ξανά, ἕνα ἀκροατήριον σχεδὸν συνομιλήκων τοῦ ποιητῆ. Γιατὶ τοὺς εἶδα ὅλους ξαναμμένους, «ὀλόφλογους» ἤθελα νὰ πῶ, καθὼς ζοῦσαν ξανά στὸ Μάλεμε καὶ στὴν Κάντανο, στὴν Παλιόχωρα καὶ τὰ Φλώρια, ἄλλοτε πολεμώντας μ' ἕνα σκουροντούφεκο κι' ἕνα μαχαίρι, κι' ἄλλη φορὰ βοηθώντας ὅπου κι' ὅπως μπορούσαν, στοῦ πολέμου τὴν ἀντάρα καὶ τὸ φοβερό μακελειό.

Κι' ὅλοι — σὲ τοῦτο τὸ χάνι — βλέπανε τὸ λευκὸτόγερρο Γιάννη Πατσουράκη σὰν κάποιον ἀνώτερό τους, σὰν ἄνθρωπο προικισμένο μ' ἰδιαίτερα χαρίσματα καὶ σφραγίδα θεῖα. Καὶ μ' εὐχαρίστησε ἀκόμη, πού ἐπιβεβαίωσα κι' ἐδῶ, ὅσα εὐστοχα γράφει ὁ Καθηγητὴς Δημ. Α. Πετρόπουλος στὴν ἐξαιρετικὴ μελέτη του⁴, γιὰ «τὴν ἰσχυρὴ μνήμη τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ μας».

Ὅλοι στὴ συντροφιά μας, γνωρίζανε πολλὰ πολὺστροφα ποιήματα, ἀπ' ἔξω, καὶ μὲ συγκινοῦσαν σὰν μοῦ λέγανε νὰ μοῦ ποῦν «ξεστήθους», τὸ τραγούδι τοῦ «Κριγιάρη», τοῦ «Θοδωρομάνωλη», τοῦ «Γιῶργιακα», τοῦ «Καταδικασμοῦ τῆς Κρήτης», κ.ά.⁵, ἢ τὸν

«Ἐρωτόκριτο»⁶, «ἀπὸ 'κειὰ π' ἀποχαιρετὰ τὴν Ἀρετούσα, γιατί 'ξορίζεται στὴν ξενιτιά», καθὼς χαρακτηριστικά, μοῦ εἶπεν ἄλλος!...

Ἀλήθεια τί 'ναι ἡ ποίηση! Τοῦτη ἡ ἀπλή, ἡ ἀγράμματη, ἡ λαϊκὴ, ἡ γεννήτρα ἐνθουσιασμῶν, ἡρωισμῶν καὶ κοσμογονικῶν στιγμῶν, στίς καρδιές τοῦ ἔθνους: Εὐχαριστῶ τὸ Θεὸ γιὰ τὴν εὐκαιρία πού μοῦ χάρισε, γιὰ τὸ δρόμο πού μ' ἀνοίξε νὰ βρῶ καὶ νὰ γνωρίσω τοῦτον τὸ λαϊκὸ ποιητικὸ λόγο, καὶ ν' ἀξιώθω νὰ τὸν παρουσιάσω, τώρα ἐδῶ. Γιατὶ πίστευα καὶ πιστεύω πὼς οἱ Μπαρμπα - Μπατζελιοί, κι' οἱ Σκορδύληδες, οἱ Ντούνηδες κι' οἱ Χαζήρηδες, οἱ Κλεινάκηδες κι' οἱ ἄλλοι γνωστοὶ καὶ ἀγνωστοὶ ποιητὲς τῆς ρίμας στὸν τόπο μας, δὲν ἐσθῆσαν καὶ δὲν ἐσῆσαν ποτέ!

Ζοῦν καὶ θὰ ζοῦν, ὅσο θὰ ὑπάρχει κι' ὁ Τόπος μας!

Ἡ ἴδια μελέτη, πού κι' ἄλλες φορές μνημόνεψα πρὶο πάνω⁷, μ' ὀδήγησε ν' ἀναζητήσω τὴ χήρα Εὐτυχία Γ. Μπομπολάκη, ἀπὸ τὴν Ἀγ. Εἰρήνη Σελίνου.

Ὁ τουφεκισμός τοῦ ἀντρα τῆς ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς, στὴν Ἀγιά, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1941, τῆς ἐνέπνευσε ἕνα τραγούδι, ἕνα μοιρολόι, μιὰ ρίμα, πού ἀξίζει νὰ δημοσιευθεῖ ἐδῶ, σκέφτηκα.

Κατάγομαι κι' ἐγὼ ἀπὸ τὸ ἴδιο χωριό, τὴν Ἀγ. Εἰρήνη. Ἐκεῖ γεννήθηκα καὶ μεγάλωσα, κι' ἐκεῖ πηγαῖνω κάπου-κάπου καὶ μὲ σπαραγμὸ βλέπω τὰ ἔρειπια τοῦ πατρικοῦ μας σπιτιοῦ, πού τόσα μοῦ θυμίζει.

3. Σημειώνουμε γιὰ τὴ ρίμα Γ. Πατσουράκη: Στίχ. 7, πραγματικὰ τὰ γερμανικά στοῦκος εἶχαν σταυρὸ στὰ πλευρά, πίσω τῆς ἀτράκτου. Φωτογραφία δέξ, στὴν ἐκδόση Δήμου Χανίων «Χανιά 1981», σελ. 27. (ἔργασια Λυκ. Εὐτ. Μαλεφάκη). Στίχ. 43-48, γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια δέξ: ἐκδόση Δήμου Χανίων «Χανιά 1981» σελ. 20 (ἔργασια: Στυλ. Πανηγυράκη, σ. Λυκειάρχ. «Ἡ μάχη τῆς Κρήτης: 20 - 30/5/1941». Στίχ. 67-69, ὁ ποιητὴς περιλαμβάνει ἐδῶ καὶ στίχους πού ἤδη κυκλοφοροῦν ἀπὸ στόμα σὲ στόμα: ἢ εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ νέου ριζιτικοῦ αὐτοῦ: — «Ἀξίζει νὰ ἐρευνηθεῖ περισσότερο τὸ θέμα, ἐπειδὴ δηλώνει ὁ ποιητὴς πὼς ἐσύνθεσε τὸ τραγούδι αὐτό «ἀπὸς ἐπέσανε οἱ Γερμανοί»: Τὸ ἀναθέτουμε στοὺς εἰδικούς. (Δέξ καί: Ἐρ. Καψωμένου: «Τὸ σύγχρονο Κρητικὸ ἱστορικὸ τραγούδι», Ἀθήνα, 1979, σ. 107).

4. Δημ. Α. Πετρόπουλου: ὁπ. παραπάνω, σ. 392.

5. Ἀριστ. Κριγιάρη: «Πλήρης συλλογὴ Κρητικῶν Δημοδῶν Ἀσμάτων», Ἐν Ἀθήναις, 1920, ἐκδ. Β', σ. 162, σ. 50, σ. 46, σ. 108, σ. 117....

6. Εἶναι τὸ πασίγνωστο Γ', μέρος, στίχ. 1355 κ.ε., τοῦ «Ἐρωτόκριτου».

7. Δημ. Α. Πετρόπουλου, ὁπ. παραπάνω σ. 376, ὅπου γράφει σχετικὰ: «...ἔχωρῆσαμε γιὰ τὴν ἰδιαίτερη ἐπίδραση στὸ ἀκροατήριό τους: τὴν Εὐτυχία Μπομπολάκη ἀπὸ τὴν Ἀγ. Εἰρήνη Σελίνου καὶ τὸ Μιχ. Πολυχρονάκη ἀπὸ τὸ Καλαμίτσι Ἀλεξάνδρου, τῆς ἐπ. Ἀποκορώνου. Τὸ ποίημα τῆς πρώτης σὲ 200 περίπου στίχους δὲν ἔχει καμιά ἰδιαίτερη ἀξία ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ποιητικῆς τέχνης. Παρὰ τὴν ἀπλοϊκότητα τῆς μορφῆς ὅμως, μεταδίδει ἀληθινὴ συγκίνηση, γιατί ἔχει εὐκρινεῖα, ἀναφέρεται σὲ ἐπικαίρα γεγονότα καὶ ἀπευθύνεται σὲ ἀκροατήριον πού ἔχει ἀνατραφεῖ μὲ τέτοια ποιητικὴ παράδοση, αἰσθάνεται καὶ συγκινεῖται ἀπὸ στιχογραφικὰ συνθέσεις τοῦ εἶδους αὐτοῦ. Ἀτμόσφαιρα γενικὸ ὅθρῳ ἢ οὐ δημιουργήθηκε γύρω ἀπὸ τὴν στιχογραφίαν, ὅταν διηγόταν τὴν εἰσβολὴ τῶν Γερμανῶν, τίς μάχες, τοὺς σκοτωμούς, τὴ σύλληψη καὶ τὰ πάθη τοῦ ἀντρα τῆς ἀπὸ τοὺς εἰσβολεῖς...»

Ἀναζητήσα λοιπόν τὴ νονά τοῦ ἀδελφοῦ μου ἐκεῖ· ἀλλὰ τὴ βρήκα στὰ Χανιά, γερασμένη καὶ ξεχασμένη σ' ἓνα σπιτάκι παγερό καὶ ἄδειο. Τῆς εἶπα γιὰ τὸ τραγούδι «πού κάποτε ἀπάγγειλε σὲ κάποιους κυρίους», στὸ χωριό. Κι' ἀμέσως ἀνοιξε διὰ πλάτα τὰ μάτια της, πού 'χουνε χύσει, σαράντα χρόνια τώρα, ποταμούς δακρύων, καὶ μοῦ λέει: «Νά στὸ πῶ, φιλιόσο, τὸ τραγουδάκι μου, πούβγαλα ἢ γι' ἀμοιρὴ στὸν πόνο μου ἀπάνω, νιόπαντρη τότες καὶ παντέρημη τώρα, μὰ δὲν κατέω ἀνέν τὸ θυμοῦμαι οὔλο, γῆ ἂν ἐξέχασα κιανένα στιχάκι. Καὶ δὲν πρέπει νὰ τὸ γράψεις μισερὸ. Ἀνὲ μπορεῖς νὰ βρεῖς τὴν κόπια πού 'πα τότε σὰς στὸ χωριό μας, στὴ Σπιριδενας τὸν ὄντά⁸, εἰς τοῖ 'ξένους, θὰ καταλάβουμε καὶ θὰ δοῦμε μόνο, ἀνέ, ν, ξεχνῶ!».

Ἐγραψα λοιπόν στὴν Ἀθήνα, σ' ἀγαπητὸ φίλο⁹ καὶ μ' ἐξυπηρέτησεν ἀμέσως. Ἐλαβα φωτοτυπία τοῦ σχετικοῦ μέρους τοῦ χειρογράφου τοῦ Καθηγ. Δ. Πετρόπουλου, πού βρίσκεται στὸ Κέντρο Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας (Κ.Ε.Ε.Λ.) τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, κι' ἔκανα σύγκριση μὲ τὴ ρίμα, καθὼς μοῦ τὴν εἶπε σήμερα (Ἰανουάριος 1982) ἡ γερόντισσα (77 χρόνων) δημιουργός της. Σ' ἓνα-δυσὶ σημεία μόνον, ἔδειξε ἡ παραβολὴ τῶν κειμένων, ἀλλαγὴ θέσεως στίχων καὶ δυὸ μικρὲς παραλείψεις ἀσημαντές.

Πρὶν τῆς δώσω τὸ λόγο, τῆς ἐκφράζω κι' ἀπὸ τὴ θέση αὐτῇ, τὴ λύπη μου, πού τὴν στενοχωρῶσα τόσο, κι' αὐτὴν καὶ τὴν οἰκεία συντροφιά πού συγκεντρώθηκε σὲ τόσο λίγη ὥρα γύρω μας, ἐκείνο τὸ ἀπόγευμα τῆς 16-1-1982, στὸ σπιτάκι της. «πού μένει ἀπὸ τὸ 1954 καὶ ζεῖ μὲ τέσσερις χιλιάδες δρχ. πού τῆς δίνει τὸ κράτος», ὅπως χαρακτηριστικὰ καὶ μὲ πίκρα ἀπέραντη, μοῦ εἶπε, κι' «αὐτὲς τίς μοιραζόμουν — λέει καὶ κλαίει — μὲ τὴν ἀνύπαντρη κουινάδα μου, ὡς πού πέθανε, πρὶν λίγα χρόνια!»...

Ὅμως, ὡς ἔρθουμε στὸ δημιούργημά της, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ 180 στίχους, δεκαπεντασούλαβους, ὁμοιοκατάληκτους. Ἀρχίζει κι' ἐκείνη μὲ τὸ «τυπικὸ παραδοσιακὸ μοτίβο τοῦ χρονικοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ γεγονότος»¹⁰, ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο κι' ὅλας, τῆς ρίμας της. Ἀλλὰ, ὡς τὴν παρακολουθήσουμε ὁλοκληρωμένη, εὐθὺς ἀμέσως:

«— Σαράντα ἓνα ἦτανε τότε ἡ χρονολογία,
πού 'ρθαν τὰ ὀπλιταγωγὰ, στὴν Κρήτη, τὰ θερία.
Σ' τοῖ 'κοσιμιά Μαγιοῦ 'τανε, πού ἦρθε ὁ ἐχθρός μας,
παιδιά νὰ τὸ λογιάζαμε πῶς εἶν' ὁ θάνατος μας.
Σ' τοῖ 'κοσιμιά Μαγιοῦ 'τανε, πού ἦρθεν εἰς τὴν Κρήτη,
στὸν νοῦν τοῦ ἔβαλ' ὁ σκυλὲς, ἄντρα νὰ μὴν ἀφήσει.
Καμμένα Κρητικόπουλα, τί σὰς ἐπεριμένει,
κι' ἀπὸ τὸ σκύλο Γερμανὸ νὰ βρίσκεστε χαμένοι,
πού τοῦτο σὲς ὁ πόλεμος δὲ μοιάζει τσ' Ἀλβανίας,
νὰ πολεμήσετε καὶ σεῖς μὲ τ' ἄγρια θερία,
μόν' ἦρθ' ὁ σκύλος ἄντρα, 'πό μέσ' ἀπὸ τὰ σπῖτια,
κι' ἐπαιρνε τὰ κορμάκια σὰς χωρὶς καμιάν αἰτία.
'Αχι καὶ νὰ τὸ ξέρατε ἀντάρτες νὰ γενήτε,
καὶ στὰ θουνά νὰ τρέχετε, κι' ὄχι νὰ τοὺς σταθεῖτε.
Καὶ στὰ θουνά νὰ τρέχετε καὶ 'κεῖ νὰ πολεμάτε,
πού ἤθελε ὀλπίζετε πῶς ἦθε ντὰ διηγάστε.
καὶ ἤθελε ἐλπίζουμε καὶ μεις οἱ κεντημένοι,
πῶς ἦθεν ξεμερώσει ὁ Θιός, μέρα χαριτωμένη.
Καλλιὰ σὰς εἶχα στὰ θουνά, πάντοτε 'κεῖ νὰ διάτε
παρὰ στὴν ἔρημη τῇ γῆς ὅλοι σὰς νὰ κοιμάστε.
Παντοῦ σ' ὅλη τὴν Κρήτη μας νὰ βρίσκεστε θαμμένοι,
μὰ καὶ στὴν ἔρημη Ἀγιά, ἀθάντζιοι κουκλωμένοι.
'Ερημη, ἔρημη Ἀγιά, πού νὰ γενῆς ρημάδι
γιατί 'φας τῶν Κρητικῶ, τῇ λεβεδιά, τὰ κάλλη.
'Ερημη, πῶς τὰ χώνεψες τὰ σώματα τὰ τόσα,
τοῖ λεβεδιῆς τῶν Κρητικῶ! Ἄν ἦταν κι' ἄλλα τόσα!
'Αχι παντέρημη Ἀγιά καὶ γιάντα νὰ τὸ κάμεις,
γιάντα νὰ μὴν ἐπιτεθεῖς, τοῦ σκύλου, τοῦ κασάπη.
Μέ τί ψυχὴ ἐπῆγγαινες χῶμα νὰ τοῖ σκεπάσεις,

8. Ἐννοεῖ τὸ σπῖτι τῆς Χας Σπιριδ. Πεντάρη, στὸ χωριὸ Ἀγία Εἰρήνη - Σελίνου. Ἐκεῖ τὴν κάλεσαν, πού εἶχαν συγκεντρωθεῖ καὶ οἱ ἄλλοι χωριανοὶ (καλοκαίρι 1953), καὶ ἠχογραφοῦσαν λαογραφικὴ ὕλη οἱ Καθηγ. Πανεπιστημίου Δ. Πετρόπουλος καὶ Δ. Νοτόπουλος, καθὼς μὰς πληροφορεῖ ἡ ἴδια. Δὲς καὶ περιοδ. ἐκδόση τῆς Ἑλλ. Λαογρ. Ἐταιρείας: «Λαογραφία», τόμ. ΙΕ' (1953), σελ. 374 καὶ ὑποσημ. ὁρ. 6, σελ. 384.

9. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῇ τὸν κ. Ν. Κοντοσόπουλο, τοῦ ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, γιὰ τὴν ὅλη ἐξυπηρέτηση, νὰ λάβω δηλ. ἐγκαιρὰ τὸ σχ. ἀντίγραφο. Ἐπίσης τῇ Δ' ὁσῃ καὶ τὸ Ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ τοῦ Κέντρου Ἑρευνῶν Ἑλλ. Λαογραφίας (ΚΕΕΛ) τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, γιὰ τὴ χορήγηση τοῦ φωτοαντίγραφου. Ἰδιαίτερα τὸν Δ' ὁσῃ κ. Ἡμελλο, τὸν κ. Αἰκατερινίδη, τὸν κ. Καμηλάκη, καὶ ὅλους. Ἡ συμβολὴ τῶν στήν ἐργασία αὐτὴ εἶναι οὐσιαστικὴ!

10. Ἐρατοσθ. Γ. Καψωμένου: «Τὸ σύγχρονο Κρητικὸ ἱστορικὸ τραγούδι», Ἀθήνα, 1979, ἐκδ. «Θεμέλιο», σελ. 149, κ.ε.

γιά νά τοί πάνε γλήγορα, μήν πιάσει άμνηστεία. Καί στην Άγιά τοί πήγανε, πρίν νά 'ν τό μεσημέρι, κι' οί σκύλοι έτοιμάζοντο, νά σφάξουνε τ' άσκέρι. Κι' έκει τών έπιτέθηκε έν' Άγιερηνιωτάκι, Μανόλη τόν έλέγανε, Μανόλη Μπομπολάκη,	100
Γιατί ή καρδιάν του πόνεσε πώς πάνε ζευγαράκι, μαζί μέ τ' άδερφάκι του τό Γιώργη Μπομπολάκη, καί ξεσαγούνιασεν τονε τό σκύλο τό χασάπη, πού θάστα καί λογάριαζε ποιάν ώρα νά τοί φάει. Άμέσως τόν έκάμανε κομμάτια τόν καημένο,	105
στό λάκκο τόν έρρίξανε τό 'ματοκυλισμένο. Τοί άλλους κακορίζικους τοί παίνανε δεμένους, καί τοί πυροβολούσανε τοί κακαποδομένους. — Γιώργη μου, παλληκάρι μου, μήν τόχεις σέ ντροπή σου, πώς έχωρίσαν την Ψυχή, χώρι' από τό κορμί σου.	110
Λυπούμαι τηνε Γιώργη μου, έγώ τή λεθεδιά σου, μά σκέφτομαι πώς είν' πολλοί καί μέ την άφεντιά σου. — Γιώργη μου, παλληκάρι μου, δέν είσαι μοναχός σου, μόνο 'ναι κι' άλλοι χωριανοί, ναι, μέ τόν άπάτό σου·	115
κλαίω ται όμως, Γιώργη μου, έγώ τοί λεθεδιές σας, καί τοί φιλοτιμίες σας καί τοί παλληκαριές σας. Γιώργη μου, έγώ ή γυναίκα σου, ή μαυροκουκλωμένη, θρίσκομαι πάντα σκεφτικιά καί παραπονεμένη, σκέφτομαι πώς έρήμαξε τό έρημο σας σπίτι,	120
κι' ή έρημη σας γειτονιά, άπού δέν έχει κρίση. Κλαίω καί σέ, κουινάδο μου, μοναχοκουνιαδάκι, πού χάθηκες καί ρήμαξε τό έρημο κονάκι. Κλαίω καί σέ κουινάδο μου, λιγνό μου κυπαρίσσι, άπό 'δικό δέν έχουμε μπλιό νά μός έμυλήσει.	125
Κλαίω τοί όμορφάδες σας καί τοί καλές σας χάρες, άπού δέν έντροπιάζεσθε, όπου δέν ήταν άντρες. Λυπούμαι σας κουινάδο μου, Μανόλη, ή καημένη, μά τί νά κάμω δέν μπορώ, ή παραπονεμένη, πού ήλεγα ή γι' άτυχη, ή μαυροκακομοίρα,	130
πώς άδερφός σου μ' άφηκε παιδί, γιά νάχω μοίρα, κι' όμως ό Θιός έσκέφτηκε, ίσια νά σάς έκάμει, ό γ' είς τ' άλλού παράπονο νά μή μπορεί νά κάμει. Γιώργη μου καί Μανόλη μου, δέν είστε μοναχά σας, μόνο 'ναι κι' άλλες έρημιές σάν καί τής άφεντιάς σας·	135
καί ό Βασίλης τ' όρφανό Παπαδονικολάκι έχάθηκε καί ρήμαξε τό έρημο κονάκι, δέν είν' κι' εκείνο μοναχό, κι' ό πρώτος ξάδερφός του, καί τού πατέρα ντ' άδερφός, ό μπάρμπας ό καλός του. Θέλω ται έγώ, Γιώργη μου, ούλους νά σου τοί γράψω,	140
τοί όμορφους μας χωριανούς νά σου τσ' αναθιβάλω, μά σύ 'χεις τηνε παρέα σου, τ' όμορφο σ' άδερφάκι, καί τόν Κουλουριδοκωστή, τόν Φτύχη τόν Σηφάκη, καί τό Βασίλη τ' όρφανό καί τό Μανωλιουδάκη, καί τό Μανόλη Γιώργιακα καί τόν Κουκουλιτάκη.	145
Έσάς έπήγαν στην Άγιά, άπόξω στό μπεντένι, πού θάλανε τοί έκατό, κι' ό λάκκος δέ χορταίνει. Γιά τσ' άλλους στην Παλιόχωρα, έγινεκε άλλη κρίση, καί κεί γλυτώσαν μερικοί, όσοι 'χανε τηνε τύχη. Μά πρώτα-πρώτα θάλανε στό λάκκο τό Μαρκάκι,	150
πού ήτανε άπ' τά Χανιά, ένα Παπαγιαννάκι, τά παραδευτερότερα τ' άδέρφια τά Μπιτσάκια, πού στην Άθήνα ήτανε τά όμορφα κορμάκια. Κι' ή θιόλα τών Παπαδιανώ, ό Φτύχης ό καημένος, μαζί μέ τόν πατέρα του τό βαροκουρασμένο·	155
πρώτα σκοτώσανε τό νιό κι' ύστερα τόν άφέντη, μ' αυτός ζωή δέν ήθελε μπλιό ντου νά περιμένει. Κι' ό Κατοφτύχης ό άτυχος καί κακαποδομένος, ήθρε κι' αυτός 'πού τά Χανιά καί χάθηκ' ό καημένος. Άκόμη είναι άλλοι δυό, λέγονται Πενταράκια,	160
κι' είναι κι' αυτοί άπ' τό χωριό καί είναι άδερφάκια, τόν ένα Εύθύμη λέγανε, Παναγιώτη τόν άλλο,	

κι' ἡ ἀμνηστία ἔφτασε, δὲν ἐσκοτώσαν ἄλλο.
 — Στὸ χίλια ἐνιακόσια εἰς τὸ Σαράντα ἓνα,
 μᾶς ἐσκοτώσανε αὐτοὶ πούχομε δῶ γραμμένα,
 καὶ τώρα πού τὸ γράφουμε, σαράντα τέσσερα 'ναι,
 κι' ὁ πόλεμος δὲν τέλειωσε, μόν' ἀγρία θερία 'ναι.
 Ἀκόμη τὰ σκοτώνουνε τὰ Κρητικόπουλά μας,
 Θέ μου, δὲν κάνεις ἔλεος γιὰ τ' ἄτυχα παιδιὰ μας!
 Θέ μου, δὲν κάνεις ἔλεος, δὲν κάνεις εὐσπλαχνία,
 ἀπ' ὅσους δὲ σκοτώνουνε, παίρνουν στὴ Γερμανία,
 κι' ἀκόμη δὲν τὰ ξέρουμε τὰ τέλη τὰ δικά μας,
 ὅλα τὰ γυναικόπαιδα, ποιά θάν' τὰ ὕστερνά μας.
 — Ἦθελα νὰ 'μαι ποιητὴς νὰ ξέρω νὰ συντάσσω
 καὶ τὸ χαμό σας, Ἥρωες, εἰς τὰ χαρτιά νὰ γράψω,
 μὰ δὲ μᾶς ἔχουν κατοχή, οἱ Γερμανοὶ οἱ σκύλοι,
 καὶ ποιητὴς δὲ θρίσκειται γιὰ νὰ κρατεῖ κοντύλι,
 μὰ οἱ νέοι ὅπου μέινανε στὸν κόιμο κι' εἰν' ἀκόμα,
 αὐτοὶ θὰ σᾶς ἐγράψουνε, γιὰ πάντα στὸν αἰῶνα.
 Μὰ 'γώ, ἥρωες, τὰ 'θγαλα αὐτὰ τὰ λίγα λόγια,
 γιὰ νὰ τὰ λέω στὸ σπῆτι μου, ἀντὶς γιὰ μοιρολόγια!¹¹

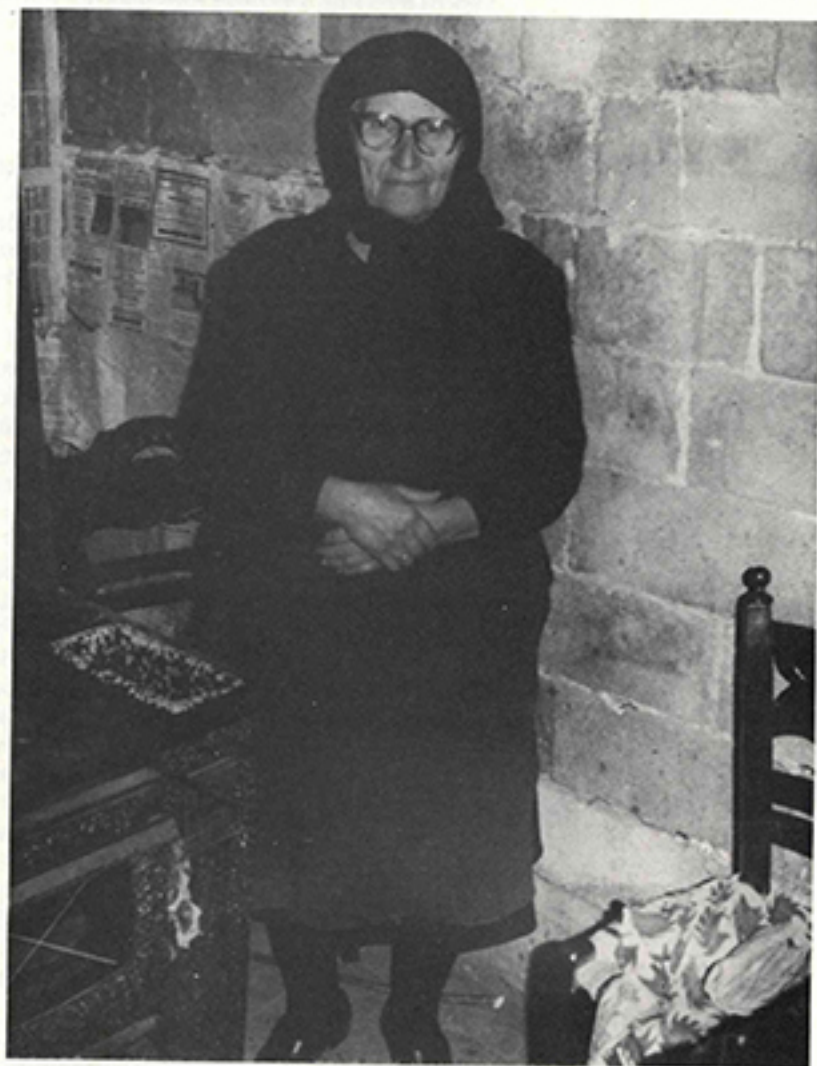
165

170

175

180

Αὐτὴ ἦταν ἡ ποιητικὴ δημιουργία τῆς Εὐτυχίας Μπομπολάκη!
 Τῆς ἀγράμματης ραψωδοῦ, πού μέ τὴν τέχνη τῆς τὴν ἀδολεῖ, θρήνησε νεκροὺς καὶ τίμησε

Ἡ «ποιητριά» Εὐτυχία Μπομπολάκη, 77 χρόνων, ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀγ. Εἰρήνη-Σελίνου, τοῦ Ν. Χανίων.

11. Ἐπεξηγηματικὲς σημειώσεις στὸ τραγούδι τῆς Εὐτυχίας Μπομπολάκη, πού βοηθοῦν, κύρια, τὸν μὴ Κρητικὸ ἀναγνώστη: στιχ. 57: Ἀγιά, ἡ: χωριὸ τῆς ἐπαρχίας Κυδωνίας. Ἀπέχει ἀπὸ τὰ Χανιά 9 χλμ.. Οἱ ἀγροί, φυλακὲς τῆς, χρησιμοποιήθηκαν στὰ χρόνια τῆς γερμανικῆς κατοχῆς, σὰν στρατόπεδο συγκεντρώσεων ἀθῶων πολιτῶν, ὅπου ὕστερ' ἀπὸ τρομερὰ καὶ ἀπάνθρωπα

ήρωες. Κατάγγειλε φρικτά βασανιστήρια και πρωτόκουστες θηριωδίες του κατακτητή γερμανού. Στερέωσε, «μ' ένα λόγο, στην ομαδική συνείδηση τη μνήμη και τα διδάγματα του μεγάλου αγώνα», όπως τονίζεται, γενικευμένα για τους λαϊκούς ποιητές της εποχής, στο σημαντικό έργο του Έρατ. Καψωμένου: «Τό σύγχρονο Κρητικό Ιστορικό τραγούδι», σ. 147 κ.ε.

Και δέν είναι λίγη ή προσφορά της!

Γιατί, μάς κάνει να πάρουμε τό δρόμο και τό κουράγιο, να πάμε να δούμε τόπους και θά θυμηθούμε «βουλιασμένους χρόνους»! Να προσκυνήσουμε εύλαβικά και να σταθούμε δακρυσμένοι κι άφωνοι, σέ τάφους και χώρους θυσίας, σάν «της κατακαμένης κι έρημης Άγιάς, τό λιβάδι».

Ή γειτονιά των Μπομπολιανών, στην Άγ. Ειρήνη-Σελίνου. Ή κορυφή οδηγεί στην ιστορική τοποθεσία «Πέτρας σελί». Άπέναντι, δεξιά, ή ρίζα της Μαδάρας!

βασανιστήρια, τούς έκτελούσαν. Έδώ τουφεκίστηκαν πάνω από χίλιοι συμπατριώτες μας και καθαγιάσαν με τό αίμα των τόν ιερό τούτο Γαλγοθά της Κρητικής Έλευθερίας! σιχ. 58: Παλιόχωρα, ή: κωμόπολη της έπαρχίας Σελίνου. Άπέχει από τά Χανιά 76 χλμ. και λούζεται στά νερά του Λιθουκού πελάγους. Με τήν κατάληψή της από τούς Γερμανούς (1941), έγινε τόπος έξουθενωτικής άγγαραίας, βασανισμών και έκτελέσεων των Κρητικών. σιχ. 59: Κερίτης ποταμός, ό: Τό κατάφυτο από μυρωμένες πορτοκαλιές χωριό (της έπαρχίας Κυδωνίας) τ' Αλικιανού, ποτίζει ό ποταμός Κερίτης. Είναι ό αρχαίος Ιάρδανος πού παρακάτω παίρνει τό όνομα Πλατανιάς. Έδώ στην κοιλάδα του Κερίτη, επίσης, δέν έσυγχώρησαν οι Γερμανοί τό χρέος των ανθρώπων του τόπου, να τόν υπερασπιστούν, κι' έτιμώρησαν με τουφεκισμό 118 πατριώτες, πού συλλάβανε. Κοντά στον τόπο του μαρτυρίου υπάρχει μνημείο, καθώς και άλλο στον Τίμιο Σταυρό!

σιχ. 71: Άγία Ειρήνη, ή: χωριό της έπαρχίας Σελίνου. Τό πρώτο χωριό καθώς θαδίζουμε τη διαδρομή Χανιά - Σκινές - Σέμπρωνα - Σέλινο. Πλούσιο χωριό σέ γεωργοκτηνοτροφικά και δασικά προϊόντα, απέχει από τά Χανιά 43 χλμ. Ηρωικό χωριό από τά χρόνια της Τουρκοκρατίας ως τά σήμερα. Τό Άγιορηνιώτικο άρματολίκι και τό φυσικό καταφύγιο, τό φεράγγι του, δέν πατήθηκε ούτε από του Μουσταφά πασά τις όρδες τό 1866, ούτε ποτέ άλλοτε.

Στά χρόνια 1941-45 θυσιάστηκαν στο θωμό της Έλευθερίας πάνω από 20 άνδρες του. Φυλακίστηκαν και βασανίστηκαν άνδρες και γυναίκες στην Άγιά, στην Παλιόχωρα, στο Νταχάου. Διατηρούν άμόλυντες τις παραδόσεις και τά ήθη των, κι' έχουν άδούλωτη ψυχή, σάν τά ριζομάδαρα πού τούς τριγυρίζουν!

σιχ. 73: Μπομπολάκια, τά: Έννοεί τούς αδελφούς Γεώργη και Μανόλη Δ. Μπομπολάκη, από τό χωριό Άγ. Ειρήνη Σελίνου. Έλαβαν μέρος στον πόλεμο της Άλβανίας και όταν έγύρισαν, έπολέμησαν και τόν κατακτητή της Κρήτης. Συλληφθήκανε στις 2-9-1941 στην Άγ. Ειρήνη και έκτελεστήκανε στην Άγιά στις 9-9-1941, ύστερ' από έξουθενωτικές άνακρίσεις και βασανισμούς.

σιχ. 82-108: Τό περιεχόμενο των στίχων, μαρτυρείται άκριβώς και από διηγήσεις άλλων χωριανών, ως του Έμμ. Παπαδογιωργάκη, Μιχ. Παπαδονικολάκη. Εύτυχ. Κουλουριδή και του θοαρράλου Δημ. Γλαμπεδάκη, πού έδραπέτεψε από τό σπιτι-κρατητήριο του Παναγιωτάκη (Π. Ρούμα) και σώθηκε. Τό ύλικό αυτό θά δημοσιευτεί σύντομα.

σιχ. 135: Πρόκειται για τόν έκτελεσθέντα Βασίλη Μιχ. Παπαδονικολάκη.

σιχ. 142: Άναφέρει δύο εγκριτους χωριανούς, -από τούς πύο σοβαρούς και λογικούς της Περιφέρειας-, τόν Κων. Κουλουριδή και Εύτύχη Θ. Σηφάκη, πού συλληφθήκανε στις 2-9-1941 στο χωριό τους και έκτελεστήκανε στην Άγιά στις 9.9.1941. Πιάστηκαν κι' αυτοί, καθώς και οι άλλοι χωριανοί, γιατί πιστέψανε στίς... προκηρύξεις!

σιχ. 143: Είναι ό ήρωικός τραυματίας του 1940-41 Μανωλιουδάκης Παναγιώτης του Ι. από τό χωριό Κοράνου. Στη μάχη της Κρήτης έπολέμησε γενναία. Όταν οι Γερμανοί μεταφέρανε δέσμιους τούς Άγιορηνιώτες, τούς είδαν μαζί με τόν Βασ. Παπαδονικολάκη παρέα, στη θέση Άγριοκεφάλι, όπου και τούς συλλάβανε. Τήν επομένη τούς έκτέλεσαν στην Άγιά (7-9-1941), ύστερ' από φρικτούς βασανισμούς, επειδή πιστήκανε όπλισμένοι!

Ν' ἀνηφορίσουμε, νοτιοδυτικά, ἀπὸ τὰ πορτοκαλλοχώρια τῆς Κυδωνίας τὰ πολύπαθα, ὡς τῆς Πέτρας τὸ σελί, πᾶν' ἀπ' τὸν Σέμπρωνα, γιὰ ν' ἀγναντέψουμε ὕστερα κατηφορίζοντας, τὴν ἡρωϊκὴ Ἀγ. Εἰρήνη. Τὸ χωριό — ἐν' ἀπὸ τὰ τόσα — τῆς θυσίας, στοῦ θυμὸ τῆς Πατρίδος, τόσων παλληκαριῶν.

Κι' ἐκεῖ στὴν ἀπείρητη πλάκα τοῦ Ἡρώου¹², στημένη σὲ Μνημεῖο ἀπλό καὶ ταπεινό, ὡς μελετήσουμε τὰ ὀνόματα «τῶν ὑπὲρ Πίστεως, Πατρίδος καὶ Ἐλευθερίας, πεσόντων Ἀγ. Εἰρήνης - Σελίνου, ἀγωνιζόμενων, κατὰ τῶν Γερμανῶν, 1941-45»:

1. Σηφάκης Θ. Εὐτύχιος	11. Παπαδοδικολάκης Μ. Βασίλειος
2. Κουλουριδῆς Μ. Κωνίνο	12. Παπαδογεωργάκης Γ. Εὐτύχιος
3. Φωτοδημητράκης Γ. Δημήτριος	13. Πεντάρης Γ. Ἀνδρέας
4. Γεωργιακάκης Γ. Ἐμμανουήλ	14. Πεντάρης Μ. Εὐθύμιος
5. Κατάκης Ε. Εὐτύχιος	15. Πεντάρης Μ. Παναγιώτης
6. Μπομπολάκης Δ. Ἐμμανουήλ	16. Παπαγιαννάκης Ἰ. Μάρκος
7. Μπομπολάκης Δ. Γεώργιος	17. Μπιστάκης Ν. Ἰωάννης
8. Γεωργιακάκης Γ. Ἀριστείδης	18. Μπιστάκης Ν. Στέλιος
9. Παπαδοδικολάκης Γ. Ἰωάννης	19. Πεντάρης Γ. Παναγιώτης
10. Παπαδοδικολάκης Ἰ. Εὐτύχιος	20. Πεντάρης Ἰ. Μιλτιάδης

Τὸ Μνημεῖο. Ὁστέοφυλάκιο τῶν ἐκτελεσθέντων Πατριωτῶν, κατὰ τὴ γερμανικὴ κατοχή, στίς φυλακὲς Ἀγιάς. Ἡ ἀνέγερσὶς τοῦ ὀφείλεται στὴν πρωτοβουλία τοῦ Δήμου Χανίων.

στιχ. 144: Πρόκειται γιὰ τὸν Γεωργιακάκη Ἐμμ. Γ. ἀπὸ τὴν Ἀγ. Εἰρήνη, καὶ τὸν Κουκουλιτάκη Γεώργιο, ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἐπακχώρι, κι' αὐτοὶ ἐκτελεσθέντες!

στιχ. 150: Εἶναι ὁ Παπαγιαννάκης Μάρκος τοῦ Ἰ. Ἡ καταγωγή του ἀπὸ τὴν Ἀγ. Εἰρήνη, τὸν ἔφερε φιλοξενοῦμενο στοῦ ἀείμν. Παπαδοδικολογιάννη τὸ σπίτι, ἀπ' ὅπου πιάστηκε καὶ ὁδηγήθηκε στὴν Παλαιόχωρα. Ἐκεῖ ἐκτελέστηκε 8-9-1941.

στιχ. 151: Εἶναι οἱ ἀδελφοὶ Γιάννης καὶ Στέλιος Γ. Μπιστάκης ἀπὸ τὴ Λειβάδα. Συλληφθήκανε σὲ συγγενικό σπίτι τῆς Ἀγ. Εἰρήνης καὶ ἐκτελέστηκανε στὴν Παλαιόχωρα Σελίνου, στίς 8-9-1941.

στιχ. 153: Μαζί μὲ τὸν ἐπόμενο στίχο (ἀρ. 154) κρύβουν μιά συγκλονιστικὴ τραγωδία. «Ἡ θιάλα τῶν Παπαδιανῶν», περίφραση δηλωτικὴ τῆς λεβεντιάς τοῦ νέου Εὐτύχη Ἰ. Παπαδοδικολάκη, πού μαζί μὲ τὸν πατέρα του, σωστόν ἀρχοντα κρητικό, τὸν Γιάννη Γ. Παπαδοδικολάκη, καὶ ἄλλους χωριανούς, ὁδηγοῦνται στὴν Παλαιόχωρα, στὸν τόπο τοῦ μαρτυρίου, ὅπου ἐκτελοῦνται (8-9-1941) ὕστερ' ἀπὸ μιά ἀνεπανάληπτη σκληρὴ τραγικὴ μεγαλείου, ἀνάμεσα στὸν γιό καὶ τὸν δύσμοιρο πατέρα!

στιχ. 157: Πρόκειται γιὰ τὸν Εὐτύχη Ἐ. Κατάκη. Ἐκτελέστηκε μαζί μὲ τοὺς προγούμενους, στίς 8-9-1941.

στιχ. 159: Ἀναφορὰ στ' ἀδελφία Εὐθύμη καὶ Παναγιώτη Μ. Πεντάρη. Ἐκτελέστηκανε στὴν Παλαιόχωρα στίς 8-9-1941.

στιχ. 165: Σημειώνεται, εὐστοχα, ἡ χρονολογία πού ποιήθηκεν ἡ ρίμα τούτη, ἀλλὰ καὶ σκιαγραφεῖται ὁδρὰ ἡ κατάσταση πού ἐπικρατεῖ στὴν Κρήτη. Οἱ Γερμανοὶ δὲν ἔχουν φύγει ἀκόμη. Τὸ ἔργο τῆς γενοκτονίας συνεχίζεται σκληρότερο. Συλληφθεῖς, τουφεκισμοὶ κι' ἀποστολὲς σὲ στρατόπεδα θανάτου τῆς Γερμανίας, εἶναι καθημερινὰ θιώματα. Ἡ ποιήτρια (στιχ. 172) ἀγωνιά καὶ φοβάται γιὰ τὰ «τέλη» ὅσων ἐπιζοῦν στὴν Κρήτη!

στιχ. 180: Μὲ τὸν καταληκτικὸ τούτου στίχο, ἡ δημιουργὸς του, μοῦ εἶπε αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά: «Ἀλήθεια, σοῦ λέω, ἐτσά ὡς τὸ νοιώθω» πῶς ὁ πόνος μου τὸ 'φερε, τούτονέ τὸ τραγούδι. Κι' ὅσο τὸ σύνθετα, τόσο ἐθάρρωνα πῶς κουβεδιάζω τ' ἄντρα μου, σὰν νὰ 'ταν δίπλα μου. Κι' ὥστε νὰ ρθεῖ ἡ κοπελιά πού μοῦ τὸ 'γραφε (Μαρίκα Δ. Μανωλαράκη), ἐγὼ τὸ θυμούμουνε καὶ τὸ κατὰγραφα στὴν καρδιά μου!»

12. Περιγραφή τῶν ἀποκαλιπτέρων τοῦ Ἡρώου Ἀγ. Εἰρήνης, διαβάζουμε στὴν ἐφημ. τῶν Χανίων: «Βῆμα τοῦ Λαοῦ» τῆς 21-9-1946, σελ. 3, πού ἔγιναν μὲ ἐπισημότητα, ἀρχιερατικὴ λειτουργία, ἀπόδοση τιμῶν καὶ ἐμπνευσμένο ἐπιμνημόσυνο λόγο τοῦ γυμνασιάρχου Ἀντ. Σηφάκη.

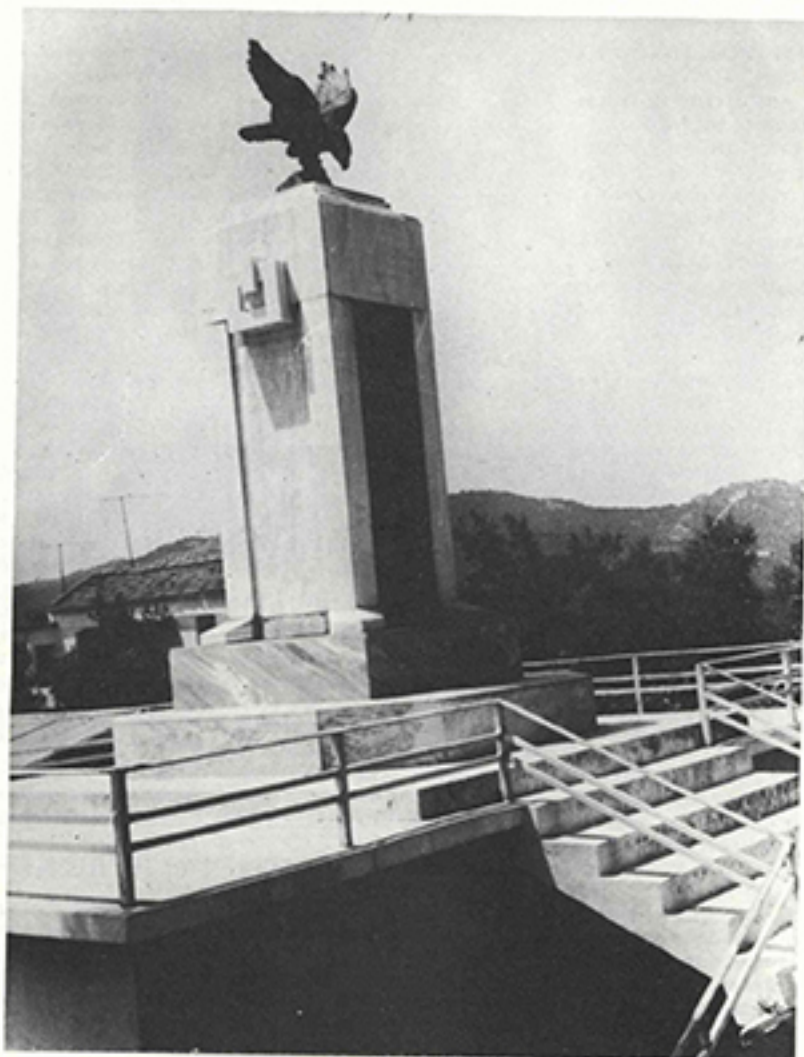
Κι' αφού ψιθυρίσουμε τό: «Αιώνία ἡ Μνήμη τῶν Ἡρώων» καί ρίξουμε δυό λουλουδάκια, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ γῆς πού τοὺς μεγάλωσε, τὴ μοσκομυρισμένη ἀπὸ τ' ἀγιάζι τ' Ἀγιοερηνιώτικου φαραγγιῶ καὶ τοῦ Φυγοῦ καὶ νοτισμένη ἀπὸ τ' αἶ - Γιαννιῶ «τῇ γητεμένης θρύσης» τὰ κρυσταλλονέρια καὶ τῇ Μάχας τὴ δροσοῦλα, ὅς σφίξουμε τὸ χέρι τῶν ποιητῶν, γιὰ τὸ πού παρουσιάσαμε μέρος τοῦ ἔργου των, κι' ὅς τοὺς εὐχαριστήσουμε γιὰ τὴν προσφορά!

Ἀλλὰ, καὶ γιὰ τὴν ἀφορμὴ νὰ θυμηθοῦμε καὶ νὰ κλάψουμε, «ἐν τῷ μνησθῆναι τὴν Σιών». Κι' ἀσφαλῶς, ἀπὸ τέτοιες ἐκατόμβες θυσιῶν, δὲν ἦταν ἄλλος ὁ δρόμος τῆς Μούσας καὶ τῆς Ἑμπνευστῆς των!

Ὅμως, γιὰ νὰ τελειώσουμε: — Ἡ ἐργασία αὐτὴ γράφτηκε καὶ γιὰ νὰ τιμηθοῦν, στὸ πρόσωπο τῶν δυό ριμαδόρων, ὅλοι οἱ ὁμότεχνοί των, στὸν τόπο μας. Κι' εἶναι αὐτοί, οἱ ἐργάτες τῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας μας. Τῆς Λογοτεχνίας πού πρέπει νὰ διασωθεῖ καὶ ν' ἀξιοποιηθεῖ, γιὰτὶ νὰι βαρύτιμο πετράδι, στὸ ναὸ τῆς πνευματικῆς δημιουργίας τοῦ ἔθνους. Καὶ τὸ πιστεύουμε ἀτράνταχτα, πῶς: «ὀφείλουμε νὰ διασώσουμε ὅτιδήποτε ἔχει σχέση μὲ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ τόπου μας, ἀλλὰ καὶ νὰ καταξιώσουμε τοὺς λαϊκοὺς μας δημιουργοὺς»¹³, πού εἶναι ὅσοι ἐκ τῶν ὁστέων μας καὶ χτύπος τῆς καρδιᾶς μας!

Ταπεινὴ συμβολή, σ' αὐτὸ τὸ Χρέος, κι' ἡ ἐργασία τούτη!¹⁴.

Χανιά, Ἰαν. 1982.

Τὸ Μνημεῖο-Ὅστεοφυλάκιο τῶν ἐκτελεσθέντων Πατριωτῶν, κατὰ τὴν Κατοχὴ, ἀπὸ τοὺς γερμανοὺς. Βρίσκεται στὸν περίβολο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Τιμ. Σταυροῦ Ἀλικιανοῦ.

13. Π. Λιασιδῆ: «Νεκρωμένοι ἀέρες», Λευκωσία, 1979, σελ. 1 (Δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ ἐπαινέσουμε θερμὰ τὴ «Μορφωτικὴ Ὑπὸρ. τοῦ Ὑποῦρ. Παιδείας Κύπρου», γιὰ τὴν ἀνεκτίμητη «Σειρὰ Κυπριακῆς Λαϊκῆς Ποίησης» πού ἐκδίδει καὶ ἀνασταίνει ἔτσι μνημεῖα ὀθάνων πνευματικῶν! Παράδειγμα, γιὰ μίμηση, πιστεύω....)

14. Δὲς καὶ: Σταμ. Ἀ. Ἀποστολάκη: «Σελινιώτες, ἡρώες τῆς Μάχης τῆς Κρήτης, στὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεων τῆς Γερμανίας», στὴν ἐκδόση «Χανιά, 1981», σ. 58-73. (Μὲ τὴν εὐκαιρία, συμπληρώνεται στὴ σ. 67, μετὰ τὸ στιχ. 19, τῆς παραπάνω ἐργασίας, ὡς 4ος, ὁ Κοκολάκης Θεόδωρος τοῦ Γ., τῆς Κοινότητος Ἐπανωχωρίου Σελίνου.).

(Στήν ἀρχαιότητα καί σήμερα)

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ
ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Στίς νότιες άκτές τής έπαρχίας Σελίνου, όπου τά δουνά κατηφορίζουν μέχρι τό Λιθικό πέλαγος, ξεδιπλώνεται ένα τοπίο μοναδικής όμορφιάς: ή κοιλάδα τής Σούγιας πού καταλήγει σ' ένα πλατύ κόλπο ανάμεσα στό άκρωτήρι Τρυπητή καί τή «μύτη» Καραδότρουπα. Γύρω-γύρω οί δραχώδεις κορυφογραμμές κόβονται απότομα στό σμιξιμό τους μέ τή θάλασσα καί στό έσωτερικό ένας ξεροπόταμος, ό Λάκκος Ζωγράφου ή Σουγιανός ποταμός, όπως είναι γνωστός, σχηματίζει μιá πλατειά κοίτη γεμάτη θάμνους.

Στά δυτικά, πίσω από τήν Καραδότρουπα, κρύβεται ένα άλλο θαύμα τής φύσης, ό όρυμος καί ή μικρή καταπράσινη κοιλάδα τής Λισού.

Η δλάστηση στή Σούγια είναι φτωχή, λίγα καχεχτικά πεύκα, χαρουπιές καί σκίνα ντύνουν κάπου-κάπου τούς δράχους, ενώ οί καλλιεργήσιμες έκτάσεις είναι πολύ μικρές.

Στήν άρχαιότητα όμως ή περιοχή, όπως καί όλόκληρη ή Κρήτη, ήταν κατάφυτη από δάση. Έδώ στίς όχθες του χείμαρρου ήταν χτισμένη μιá από τίς γνωστές άρχαίες πόλεις τής Κρήτης, ή Σνία. Τό σημερινό χωριό βρίσκεται πάνω στό δυτικό τμήμα τής. Η όνομασία του Σούγια είναι παραφθορά τής άρχαίας άπ' όπου τό υ μετατράπηκε από τούς μεταγενέστερους σέ ου¹. Η λέξη Σνία έτυμολογικά φαίνεται ότι προέρχεται από τό σύς: χοίρος καί επομένως σήμαινε πόλη φημισμένη γιά τήν έκτροφή χοίρων. Στούς άρχαίους συγγραφείς, όμως, ή πόλη ήταν γνωστή σάν λιμάνι.

Ο άνώνυμος συγγραφέας του Σταδιασμού των μεγάλων θαλασσών πού περιγράφει τίς παράκτιες πόλεις, αναφέρει τήν πόλη σάν μεγάλο λιμάνι μέ τήν όνομασία Σνδα: «εις Σνδάν πόλις έστί καί καλόν λιμένα έχει», καί τήν τοποθετεί έξι στάδια δυτικά τής ποικιλασσού².

Ο Στέφανος ό Βυζάντιος αναφέρει τήν Σνία σάν επίνειο τής Έλύρου πού τοποθετείται στό σημερινό Ροδοδάκι.

Τό άρχαίο λιμάνι σήμερα δέν σώζεται, ούτε προσφέρεται ή παραλία γιά τήν προσάραξη πλοίων (γιά τό λόγο αυτό έχει κατασκευαστεί ένα μικρό τεχνητό λιμανάκι στό δυτικότερο μυχώ). Οί γεωλογικές μεταβολές πού έγιναν εδώ εξ αίτίας τής άνύψωσης τής δυτικής Κρήτης³ δημιούργησαν τήν τεράστια παραλία μέ τά χρωματιστά δότσала καί έφεραν τίς άρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις στό έσωτερικό όπου ίσοπεδώθηκαν μέ τή στεριά.

Κατά τόν περασμένο αιώνα Άγγλοι περιηγητές πού έπισκέφτηκαν τήν Κρήτη καταγράφοντας τ' άρχαία μνημεία καί τίς έντυπώσεις τους από τή ζωή καί τίς συνήθειες του Τουρκοκρατούμενου νησιού, έφτασαν καί στή Σούγια. Πρώτος ό PASHLEY (TRAVELS IN CRETE II, LONDON 1837, σ. 98), περιγράφει τήν κοπιαστική πορεία του μέ άλογο ή μέ τά πόδια από τά όρεινά χωριά του Σελίνου στή Σούγια μέσω Λισού. Ούτε ή μιá ούτε ή άλλη θέση ήταν κατοικημένη τήν εποχή εκείνη. Στή Σούγια παρατήρησε δοτρακα (κεραμικά κομμάτια), σπασμένες κολόνες, λείψανα του τείχους τής πόλης καί τοίχους δημόσιων κτηρίων. Όλ' αυτά τά χρονολόγησε στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Ο ίδιος δέν έντόπισε καμμιá επιγραφή, αναφέρει όμως μιá πληροφορία καί φήμη ότι, λίγο καιρό πριν, μιá μεγάλη μαρμάρινη επιγραφή είχε φορτωθεί σ' ένα καΐκι. Σημειώνει, επίσης, τούς θολωτούς τάφους στήν άνατολική πλαγιά τής κοιλάδας καί τήν ύπαρξη χαραγμένων σταυρών σέ μαρμάρινα κομμάτια. Άπ' αυτή τήν τελευ-

1. Τό φαινόμενο αυτό παρατηρείται σέ πολλά παραδείγματα, όπως άχιρών — άχιούρι, πτέρυγα — φτερούγα, κλπ. (βλ. Γ.Ν. Χατζιδάκι, Μισσιωνικά καί Νέα Έλληνικά τ.Β', Αθήνα 1907, σ. 296-298).

2. Η άρχαία αυτή πόλη είχε επίσης λιμάνι καί, σύμφωνα μέ μιá επιγραφή, υπήρχε εκεί ναός του αϊγυπτιακού θεού Σέραπι. Σήμερα σώζονται ίρεπίτια τής πάνω από τό Άκρωτήρι Τρυπητή, στά σύνορα Σφακιών καί Σελίνου.

3. Η δυτική άκτή τής Κρήτης έχει άνυψωθεί έστωρα από δέκατους κεντασιαμούς, ενώ παρουσιάζεται αντίστοιχο δέθισμα του ΒΑ τμήματος. Μέ τή χρήση του άνθρακα 14 χρονολογήθηκαν οί εποχές κατά τίς όποιες οί ζώνες μέ φύκια έπαφον νά δρέχονται από τή θάλασσα. Στή Σούγια ή κίνηση αυτή άρχίζει κατά τή διάρκεια του 4ου αι. π.Χ. Η άνύψωση τής άκτής τής είναι 6,30 μ. καί στήν Τρυπητή 6,00 μ.

ταία παρατήρηση και από την αναφορά της 'Ελύρου στη λίστα των είκοσι-δύο χριστιανικών πόλεων του 'Ιεροκλή, συμπεραίνει ότι η Σύντα εξακολουθούσε να υπάρχει σαν λιμάνι της 'Ελύρου και κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους.

Ο SPRATT αργότερα (TRAVELS AND RESEARCHES IN CRETE II, LONDON 1865 σ. 242), αναφέρει ότι είδε λείψανα αρχαίων κατοικιών, ερείπια εκκλησιών και υδραγωγείων και διέκρινε εγκαταστάσεις του αρχαίου μύλου (βλ. σχέδιο κατά SPRATT). Τα ρωμαϊκά λείψανα της αρχαίας Σύντας αναφέρει και ο Γάλλος THENON στο REVUE ARCHEOL. του 1866 σ. 399-404.

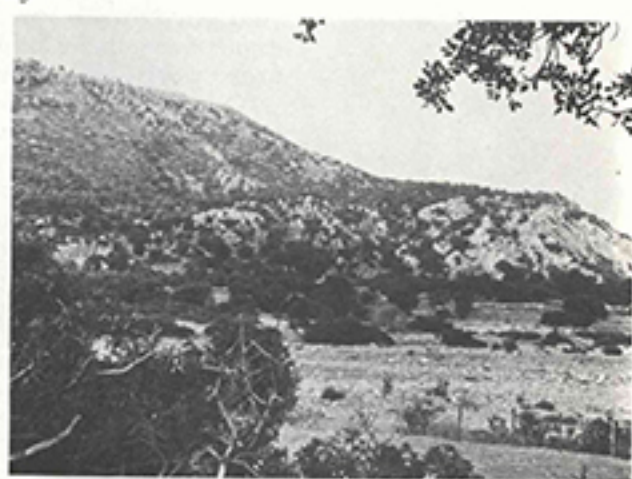
Αρκετά νεώτερος (στην αρχή του αιώνα μας) ο 'Ιταλός SAVIGNONI (SAVIGNONI - DE SANCTIS, 167-172), περιέγραψε λεπτομερέστερα και φωτογράφησε τάφους, θέρμες, κιονόκρανα και δωμούς που βρήκε στην ερειπωμένη 'Ελληνορωμαϊκή πολιτεία. Στά χρόνια αυτά φαίνεται ότι υπήρχε ύποτυπώδης ο σημερινός οικισμός.

Σήμερα εξακολουθούν να υπάρχουν ορθία και γκρεμισμένα κτίσματα της αρχαίας πόλης.

Πρίν ακόμη φτάσουμε στο χωριό, περί τά 700 μ. απ' αυτό, στά δυτικά του άμαξιτού δρόμου και δίπλα ακριβώς απ' αυτόν παρακολουθεί κανείς τμήματα του αρχαίου υδραγωγείου που αναφέρει ο SPRATT. Σώζεται δηλ. ένας ψηλός κτιστός άγωγός (φωτ. 3) που μετέφερε τό νερό από πηγές του σημερινού χωριού Λιθαδάς. 'Η παλιά χάραξη στου δρόμου έκοψε κάθετα τόν άγωγό (φωτ. 4). 'Η συνέχειά του ξαναβρίσκεται στην ανατολική όχθη του ποταμού όπου σώζεται μία μεγάλη άψίδα. Προφανώς τό υδραγωγείο περνούσε πάνω από τό ποτάμι μέ κάποιο γεφύρωμα. (Δεξαμενές που συγκέντρωναν τό νερό γιά νά τό διοχετεύσουν στίς κατοικίες και στίς θέρμες —δημόσια λουτρά— σώζονται σέ διάφορα σημεία του σωζόμενου αρχαιολογικού χώρου). Στο ίδιο σημείο που ο δρόμος έχει κόψει τόν άγωγό βρίσκεται μία θολωτή κατασκευή όμοια μέ τούς τάφους που αναφέρουν ο PASHLEY και ο SAVIGNONI. Φαίνεται πιθανότερο νά είναι δεξαμενή μάλλον παρά τάφος.

Άποψη της Σύντας από τ' ανατολικά.

Η ανατολική όχθη του ποταμού όπου σώζονται τά ερείπια της αρχαίας Σύντας.

Τμήμα του ρωμαϊκού υδραγωγείου δίπλα στο σημερινό δρόμο.

Άλλο κομμάτι του αρχαίου υδραγωγείου που «έκοψε» ο δρόμος και τό θολωτό κτίσμα δίπλα σ' αυτόν.

Ἐρείπια τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς πόλης ὅπου εἶναι σήμερα χτισμένο τὸ χωριό δὲν σώζονται, τουλάχιστον ὁρατά. Παρατηρεῖται ὁμως διασπορά τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ σὲ μερικές περιπτώσεις στὸ χτίσιμο τῶν σύγχρονων σπιτιῶν. Χαρακτηριστικό εἶναι καὶ τὸ παράδειγμα μιᾶς μαρμάρινης ἐπιγραφῆς μὲ τὴ λέξη (Α)ΡΕΙΑΝΟΣ πού χρησιμεύει γιὰ κατώφλι στὴν εἴσοδο ἐνὸς σπιτιοῦ.

Ἡ ἀνατολική ὄχθη τοῦ ποταμοῦ εἶναι κυριολεκτικὰ κατάσπαρτη ἀπὸ κεραμικά καὶ ἀρχιτεκτονικά λείψανα καὶ μνημεῖα πού στέκουν αἰῶνες τώρα στὴ θέση τους. Παντοῦ μέσα στὸ χῶμα ξεχωρίζουν θεμέλια καὶ ἀνωδομές τοίχων σὲ χαμηλὸ ὕψος πού σκεπάζονται συχνὰ ἀπὸ σωριασμένες πέτρες ἢ ξερολιθιές πού ἔχτισαν οἱ καλλιεργητές τῶν χωραφιῶν μὲ ὑλικό ἀπὸ ἄλλους ἀρχαίους τοίχους. Συναντᾶ κανεῖς σπασμένους κορμούς μαρμαρίνων κιόνων, ἀρχιτεκτονικά μέλη, κομμάτια ἀπὸ μαρμάρινες ἐπιγραφές, δοτσάκια κλπ. (φωτ. 5). Κοντὰ στὴ θάλασσα σώζεται τμήμα ἀπὸ τίς θέρμες τῆς πόλης μὲ δυὸ χώρους, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἀψιδωτός. Ὁ SAVIGNONI παραθέτει σχηματικὴ ἀποτύπωσή τους καὶ δίνει, κατὰ προσέγγιση, τίς διαστάσεις τους. Εἶναι χτισμένες μὲ πέτρες καὶ τοῦβλα κι ἔχουν πολὺ παχὺ ἐπίχρισμα ἀπὸ κονίαμα. Τὸ ὕψος τους εἶναι περίπου 3,60 μ. καὶ οἱ τοῖχοι ἔχουν πάχος περίπου 0,85 μ. (φωτ. 6). Οἱ θέρμες, ὅπως καὶ ἄλλα δημόσια κτήρια τῆς ἐποχῆς, ἦταν μεγάλες καὶ δυνατές κατασκευές, πράγμα πού συντελεῖ στὴ διατήρησή τους μέχρι σήμερα.

Στὴ δυτικὴ παρυφῇ τῆς λοφιοσειρᾶς πού κλίνει τὴν κοιλάδα ἀπὸ τ' ἀνατολικά, δρίσκεται ἡ νεκρόπολη τῆς Σνίας. Ἐδῶ σώζονται μερικοὶ ὑπέργειοι, καμαροσκέπαστοι τάφοι μὲ τὴν εἴσοδό τους πρὸς τὰ δυτικά. Μοιάζουν μὲ τοὺς τάφους τῆς Λισοῦ. Εἶναι χτισμένοι μὲ ποταμίσιες πέτρες καὶ πολὺ ἀνθεκτικὸ συνδετικὸ κονίαμα. Συνήθως εἶναι μονόχωροι μὲ εὐρύχωρο θάλαμο πού ξεπερνᾷ τὸ ἀνθρώπινο ὕψος (φωτ. 8). Σώζεται ὁμως μισογκρεμισμένος ἄλλος τάφος μὲ δυὸ θαλά-

Ἀπὸ τὰ ἐπιφανειακά εἰρημια τῆς Σνίας.
Σπασμένη μαρμάρινη ἐπιγραφὴ στὸ χῶμα.

Ἀπὸ τὰ εἰρημια τῆς Σνίας, οἱ θέρμες.

Ἀπὸ τὰ εἰρημια τῆς Σνίας, πάνω καμαροσκέπαστος
τάφος, κάτω τμήμα σπιτιοῦ.

Ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τῆς Σνίας καμαροσκέπαστος τάφος.

μούς που επικοινωνούν μεταξύ τους με χαμηλή μεσόπορτα (φωτ. 9). Φυσικά όλοι είναι συλημένοι, πιθανότατα, ήδη από την αρχαιότητα, αφού ήταν ευπρόσβιτοι στον καθένα. Ο PASHLEY αναφέρει ότι του έδειξαν ένα χονσό δαχτυλίδι με σφραγιδόλιθο που παρίστανε τη Δήμητρα με τό κέρας της άφθονίας και μερικά νομίσματα.

Στην περιοχή των τάφων που είναι γεμάτη δράχους, σε σχετικά κοντινή απόσταση, υπάρχει μία σπηλιά με χαμηλή τετράπλευρη είσοδο, λαξευτή στο δράχο (φωτ. 10). Η χρήση της στην αρχαιότητα δεν είναι γνωστή μία και η σύγχρονη χρησιμοποίησή της από τους βοσκούς έχει εξαφανίσει τα πιθανά ίχνη των αρχαίων. Ψηλότερα, πηγαίνοντας προς την τοποθεσία Βόθωνα, σώζονται ερείπια άλλου θολωτού κτίσματος μεγαλύτερων διαστάσεων που πιθανόν ήταν δεξαμενή. Στη θέση Βόθωνα, ένα γραφικό μικρό οροπέδιο πάνω από τη θάλασσα με πανοραμική θέα, δεν σώζονται ορατά αρχιτεκτονικά λείψανα, αφού η περιοχή καλλιεργείται πολλά χρόνια, υπάρχουν όμως αρκετά επιφανειακά δοτράκα. Άλλωστε στην απόκρυψη παρυφή της θέσης αυτής, από τη μεριά της θάλασσας, σώζονται κομμάτια από τα τείχη της πόλης που παρατήρησε ήδη ο PASHLEY - δείγμα ότι η θέση ήταν μία οχυρωμένη ακρόπολη.

Κινητά ευρήματα που προέρχονται από τη Σνία (περισυλλογές) και βρίσκονται στο Μουσείο Χανίων είναι:

1. Τμήμα από τον κορμό μαρμάρινου κυλινδρικού κιονίσκου· ύψος 52 εκ. (Λ 149).
2. Το κάτω τμήμα μαρμάρινου κυλινδρικού κιονίσκου πάνω σε τετράγωνη βάση· ύψος 24 εκ. (Λ 150).
3. Τμήμα του πάνω μέρους μαρμάρινου κυλινδρικού κιονίσκου με κιονόκρανο που σώζει άδακα και έλικοειδή φύλλα· ύψος 23 εκ. (Λ 154).
4. Το κάτω τμήμα μαρμάρινου δωμίσκου με ανάγλυφα φύλλα κυματίου στην κυλινδρική του επιφάνεια· ύψος 12 εκ. (Λ 257).
5. Το κάτω τμήμα μαρμάρινου δωμίσκου με ίχνη ανάγλυφων κοσμημάτων· ύψος 9.5 εκ. (Λ 258).
6. Το κάτω τμήμα μαρμάρινου κυλινδρικού δωμίσκου με οριζόντιες ανάγλυφες ραβδώσεις· ύψος 13 εκ. (Λ 259).
7. Το κάτω τμήμα ρωμαϊκής επιτύμβιας στήλης. Σώζει δύο ανάγλυφες γυναίκες μορφές· η νεκρή καθιστή και η δούλη όρθη. Από κάτω υπάρχει επιγραφή (βλ. ΑΔ 20, Χρονικά σ. 570).
8. Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο καλής τέχνης. Στίς τέσσερις γωνίες και τίς δύο κεντρικές πλευρές υπάρχει από ένα περιστέρι (βλ. Α.Δ. 20, Χρονικά σ. 570, πίν. 721α).

Η ανασκαφική έρευνα των θαμμένων ερειπίων της Έλληνορωμαϊκής Σνίας άρχισε τό καλοκαίρι του '81 από την Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Χανίων. Στη φάση αυτή ήταν δοκιμαστική και διήρκεσε λίγες μέρες. Έρευνήθηκαν δύο χωράφια:

Τό πρώτο βρίσκεται κοντά στη θάλασσα και δίπλα σ' ένα επίμαχο σημείο για τους κατοίκους του χωριού (ή Κοινότητα είχε σχεδιάσει τη διάνοξη δρόμου από δώ προς τό Βόθωνα). Αποκαλύφθηκαν θεμέλια μιās μάλλον άπλης κατοικίας μ' ένα μακρύ διάδρομο και αρκετά δωμάτια, καθώς και μία μικρή δεξαμενή νερού. Κατά την ανασκαφή βρίσκονταν αρκετές ψηφίδες· τά πατώματα, όμως, είχαν

Σπηλιά με λαξευτή είσοδο.

Από τη νεκρόπολη της Σνίας, τμήμα διπλού τάφου.

καταστραφεί από τις καλλιέργειες και δέν διαπιστώθηκε πώς ήταν κατασκευασμένα. Έλλειψαν επίσης τα κινητά εύρηματα.

Στό γειτονικό χωράφι προς τα δυτικά σώζεται ένας καμαροσκεπαστος τάφος και στο από κάτω επίπεδο, στο σημείο όπου αρχίζει η άμμουδιά, υψώνονται σάν αναλημματικοί τοίχοι τμήματα τετράπλευρων κτισμάτων, πιθανότατα άπλών σπιτιών (φωτ. 7).

Στό δεύτερο χωράφι πού έγινε έρευνα ανασκάφτηκε μιά θολωτή δεξαμενή τό πάνω μέρος της οποίας ήταν ορατό και θύμιζε πολύ τούς τάφους πού αναφέρθηκαν παραπάνω (φωτ. 11). Πρόκειται γιά ένα στενόμακρο κτίσμα μέ καμαρωτή οροφή από τήν όποία σώζεται ένα μικρό μέρος. Ή πρόσοψή της είναι από τό νότο, ενώ ή πίσω πλευρά της στηρίζεται σ' ένα αναλημματικό τοίχο πού συγκρατούσε τήν κατωφέρεια της πλαγιάς. Είναι χτισμένη μέ ποταμίσιες κυρίως πέτρες και κονίαμα. Τά έσωτερικά της τοιχώματα καλύπτονται από παχύ ύδροκονίαμα. Στήν ανατολική της πλευρά υπάρχει μιά έσωτερική ψηφιδωτή κόγχη, αρκετά βαθύτερη από τό πάτωμα τού κύριου θαλάμου και από τήν άλλη πλευρά, έξωτερικά, ένα βαθύ τετράπλευρο φρεάτιο. Σύστημα πήλινων σωληνώσεων διοχέτευε τό νερό μέσα και έξω από τή δεξαμενή. Οί έσωτερικές διαστάσεις της είναι: 2,5x1,35 μ. και ύψος 2,00 μ.

Ή έρευνα τού '81, εκτός από τό ανασκαφικό της μέρος, είχε σκοπό τόν έντοπισμό γενικά σημείων όπου θά μπορεί νά συνεχιστεί μελλοντικά ή ανασκαφή. Σ' ένα άπ' αυτά τά σημεία διακρίνεται ψηφιδωτό δάπεδο και θεμέλια τού κτίσματος στο όποιο ανήκει.

Από τά στοιχεία πού έχουμε μέχρι τώρα — αρχιτεκτονικά λείψανα — πού συμπληρώνουν μέ έναργεια τίς γραπτές πηγές, συμπεραίνεται ότι ή Σύβα ήταν μιά μικρή έπαρχιακή πόλη. Δέν γνώρισε προφανώς τήν αϊγή της γειτονικής της Λισού πού, άν και μικρή επίσης, χάρις στήν ιαματική πηγή της και τό ναό τού 'Ασκληπιού⁴ πλούτισε, στολίστηκε μ' αγάλματα κι έκοψε δικά της νομίσματα. Τό λιμάνι της όμως και ή πλούσια ξυλεία τήν έκαναν κέντρο τού διαμετακομιστικού έμπορίου και ή ζωή της συνεχίστηκε και στά κατοπινά χρόνια, τούς πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

Μνημεία της εποχής αυτής αποτελούν οί τέσσερις παλαιοχριστιανικές βασιλικές πού σώζονται σήμερα. Ή μία ανακαλύφτηκε τό 1952 και σκάφτηκε από τόν 'Αν. 'Ορλάνδο (βλ. Κρητ. Χρον. τ.2, σ. 337-359). Βρίσκεται στή δυτική άκρη τού χωριού κάτω από τή σημερινή εκκλησία της Σούγιας πού κτίστηκε πάνω στους στυλοβάτες τού μεσαιού κλίτους της. Είναι τρίκλιτη μέ δύο κιονοστοιχίες. Στους δύο από τούς κίονες πού διασώθηκαν είναι χαραγμένες επιγραφές-επικλήσεις στους άγίους Παντελεήμονα και Δημήτριο. Τό πάτωμα τού μεσαιού κλίτους και τού νάρθηκα είναι ψηφιδωτό μέ γεωμετρικό και φυτικό διάκοσμο (φύλλα κισσού) πού πλαισιώνει παραστάσεις πουλιών, ψαριών, έλαφιών, άμφορέων. Χρονολογείται στον 6ο αϊ. μ.Χ. Ή δεύτερη βασιλική βρίσκεται μέσα στο χωριό, πίσω από τό ξενοδοχείο ποικιλασός. Διακρίνονται τμήματα από τό ψηφιδωτό της δάπεδο (δέν έχει ανασκαφεί ακόμη). Οί άλλες δύο βρίσκονται στο ανατολικό

Ή από τήν ανασκαφή στή Σύβα, θολωτή δεξαμενή.

Ή Άποψη της Σούγιας από τή θάλασσα. Άριστερά τό λατομείο παραμόρφωσε τό χώρο.

4. Ή ανασκαφή τού Ν. Πλάτωνα πού άρχισε τό 1957 αποκάλυψε τό ναό τού 'Ασκληπιού στή Λισό (βλ. Κρ. ΙΑ' 1957 χρον. 336 κ.έ., Κρ. Χρ. ΙΒ' 1958 χρον. 465 κ.έ., Κρ. Χρ. ΙΓ' 1959 χρον. 376 κ.έ., Κρ. Χρ. 1960 χρον. 516 κ.έ.).

τημία, ανάμεσα στα έλληνορωμαϊκά ερείπια της πόλης. Από τη μία σώζεται η άψίδα του ιερού και οι τοίχοι σε χαμηλά σημεία. Και οι δύο είχαν ψηφιδωτά δάπεδα⁵.

Η πόλη της εποχής αυτής φαίνεται ότι καταστράφηκε από τους Σαρακηνούς και η ιστορική της πορεία δεν συνεχίστηκε. Ο σημερινός οικισμός είναι μεταπολεμικός με λίγα δείγματα παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Δημιουργήθηκε μετά την καταστροφή από τους Γερμανούς των κορινθίων όρεινων χωριών.

Η Σούγια σήμερα είναι μία εξαιρετικά ευαίσθητη περιοχή. Η επίδοσή της συνδέεται άμεσα με την τουριστική «ανάπτυξη» και οι αυξανόμενες εξ αιτίας του τουρισμού ανάγκες δημιουργούν επεμβάσεις που τείνουν ν' αλλοιώσουν τον αρχαιολογικό χώρο και, κυρίως, το φυσικό τοπίο. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία σαν υπεύθυνος φορέας για τη διάσωση και διατήρηση των δυο συντελεστών που καθορίζουν την ιδιαιτερότητα της Σούγιας (αρχαιότητες — φυσικό κάλλος) συναντά μεγάλες αντιδράσεις κατά την εφαρμογή των νόμων. Έτσι η διακοπή των εργασιών για τη διάνοιξη ενός δρόμου που θα κατέστρεφε μέρος του αρχαιολογικού χώρου και το τοπίο από τη μεριά της θάλασσας, στο ανατολικό τμήμα, δημιούργησε σειρά επεισοδίων. Η μελέτη μας εναλλακτικής λύσης ανέστειλε προσωρινά το πρόβλημα. Ήδη, όμως, στο δυτικό τμήμα της κοιλάδας ο χώρος έχει παραμορφωθεί από την παράνομη λειτουργία ενός λατομείου αδρανών υλικών (βλ. φωτ. 12). Άμεση επέμβαση στο χώρο είναι και τα σύγχρονα κτίσματα. Γι' αυτό η Αρχαιολογική Υπηρεσία εφαρμόζοντας τους νόμους που προστατεύουν τις περιοχές οι οποίες έχουν κηρυχτεί αρχαιολογικοί χώροι και ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, ασκεί αρχιτεκτονικό έλεγχο. Ο έλεγχος αυτός δεν εμποδίζει την κάλυψη των διοικητικών αναγκών, άλλ' έχει σκοπό την προστασία των κατασκευών στο περιβάλλον και τη ντόπια παράδοση (μία επίσκεψη δέβαια στη Σούγια είναι αρκετή για να διαπιστώσει κανείς πόσο εφαρμόζονται οι μελέτες).

Ένας άλλος «άπειλητικός» παράγοντας είναι ο ίδιος ο τουρισμός, όπως γίνεται σήμερα στη Σούγια. Τ' αρχαία ερείπια της Σούγιας δεν εντυπωσιάζουν ίσως τον άδασάνιστο επισκέπτη και τους τουρίστες που «κατοικούν» μέσα σ' αυτά (είναι γνωστό ότι ο αρχαιολογικός χώρος τό καλοκαίρι είναι camping). Έτσι κινδυνεύει η ειρηνική συνύπαρξη ανάμεσα σ' εκείνα και σ' αυτούς, όταν μάλιστα οι τελευταίοι τα μετατρέπουν σε σκουπιδότοπους. Βέβαια όσοι ξένοι έχουν κάποια ανθρωπιστική παιδεία σέβονται τον τόπο και την παράδοσή του.

Για μας τους Έλληνες όμως η στάση μας απέναντι στα όρατά απομεινάρια της ιστορίας μας είναι ως ένα βαθμό καθοριστική της εσωτερικής μας ποιότητας. Είναι κοινοτυπία να επαναλαμβάνει κανείς όσα καθημερινά λέγονται και γράφονται για την αξία της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Θά πρέπει όμως να γίνει συνείδηση σ' όλους μας ότι η κληρονομιά αυτή δεν είναι μόνο τ' ανάκτορα και οι καλλιμάρμαροι ναοί. Κάθε δημιουργία της ανθρώπινης εργασίας μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για την ανασύνθεση της καθημερινής ζωής των απλών ανθρώπων που έζησαν σε άλλα χρονικά σημεία στον ίδιο τόπο που κι εμείς κατοικούμε.

5. Περισσότερες πληροφορίες για τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Σούγιας βλ. το σχετικό άρθρο του Μ. Αδριανάκη, στο ίδιο περιοδικό.

Βασική βιβλιογραφία

- R. Pushley, *Travels in Crete II*, London 1837, σ. 98, 100, 102.
- J. Pendlebury, *Archaeology*, 371.
- Spratt, *Travels and Researches in Crete II*, London 1865, σ. 240-243.
- Thenon, *Revue Archeologique* 1866, σ. 399-404.
- Savignoni-De Sanctis, 167-172.
- Savignoni, *Monumenti Antichi* 1901, 443.
- Αναστ. Ορλάνδου, *Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Σούγιας*, Κρητ. Χρον. Ζ' (1953), 337 κ.ε.

Ἑκκλησιαστικά Συγκροτήματα μέσα στά τείχη τῶν Χανίων στά Χρόνια τῆς Βενετοκρατίας

Π. ΤΡΙΜΑΝΔΗΛΗ - ΜΑΓΓΑΝΝ

Ἡ γνώση τῶν πολιτιστικῶν μας ἀξιῶν ἐρχεται σάν ἀμεση ἀπόρροια τῆς ἀναζήτησης καί μελέτης ἐκείνων τῶν ἱστορικῶν στοιχείων, πού μᾶς ἐπιδοθεῖν στήν ἀνασύνθεση τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἀμεσοῦ παρελθόντος.

Ἡ μελέτη τῶν ἱστορικῶν πηγῶν, πού ἀναφέρονται στά ἐκκλησιαστικά οἰκοδομήματα ὀρθόδοξου ἢ καθολικοῦ δόγματος, τά ὁποῖα ὑπῆρχαν μέσα στά τείχη τῆς πόλης τῶν Χανίων στά χρόνια τῆς Βενετοκρατίας σέ συνδυασμό — ὅπου ἦταν ἐφικτό — μέ τά ἀρχαιολογικά δεδομένα, ἀποσκοπεῖ ἐδῶ σέ μιά σύντομη παρουσίαση αὐτῶν τῶν θρησκευτικῶν μνημείων ἀπό τά ὁποῖα ὅσα ἀτόμειναν ἀποτελοῦν πολύτιμη πολιτιστική κληρονομιά γιά τήν πόλη τῶν Χανίων.

Ὁ ἀριθμός τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτισμάτων ποικίλλει στίς διάφορες πηγές ἐρευνᾶς πού χρησιμοποιήθηκαν καί οἱ ὁποῖες εἶναι:

1) Ὁ χάρτης τοῦ CORNER (1625) πού παρουσιάζει 29 τέτοια κτίσματα, μοναστήρια καί ἐκκλησίες καί τῶν δύο δογμάτων.

2) Ἡ καταγραφή τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ 1637 στήν ὁποία ὁ ἀριθμός ὀρθόδοξων καί καθολικῶν κτισμάτων ἀνέρχεται στά 42.

3) Ὁ χάρτης τοῦ BOSCHINI (1644) πού ἀριθμεῖ 39 κτίσματα.

4) Ὁ χάρτης τοῦ CORONELLI (1692) ἀριθμεῖ μόνο 26 ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτισμάτων.

5) Τά Βενετοϊάνικα μνημεῖα τῆς Κρήτης ἀπό τόν G. GEROLA.

6) Ἡ ἀπογραφή τῆς Κρήτης παρὰ TRIVAN στά 1644.

Ὁ συνδυασμός τῶν στοιχείων πού μᾶς παρέχουν οἱ παραπάνω πηγές μπορεῖ νά ὀδηγήσει σ' ἓνα σωστό συμπέρασμα γιά τόν πιθανό ἀριθμό τῶν ὀρθόδοξων καί καθολικῶν ἐκκλησιαστικῶν κτισμάτων.

Ξεκινώντας ἀπό τά κτίσματα τά μικρότερα σέ ἀριθμό, ἀλλά περισσότερο ἐπιβλητικά σέ μέγεθος καί ἀρχιτεκτονικό ρυθμό-δείγμα ἐπιβολῆς τοῦ κατακτητή — θά ἐξετάσουμε πρῶτα τά Βενετοϊάνικα ἐκκλησιαστικά συγκροτήματα καί τίς ἐκκλησίες.

Ι. ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ

Α. ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ

1) ΑΓΙΟΣ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

Στήν ἐκκλησία του σήμερα στεγάζεται τό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο. Τό μοναστήρι χτίστηκε ἀπό τοὺς Φραγκισκανοὺς μοναχοὺς καί ἀποτελεῖται ἀπό τό ναό καί δύο συνεχόμενες αὐλές μέ κλειστές καί τίς τέσσερις πλευρές στά νότια τῆς ἐκκλησίας. Στή δόρεια πλευρά ὑπῆρχε μαντρότοιχος, πού περιέβαλε τοὺς κήπους τοῦ μοναστηρίου. Τό ὅλο συγκρότημα ἦταν ἀρκετά μεγάλο, 60 μέτρα ΑΔ καί 90 μέτρα ΒΔ περίπου. Πότε ἀρχισε νά χτίζεται τό μοναστήρι δέν εἶναι ἀκόμα γνωστό μιά καί δέν ὑπάρχει γραπτή μαρτυρία γιά τό κτήριο, τμήμα ὅμως τοῦ ναοῦ ἔχει ἐντονεῖς γοτθικὲς ἐπιδράσεις ναοδομίας γεγονός, πού πιθανόν τό κατατάσσει σὸν 14ο αἰῶνα, ἐνῶ τὸ 1595 ἦταν τελειωμένη ἡ ἐκκλησία καί τό καμπαναριό, ὅπως μᾶς εἶναι γνωστό ἀπὸ τὴ περιγραφή τοῦ γιαιτροῦ ONORIO BELLI σέ γράμμα πού ἔστειλε στό SIGNOR ALFONSO RAGONA στή Βενετία μετὰ τὸ μεγάλο σεισμό τοῦ 1596. Ἡ ἐκκλησία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν κεντρικό ναό στά ἀνατολικά τοῦ ὁποίου δρῶσκονται τά παρεκκλήσια τοῦ χοροῦ, ἐνῶ στά δυτικά του ὁ σημερινὸς διάδρομος ἀποτελεῖ τροποποίηση τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας.

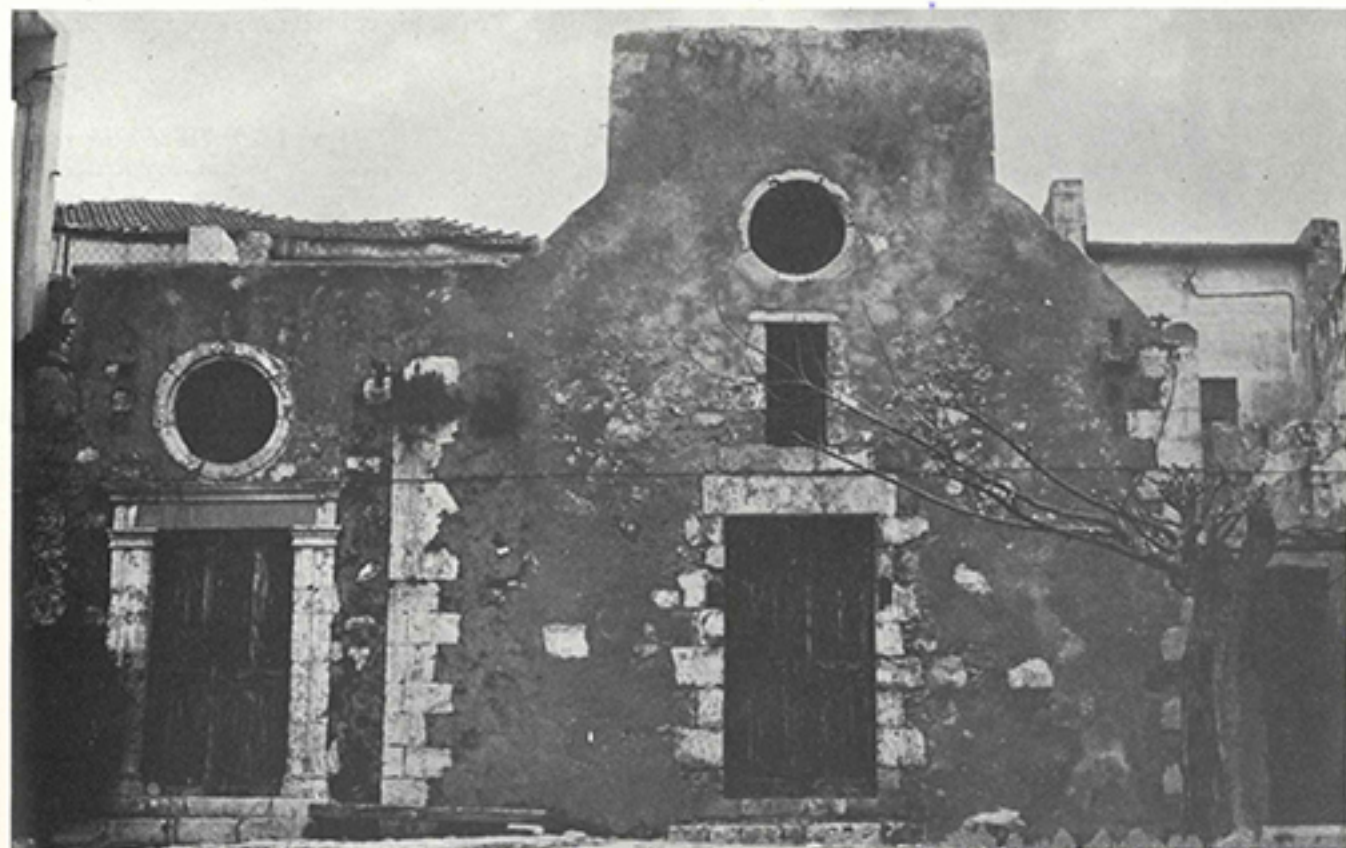
Στὴ ΒΑ γωνία βρίσκεται τό καμπαναριό πού ἔχει ἀνεξάρτητη εἴσοδο. Ὁ κυρίως ναὸς χωρίζεται σέ τρία κλίτη ἀπὸ τά ὁποῖα τό μεσαῖο εἶναι ὑπερνωμένο ὀξυκόρυφο, ἐνῶ τό δόρειο καί τό νότιο ἔχουν ἡμικυλινδρική στέγαση. Στὸ δορινό τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ προσαρτίστηκαν τρία παρεκκλήσια πού στεγάζονται μέ τεταρτοσφαίρια. Ἀπὸ τά κελλιά σῶζεται ἡ ἐξωτερικὴ ἀνατολικὴ πλευρά πρὸς τὴν ὁδὸ Χάληδων — μιά σειρά ἀπὸ καταστήματα σήμερα — ἀρκετά ἀλλοιωμένη ὅμως ἐξαιτίας τῶν μεταγενέστερων ἐπεμβάσεων. Στὴν ἀρχικὴ του μορφή διατηρεῖται ὁ κεντρικὸς πυλώνας μέ μιά σειρά ἀπὸ τέσσερις χώρους στό ἰσόγειο πού δημιουργοῦν τό διαβατικό. Στεγάζονται μέ τεταρτοσφαίρια στὸ κέντρο τῶν ὁποίων ὑπάρχει σκαλιστὴ πέτρα.

Ι.Α. 1) 'Ανατολική πτέρυγα κελιών τ' 'Αγίου Φραγκίσκου

Ι.Α. 2) Μοναστήρι 'Αγίου Νικολάου.

Ι.Α. 3) Έκκλησία Μονής S. Salvatore

Ι.Α. 4) Τμήμα διαβατηρίου Μονής S. Maria dei Miracoli στο Καστέλι.

Στήν νότια πλευρά της αψίδας των κελιών υπάρχει τμήμα κτηρίου, που πιθανόν ταυτίζεται με τη τραπεζαρία του μοναστηριού.

2) ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Τό μοναστήρι, κτίσμα των Δομινικανών μοναχών, πρέπει να κτίστηκε πριν από το 1320. Τά κελιά του μοναστηριού διατεταγμένα σύμφωνα με τά δυτικά πρότυπα βρίσκονταν στη βορινή πλευρά του, σχηματίζοντας δύο κλειστές αψίδες ή μία συνεχόμενη της άλλης με τά διαβατικά στο ισόγειο και τά κελιά στον όροφο. Από τό συγκρότημα αυτό σώζεται σήμερα ή μία πλευρά της δυτικής αψίδας με τά σταυροθόλια και τά κελιά του όρφου και τμήματα της ανατολικής πλευράς αλλοιωμένα όμως από τίς μεταγενέστερες προσθήκες. Η εκκλησία διακρίνεται σε τρία μέρη α) στο νότιο με τό χαρακτηριστικό γοτθικού τύπου θύρωμα εισόδου, β) τόν τρίκλιτο κυρίως ναό που έχει ανακαινιστεί και γ) στο ιερό με τά παστοφόρια δεξιά και αριστερά, αρκετά καλά διατηρημένα. Τό αρχικό καμπαναριό του μοναστηριού βρίσκονταν στά βορειοανατολικά της εκκλησίας. Σήμερα δέν υπάρχει ούτε καν ή βάση του και έχει αντικατασταθεί από ένα σύγχρονο σε διαφορετικό σημείο.

3) S. SALVATORE

Πρόκειται γιά μοναστήρι των Φραγκισκανών μοναχών στο δυτικό προμαχώνα GRITTI. Είναι μεταγενέστερο των δύο προηγούμενων μοναστηριών. Η διάταξη του μοναστηριού ακολουθεί και εδώ τά δυτικά πρότυπα με τη τετράγωνη αψή των κελιών και του διαβατικού στη νότια πλευρά της εκκλησίας. Τό καθολικό, μικρό σε μέγεθος συγκριτικά με τίς δύο προηγούμενες εκκλησίες, αποτελείται από τόν κυρίως ναό στεγασμένο με οξυκόρυφο θόλο και τά δύο συνεχόμενα παρεκκλήσια με σταυροθόλια στη βορειοδυτική πλευρά. Τό ιερό του ναού με τη μεγάλη άψίδα καταλαμβάνει τήν ανατολική πλευρά. Δέν παρουσιάζεται κανένα ίχνος καμπαναριού και ούτε οί χάρτες υποδηλώνουν τη πιθανή ύπαρξή του. Από τη πτέρυγα των κελιών διατηρείται ή ανατολική πλευρά με αρκετές μεταγενέστερες προσθήκες και ίσως ή δυτική.

4) SANTA MARIA DEI MIRACOLI

Πρόκειται γιά γυναικείο μοναστήρι του τάγματος των Δομινικανών. Ίδρύθηκε τό 1615. Η τυπολογία του μοναστηριού ακολουθεί τά γνωστά δυτικά πρότυπα. Στά νότια της εκκλησίας βρίσκεται ή κλειστή αψή με τό διαβατικό, ενώ τό καμπαναριό που υπήρχε στη νοτιοανατολική γωνία της εκκλησίας σήμερα δέν σώζεται. Από τήν εκκλησία, που τό μεγαλύτερο τμήμα της έχει καταστραφεί, σώζεται μόνο ό νότιος τοίχος με τίς νευρώσεις γιά τόν οξυκόρυφο θόλο και τά τυφλά άψιδώματα, ενώ από τό υπόλοιπο συγκρότημα διακρίνεται τμήμα της αψίδας των κελιών με τό διαβατικό. Βρίσκεται στη δυτική περιοχή του Καστελλιού.

5) SANTA MARIA DELLA MISERICORDIA

Τό μοναστήρι ανήκε στίς Αύγουστιανές μοναχές και προϋπήρχε του 1538, όποτε και καταστράφηκε από τήν επιδρομή του BARBAROSSA. Η ανακατασκευή του κράτησε μέχρι και τό 1583, σύμφωνα με τίς γραπτές μαρτυρίες. Από τούς χάρτες και μόνο μπορούμε νά ανασυνθέσουμε τη μορφή του όλου συγκροτήματος, απ' όπου και συμπεραίνουμε ότι τά κελιά διαμόρφωναν κλειστή αψή στά βόρεια της εκκλησίας, ή όποία είχε τη μακριά πλευρά της επί της όδου Χατζιμιχάλη Νταλιάνη. Από τό μοναστήρι, που καταστράφηκε στους βομβαρδισμούς, σώζονται ελάχιστα ίχνη τά όποια είναι δύσκολο νά απομονωθούν από τίς μεταγενέστερες προσθήκες, ώστε νά μπορούσαμε νά καθορίσουμε με ακρίβεια τούς διάφορους χώρους του συγκροτήματος.

6) SANTA CHIARA

Πρόκειται γιά μοναστήρι, που σύμφωνα πάντα με τη καθολική παράδοση βρίσκονταν απέναντι από τό μοναστήρι του Αγίου Φραγκίσκου και ανήκε στίς Φραγκισκανές μοναχές. Γραπτές μαρτυρίες έγγραφων τοποθετούν τήν άδεια ανέγερσής του από τόν πάπα Βονιφάτιο τόν 9ο στά 1402.

Σήμερα, αλλά ούτε και κατά τήν επίσκεψη του GEROLA στά 1902, δέν υπάρχει κανένα ίχνος του μοναστηριού. Οί χάρτες, όμως, τό υποδηλώνουν με τετράγωνη περίπου αψή και τήν εκκλησία τοποθετημένη στη βορινή πλευρά της αψίδας.

B. ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ

1) ΚΑΘΕΔΡΙΚΟΣ ΝΑΟΣ

Ο Καθεδρικός ναός βρίσκονταν στο Καστέλλι και κτίστηκε στά 1418, όποτε και βρίσκουμε έγγραφα με έδρα Έπισκοπής τά Χανιά και όχι τήν Αγία, που ήταν μέχρι τότε. Καταστράφηκε έντελώς με τούς βομβαρδισμούς του 1941.

2) ΑΓΙΟΣ ΡΟΚΚΟΣ

Είναι καθολική εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο προστάτη από τήν αρρώστεια της πανώλης. Χτίστηκε αρκετά χρόνια μετά τήν επιδημία πανώλης που εκδηλώθηκε στά Χανιά. Οί λατινικές επιγραφές στίς προσόψεις δείχνουν χρονολογία 1630. Πρόκειται γιά μονόκλιτη εκκλησία με παρεκκλήσι στά βόρεια χωρίς άψίδα ιερού. Χτισμένη με έντονες επιδράσεις από τήν Ιταλική αναγέννηση αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα σωστών αναλογιών και λιτής μορφής.

I.A. 4) Ο Νότιος τοίχος της εκκλησίας S. Maria dei Miracoli

I.B. 2) Άγιος Ρόκκος.

3) S. ALVATORE DEI GRADENIGO

Ἡ ἐκκλησία αὐτή πιθανόν ν' ἀποτελεῖ παρεκκλήσι τῆς οἰκογένειας τῶν GRADENIGO καί βρίσκεται στήν ὁδὸ Ἰακάρου. Ἀνακαλύφθηκε πρόσφατα. Ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κλίτος σώζεται μόνο ὁ νότιος τοῖχος μέχρι τὸ σημεῖο γέννησης τοῦ δξυκόρυφου θόλου. Νότια τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει ἓνα δευτερογενὲς ἀποτελούμενο ἀπὸ τρία μέρη πού ἐπικοινωνοῦν μὲ ἀψίδες καί ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μεσαῖο εἶναι ὑπερνωμένο στὸ ὕψος τοῦ κεντρικοῦ κατεστραμμένου κλίτους. Σήμερα εἶναι ἐγκαταλειμμένη καί τμήμα τῆς χρησιμοποιεῖται σάν ἀποθήκη (σχέδιο 1).

4) Παρεκκλήσι τοῦ οἴκου τῶν RENIER

Ἡ ἐκκλησία σώζεται σχεδόν ἀνέπαφη. Βρίσκεται στήν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ τῆς οἰκογένειας τῶν RENIER. Ὁ ναὸς αὐτὸς εἶναι λατινικῆς τυπολογίας. Ὁ ἀρχικός πρέπει νά εἶναι τοῦ 15ου αἰῶνα μὲ τὸ ἱερὸ στραμμένο πρὸς βορρᾶ, τὴν εἴσοδο ἀπὸ τὰ δυτικὰ καί ἓνα παράθυρο στήν ἀνατολική πλευρά. Κατὰ τὴ μετατροπὴ πού ἐγινε τὸν 17ο αἰῶνα στὴ βορινή πλευρὰ καταργήθηκε τὸ ἱερὸ καί δημιουργήθηκε ἡ εἴσοδος, μὲ κάποια ἐπέμβαση στὴ νότια πλευρὰ γιὰ κατασκευὴ ἱεροῦ. Βορειοανατολικά τοῦ ναοῦ σώζεται θολωτὸς χώρος ἀγνωστῆς λειτουργικότητος. Τὸ κτήριο εἶναι μικρὸ σὲ διαστάσεις, ἀλλ' ἔχει πολὺ ὡραία διακοσμητικὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὶς ἐνθετες νευρώσεις στὸν ἡμικυλινδρικό θόλο καθαρὰ διακοσμητικὰ ἀρχιτεκτονικὰ. Γιὰ τὴν ἐκκλησία αὐτὴ ὑπάρχει μία σύγχυση ἐπειδὴ στὴν ἀπογραφὴ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ 1637 ἀναφέρεται μία ἐκκλησία ἢ Παναγία τῶν RENIER ἰδιοκτησία τοῦ πρωτόπαπα Χανίων Δημητρίου Σκορδίλη ἢ ὁποῖα, ὅμως, θά πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ σὲ κάποιο ἄλλο κοντινὸ σημεῖο.

Τὸ παρεκκλήσι πού ἐξετάζουμε μὲ φανερό τὸ λατινικὸ χαρακτήρα του καί χωρὶς ἱερὸ στὰ ἀνατολικά εἶναι τυπικὴ καθολικὴ ἐκκλησία, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀναφερόμενη στήν ἀπογραφὴ (σχέδιο 2).

Θεωρεῖται πιθανὴ καί εὐλόγη ἢ ὑπαρξὴ καί ἄλλων ἰδιωτικῶν ἐκκλησιῶν τῶν Ἑνετῶν στὴ πόλη, ὥστόσο ἡ ἔως τώρα ἑλλειψὴ ἀντίστοιχων μαρτυριῶν στὶς πηγές καί ἡ ἀπουσία ἀρχαιολογικῶν λειψάνων κάνει ἐπιφυλακτικὴ τὴ παραδοχὴ τῆς ὑπαρξῆς των.

II. ΟΡΘΟΔΟΞΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ

Στὴν ἀπογραφὴ τῶν ναῶν καί μονῶν τῆς περιοχῆς Χανίων τοῦ ἔτους 1637 γιὰ τὴν ἐντὸς τῶν τειχῶν πόλη ἔχουν δηλωθεῖ 33 ὀρθόδοξες ἐκκλησίες χωρὶς δέδαια νά εἶναι σίγουρο ὅτι δὲν ἔχουν παραλειφθεῖ καί ὀρισμένες ἄλλες, δεδομένου ὅτι στὸ σύνολο τοῦ νομοῦ παρουσιάζονται ἑλλείψεις καί ὁ χάρτης τοῦ CORONELLI ἀναφέρει τέσσερις ἀκόμα ἐκκλησίες, πού δὲν συμπεριλαμβάνονται στὸν παραπάνω κατάλογο.

Σὲ γενικὲς γραμμές, ὅμως, μποροῦμε νά ξέρουμε τώρα τὴν ἀκριβὴ θέση καί τὴν ὀνομασία 11 ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν, τὴ πιθανὴ θέση γιὰ ἄλλες 10 ἀκόμα πού ἔχουν καταστραφεῖ ἢ δὲν εἶναι εὐκόλο νά βρεθοῦν ἀπὸ τίς μέχρι σήμερα ἐπιτόπιες ἐρευνες. Ὑπάρχουν ὅμως καί 12 ἀκόμη γιὰ τίς ὁποῖες δὲν στάθηκε δυνατό νά βρεθεῖ καμμία πληροφορία σχετικὴ μὲ τὴν πιθανὴ τοποθέτησή τους σὲ κάποια σημεία τῆς πόλης.

A. Ἐκκλησίες τῶν ὁποίων ἡ θέση ἔχει ἐντοπιστεῖ.

1) ΑΓΙΟΙ ΑΝΑΓΥΡΟΙ

Ἀρχικά ἦταν δίκλιτη ἐκκλησία ἀφιερωμένη στοὺς Ἁγίους Ἀναγύρους καί στὸν Ἅγιο Σάββα. Ἦταν ἐνοριακὸς ναὸς, ἰδιοκτησία τῶν ἀδελφῶν παπᾶ Μανώλη καί Δαμιανοῦ Φασσουλά ἀπὸ οἰκογένεια ἀστών, γραμμένων στοὺς Βενετσιάνικους καταλόγους τοῦ 1644. Ἐκτελοῦσε χρέη Μητροπολιτικοῦ ναοῦ μέχρι τὴν ἀνέγερση τῆς Τριμάρτυρης. Βρίσκεται στήν ὁδὸ Ἰακώβου Κουμῆ.

2) ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

Μονόκλιτη ἐνοριακὴ ἐκκλησία, ἰδιοκτησία τοῦ παπᾶ Γιάννη Καβάλλο, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ. Ἡ θέση τῆς ἐντοπίστηκε πρόσφατα. Ἐχει ἀλλοιωθεῖ ἀπὸ τὴ προσθήκη ὀρόφου. Βρίσκεται στήν ὁδὸ Δούκα (σχέδιο 3).

3) ΑΓΙΑ ΕΙΡΗΝΗ

Μονόκλιτη ἐνοριακὴ ἐκκλησία, χωρὶς ἀναφορὰ σὲ ἰδιοκτήτη. Βρίσκεται στὴ πλατεῖα ρούγα, στήν ὁδὸ Καλλινοῦ Σαρπάκη.

4) ΑΓΙΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ

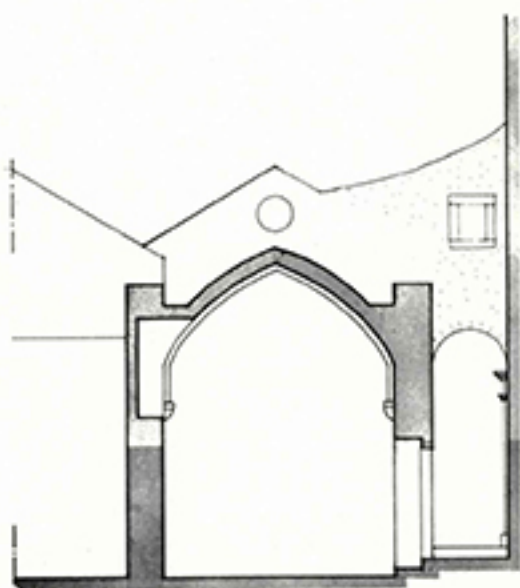
Πρόκειται γιὰ τρίκλιτη ἐνοριακὴ ἐκκλησία, ἰδιοκτησία τῆς ἀρχοντικῆς οἰκογένειας Σκορδίλη-Μαραφάνη, στήν ὁδὸ Γαβαλάδων καί Καλλινοῦ Σαρπάκη.

5) ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ

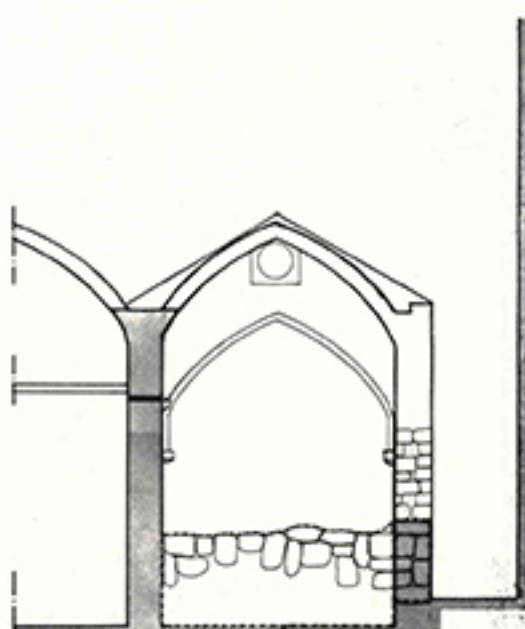
Ἦταν μονόκλιτη ἐνοριακὴ ἐκκλησία κοντὰ στὴ Πύλη τῆς ἁμμου (SABBIONARA) ἰδιοκτησία τοῦ παπᾶ Γιάννη Ἀγλάδη στὸν ὁποῖο ἀνήκει καί μιά ἄλλη, χωρὶς ἐνορία, ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, ὁ Ἅγιος Φανούριος πιθανόν στὴ περιοχὴ τῶν Ταμπακαριῶν. Ἀνακαλύφθηκε πρόσφατα.

6) ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΕΡΗΜΙΤΗΣ

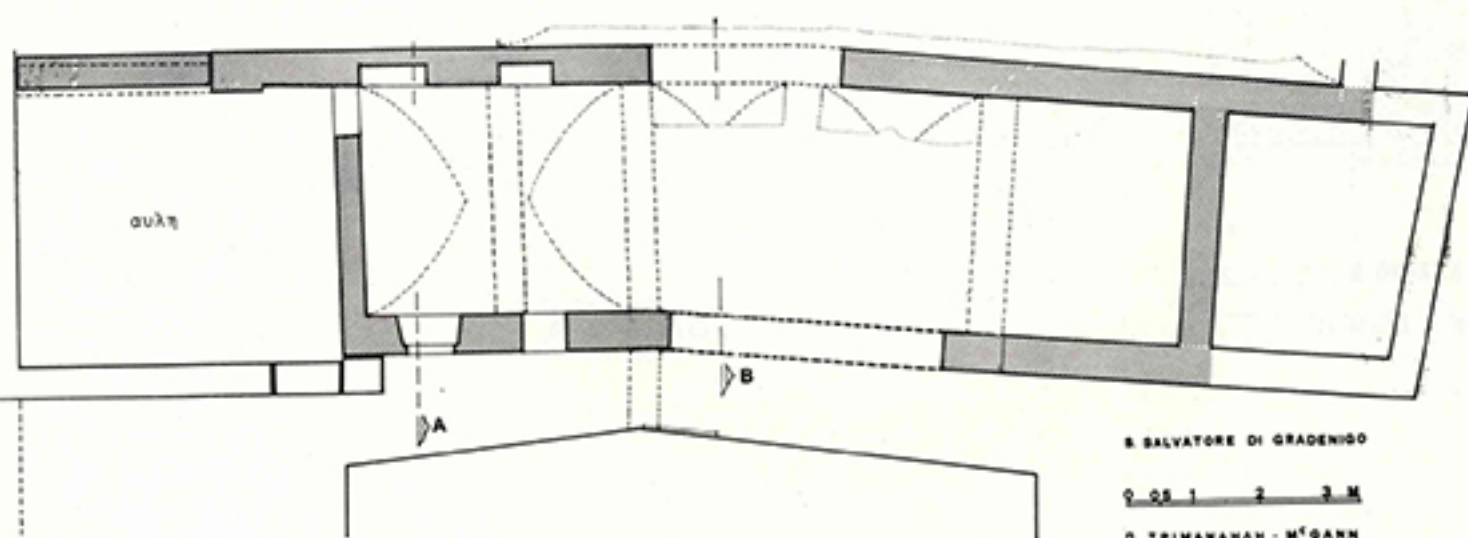
Τρίκλιτη ἀρχικά μὲ τρούλλο ἦταν ἐνοριακὴ ἐκκλησία, ἰδιοκτησία τοῦ παπᾶ Νικόλα Κάλδου καί τοῦ ἀδελφοῦ του ἀπὸ οἰκογένεια ἀστών, γραμμένων στοὺς Βενετσιάνικους καταλόγους, πού ἦταν ἐπίσης ἰδιοκτήτες καί

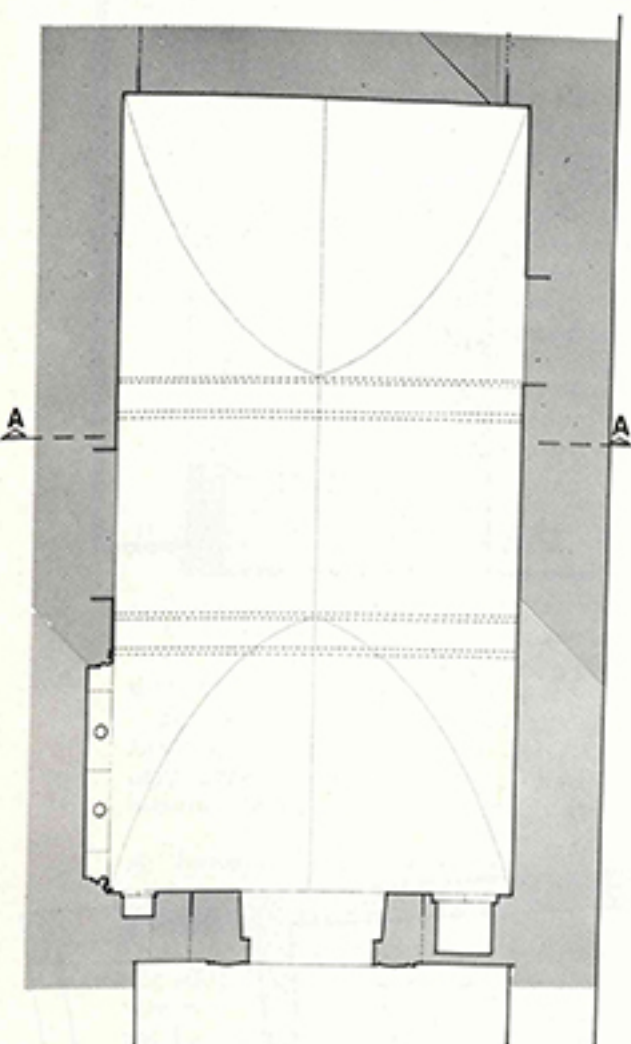
TOMH A-A

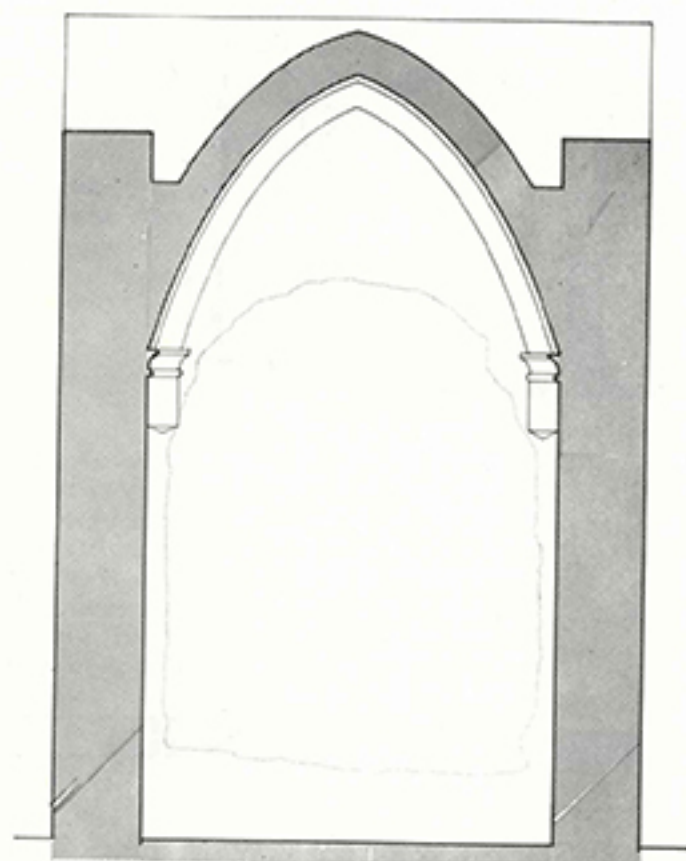
TOMH B-B

Σχέδιο 1

ΣΧΕΔΙΟ 2
ΚΑΤΩΨΗ

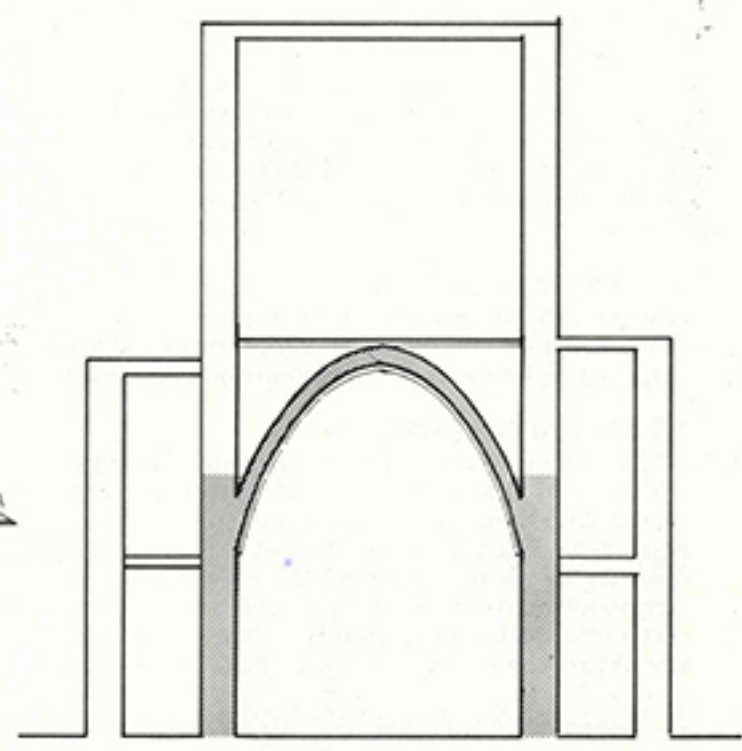
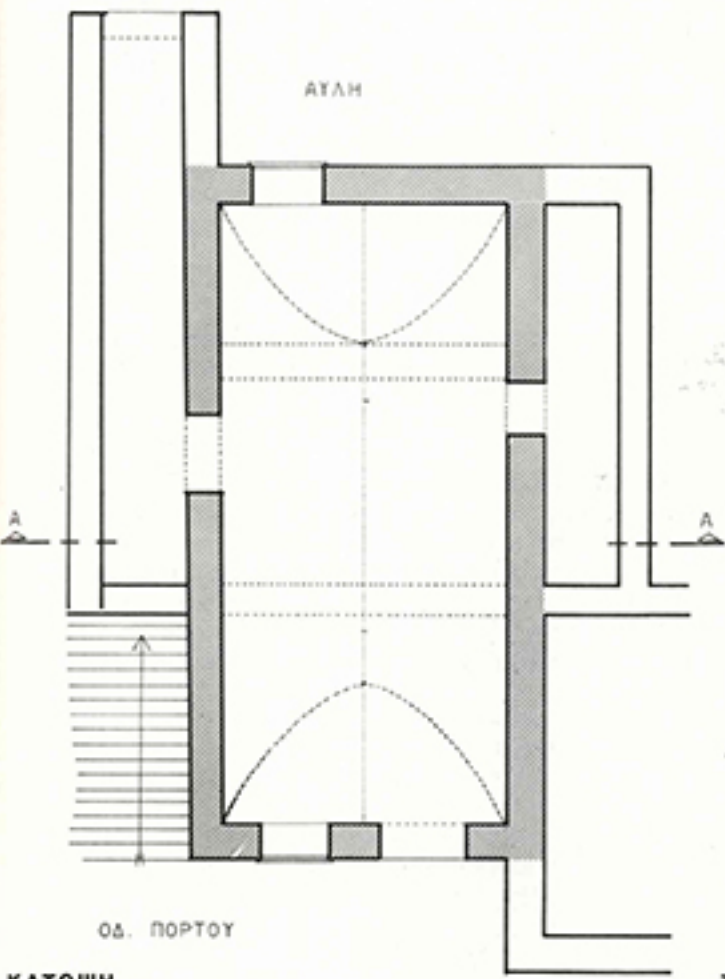
ΤΟΜΗ Α Α

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙ ΡΕΝΙΕΡ

Π. ΤΡΙΜΑΝΔΗΛΗ—Μ^ς ΓΑΝΝ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ
 ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ
 ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΤΟΜΗ Α-Α

ΣΧΕΔΙΟ 3

ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

0 0,5 1 2 3m

Π. ΤΡΙΜΑΝΩΝΑΚΗ - Μ. ΓΑΝΗ

άλλης σέ άγνωστη θέση εκκλησίας της 'Αγίας Τριάδας. Βρίσκεται στην όδό Δρακοντοπούλου και χρησιμο-
ποιείται σάν κατοικία.

7) ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ

Η εκκλησία αυτή μετατράπηκε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας σέ τζαμί. Ήταν δίκλιτη ένοριακή εκκλησία, ιδιοκτησία του παπά 'Αθανασίου Βλαστού από κοινού μέ τό θείο του τό γιατρό Ξένο Βλαστό, όπως, επίσης, και άλλες δύο, μία των 'Αγίων 'Αποστόλων έξω από τά τείχη και μία δεύτερη του 'Ιωάννη του Χρυσόστομου στή Σούδα. Η οίκογένεια των Βλαστών ανήκε στους τιτλούχους των Βενετσιάνικων καταλόγων. Ήταν εύγενείς Κρητικοί, καταγόμενοι από τά δώδεκα 'Αρχοντόπουλα. Βρίσκεται στίς όδους Ζαμπελίου και Σκου-
φών.

8) ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΟ ΜΩΛΟ

Πρόκειται γιά μονόκλιτη ένοριακή εκκλησία, ιδιοκτησία των ιδιωτών 'Αντωνίου και 'Ιωάννου Μουσούρων. Ένδειξεις σέ χάρτη τήν ταυτίζουν μέ τήν εκκλησία του 'Αγίου Νικολάου επί της όδου Σουρμελή και όχι μέ τήν όμώνυμη τής όποιας έρείπια υπάρχουν στή προβλήτα του λιμανιού.

9) ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΗΣ ΠΥΛΗΣ ΤΗΣ ΑΜΜΟΥ (SABBIONARA)

Η εκκλησία μετατράπηκε επί Τουρκοκρατίας σέ Τούρκικο τέμενος και καταστράφηκε χωρίς νά έχουμε περισσότερες πληροφορίες, παρά μόνο ότι ήταν μικρή ένοριακή εκκλησία μέ ιδιοκτήτη της τό παπά Γιώργη Πειρίδη στόν όποιο επίσης ανήκαν και δύο άλλες εκκλησίες του 'Αγίου Λαζάρου έξω από τά τείχη και του 'Αγίου 'Αθανασίου στό Κλαδισό. Βρίσκεται απέναντι από τήν Παναγία τήν 'Οδηγήτρια. Ταυτίστηκε πρόσ-
φατα.

10) ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ

Σήμερα από τήν εκκλησία σώζεται μόνο ό τοίχος της δυτικής πλευράς της, στή πλατεία του Συντριβανιού. Ήταν ένοριακή και ανήκε στην ιδιοκτησία του SIGNOR Κυρίλλου-Πορφυρού Μαχαιρά στόν όποιο επίσης ανήκε και ή Παναγία ή Μεσοπορίτισσα σέ άγνωστη σήμερα θέση.

11) ΑΓΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

Πρόκειται γιά δίκλιτη ένοριακή εκκλησία ιδιοκτησία του παπά Λεωνή Καβαλάρο στην οίκογένεια του όποιου ανήκουν και ή μονή της 'Αγίας Αικατερίνης στα Νεροκούρου μέ τά μετόχια της 'Αγίας 'Ελεούσας και των 'Αγίων Σαραντά. Μέχρι τώρα ταυτίζεται μέ τήν όμώνυμη εκκλησία στή περιοχή της Σπλάντζιας στή πάροδο Καλλίστου 'Επισκόπου και Μελιδόνη, ή όποια αναστηλώνεται από τήν 'Αρχαιολογική 'Υπηρεσία. Σύμφωνα όμως μέ τό χάρτη του CORNER ή εκκλησία πρέπει νά βρίσκεται στίς άρχές της όδου Θεοδοκοπούλου. 'Επιπρόσθετο στοιχείο γιά τή τοποθέτησή της στό σημείο αυτό αποτελεί ή ύπαρξη του όμώνυμου προμαχώνα εκεί κοντά. Μελλοντική έπισταμένη έρευνα θά δείξει ποιά από τίς δύο εκκλησίες ταυτίζεται μέ δεβαιότητα μέ τήν 'Αγία Αικατερίνη πού αναφέρεται στίς πηγές (Σχέδιο 4).

Β. Έκκλησίες των όποιων τήν πιθανή θέση μπορούμε νά προσδιορίσουμε.

1) ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Πιθανόν νά πρόκειται γιά τήν εκκλησία πού συμπεριλαμβάνεται και στους δύο χάρτες των CORNER και BOSCHINI και στό χάρτη του CORONELLI και αναφέρεται σάν 'Αγία 'Αναστασία, δεδομένου μάλιστα ότι βρίσκεται ακριβώς κάτω από τόν προμαχώνα μέ τό όνομα του 'Αγίου 'Αθανασίου. Ήταν ένοριακή εκκλησία, ιδιοκτησία του παπά Πειρίδη.

2) ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

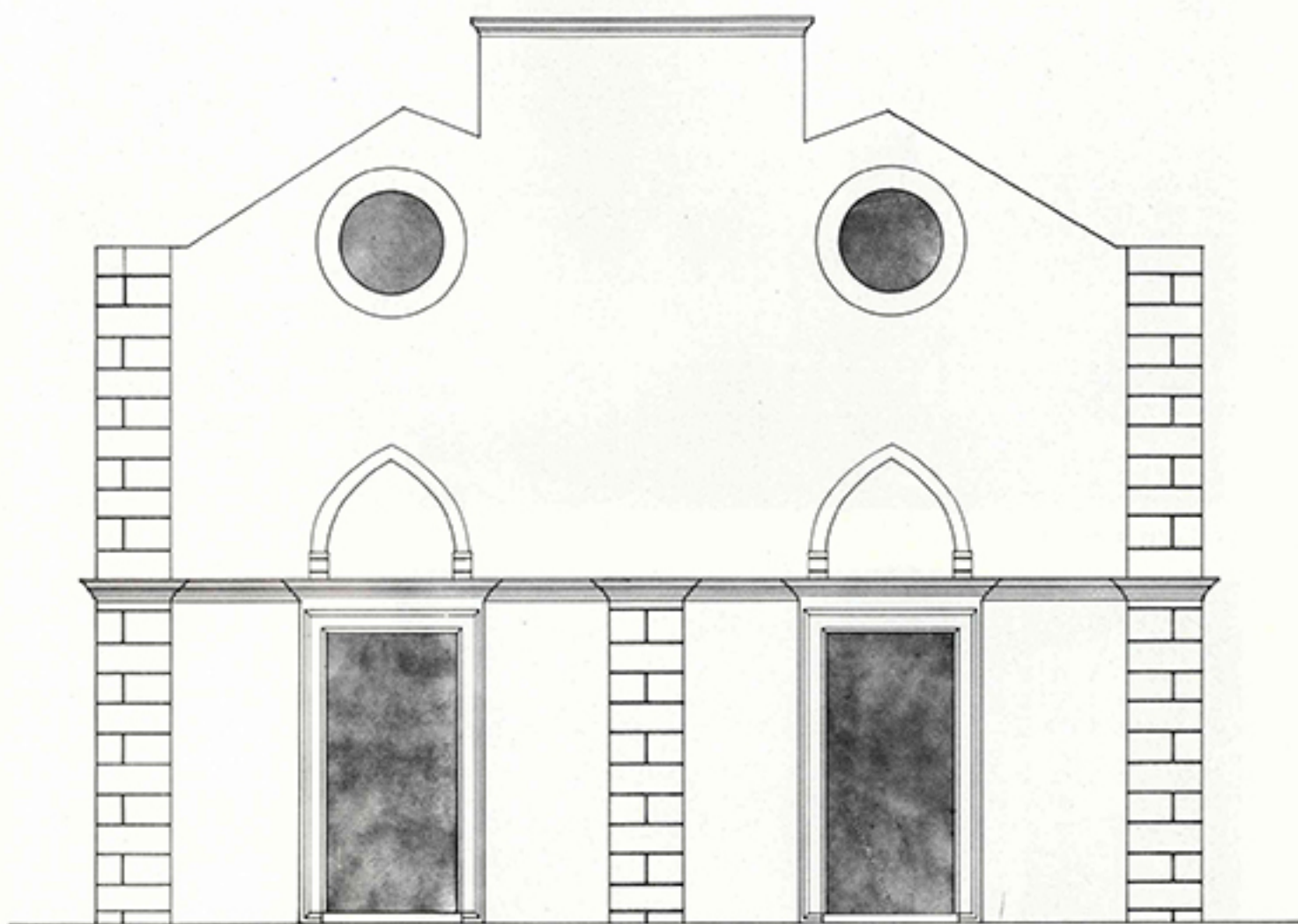
Σύμφωνα μέ τους χάρτες των BOSCHINI και CORONELLI ύπάρχει εκκλησία περίπου στην όδό Μελχισεδέκ μέ τό όνομα αυτό. Αν αυτό συμφωνεί και μέ τό τοπωνύμιο PEGNATERI τής περιοχής κατά τους Βενετσιάνι-
κους χρόνους, τότε, πρόκειται γιά τήν εκκλησία της άπογραφής του 1637 πού ήταν ένοριακή και ιδιοκτησία του παπά Δημήτρη Μαμαρά.

3) ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Σύμφωνα μέ τό χάρτη του CORNER, στή γωνία Μπετόλο-Χάληδων-Σκρύδλωφ, ύπήρχε εκκλησία μέ αὐλόγυ-
ρο και δέντρα στό όνομα του 'Αγίου Δημητρίου. Περιλαμβάνεται επίσης και στό χάρτη του BOSCHINI, ενώ απουσιάζει τελείως από τό χάρτη του CORONELLI. Ένας από τους λόγους πού επιβεβαιώνει τήν ταύτιση του ναού είναι και ό προμαχώνας, πού βρίσκεται εκεί κοντά μέ τό όνομα του 'Αγίου Δημητρίου. Ήταν ένοριακή εκκλησία γιά τήν όποια δέν αναφέρεται ιδιοκτήτης κατά τήν άπογραφή, άλλ' απλά μόνο ότι τή λειτουργούσε ό παπά Δημήτρης Σκορδίλης, όνοματεπώνυμο, πού πιθανόν νά προζάλεσε σύγχυση στό CO-
RONELLI μέ τό όνομα του Πρωτόπαπα Δημήτρη Σκορδίλη, στόν όποιο ανήκει άλλη εκκλησία τήν όποια σημειώνει σ' αυτό τό σημείο περίπου.

4) ΘΕΟΤΟΚΟΣ

Πιθανόν νά είναι ή εκκλησία πού σημειώνουν οί χάρτες των CORNER και BOSCHINI μετά τή σειρά των νεωρείων. Σύμφωνα μέ τά δεδομένα της άπογραφής του 1637, αποτελούσε ιδιοκτησία του παπά Πειρίδη και δρισκόταν κοντά στα νεώρεια. Σήμερα, όμως, δέν ύπάρχει.

ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ

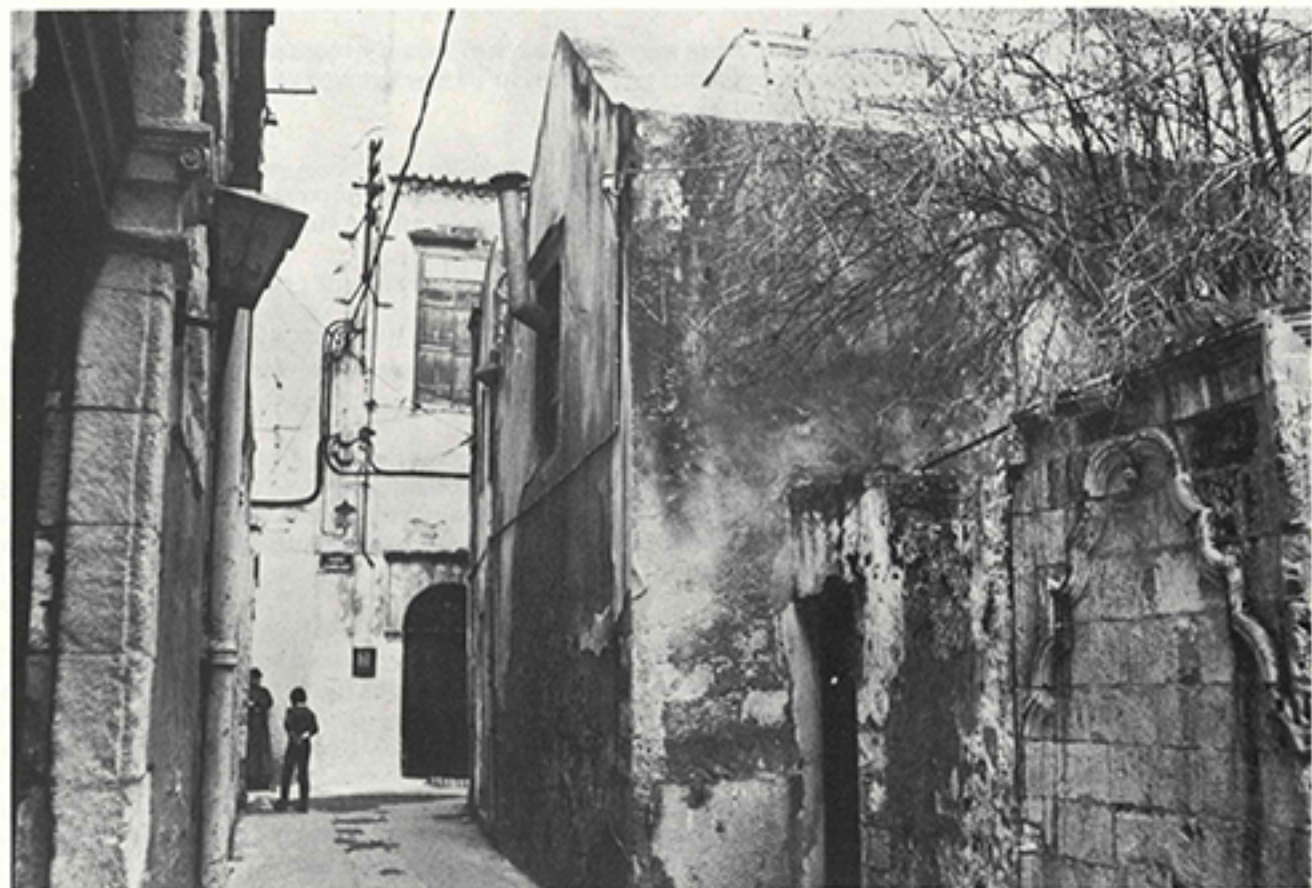
Σχέδιο 4

II.A. 4) Άγιος Έλευθέριος.

II.A. 5) Θεοτόκος οδηγήτρια.

II.A. 7) Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος

II.A. 11) Αγία Αικατερίνη Σηλότσια

5) ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΩΝ RENIER

Μόνο εικάστικά μπορούμε να εντοπίσουμε τη θέση της. Πρέπει να την αναζητήσουμε κοντά στο σπίτι της οικογένειας των RENIER. Ήταν ένοριακή εκκλησία και σύμφωνα με την απογραφή του 1637 αποτελούσε ιδιοκτησία του Πρωτόπαπα Χανίων Δημητρίου Σκορδίλη.

6) ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΑΣ

Πιθανή θέση της εκκλησίας αυτής θεωρείται η αρχή των σημερινών σιθανάδικων. Ήταν ένοριακή και αποτελούσε ιδιοκτησία του παπά Νικόλα Φόκου μαζί με την εκκλησία της Αγίας Μαρίνας, ενός μικρού μοναστηριού στην ίδια την πόλη.

7) ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΒΑΠΤΙΣΤΗΣ

Σε όλους τους χάρτες αναφέρεται η εκκλησία αυτή περίπου στο σημείο που τελειώνει η Εβραϊκή συνοικία κοντά στο ΝΔ προμαχώνα. Από την απογραφή του 1637 βλέπουμε ότι ανήκει στην οικογένεια των Παλαιοκαπά, αλλά λειτουργεί σαν ένοριακή από το παπά Κωνσταντή Μουντάτζο.

8) ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Εκτός από το χάρτη του BOSCHINI, οι άλλοι δύο τοποθετούν την εκκλησία αυτή μετά την είσοδο από τη Ρεθεμιώτικη πόρτα στη πόλη. Στην απογραφή του 1637 δεν αναφέρεται ως ένοριακή εκκλησία, αλλά ανήκει στην ιδιοκτησία του παπά Κοστομίρ Ντανέρο, την οποία όμως δεν λειτουργεί μιά και μένει στη Πάνω Μαλάθυρο.

9) ΑΓΙΟΣ ΠΑΥΛΟΣ

Αναφέρεται σε όλους τους χάρτες. Τοποθετείται πίσω από τα νεώρεια. Σύμφωνα με την απογραφή του 1637 αποτελούσε ιδιοκτησία του παπά Φιλίππου Καλομάτη την οποία λειτουργούσε ο ίδιος. Κατεδαφίστηκε μετά τον πόλεμο.

10) ΜΙΧΑΗΛ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΣ

Ο χάρτης του CORONELLI την παρουσιάζει μέσα σε κάποιο στενό της οδού Ριανού περίπου μετά την αύλη των κελιών του Αγίου Νικολάου. Λειτουργούσε σαν ένοριακή από το Παπά Αντώνη Καθιώτη που ήταν και ιδιοκτήτης της.

Γ' Από τη καταγραφή όμως των εκκλησιών του 1637 μέσα στην πόλη των Χανίων υπάρχουν άλλες 13 εκκλησίες για τις οποίες δεν μας δίνουν καμιά πληροφορία οι χάρτες των Βενετσιάνων, ώστε να μπορούμε να υποθέσουμε την θέση τους και να διαπιστώσουμε αν έχουν καταστραφεί ή μετασκευαστεί για άλλες χρήσεις. Αυτές είναι:

1. ΑΓΙΑ ΑΝΝΑ

Ήταν ιδιοκτησία της οικογένειας των ευγενών Κρητικών CATANI

2. ΑΓΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ, ΣΤΑΥΡΩΣΗ, ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Πρόκειται για ένοριακή εκκλησία.

3. ΕΣΤΑΥΡΩΜΕΝΟΣ

Ήταν ιδιοκτησία του παπά Αντώνη Μπαφά που την λειτουργούσε ο ίδιος.

4. ΘΕΟΤΟΚΟΣ Η ΜΕΣΟΣΠΟΡΙΤΙΣΣΑ

Όπως αναφέραμε και παραπάνω αποτελούσε ιδιοκτησία μαζί με τους Αγίους Αποστόλους του SIGNOR Κυρίλλου-Πορφυρού Μαχαιρά και την λειτουργούσε ο παπά Λούις Όπερπέρι.

5. ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΤΟΥ ΠΑΘΟΥΣ

Πρόκειται για ένοριακή εκκλησία που την λειτουργούσε ο παπά Δημήτρης Καλούδης του οποίου ήταν ιδιοκτησία.

6. ΘΕΟΤΟΚΟΣ ΤΡΙΜΑΡΤΥΡΗ

Η θέση της εκκλησίας θα μπορούσε να ταυτιστεί με τη θέση της σημερινής Μητρόπολης, δεδομένου μάλιστα ότι εμφανίζεται και στους δύο χάρτες στη σχετική θέση κάποια εκκλησία. Θα ήταν όμως αβέβαιο να προχωρήσουμε σε τέτοια υπόθεση. Στη καταγραφή αναφέρεται μόνο ότι τη λειτουργούσε ο Άλιμπέντο Καλιότης.

7. ΑΓΙΟΣ ΙΑΚΩΒΟΣ

Ήταν ένοριακή εκκλησία, ιδιοκτησία του παπά Γιάννη Βλατόπουλου.

8. ΑΓΙΑ ΜΑΡΙΝΑ

Εμφανίζεται σαν μικρό μοναστήρι με ένα καλόγηρο, ανήκει στο παπά Νικόλα Φόκο, όπως και ο Άγιος Γεώργιος που αναφέραμε στη Β' κατηγορία εκκλησιών.

9. ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

Είναι ένοριακή εκκλησία και λειτουργείται από τον παπά Γιάννη Μαγκάτη, του οποίου είναι ιδιοκτησία μαζί με την ομώνυμη εκκλησία στο Γαλατά.

10. ΤΙΜΙΟΣ ΣΤΑΥΡΟΣ

Πρόκειται για ένοριακή εκκλησία, ιδιοκτησία του παπά Κωνσταντή Κυρκόπουλου. Την λειτουργεί άλλος ιερέας.

11. ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ

Είναι ένοριακή εκκλησία. Ίδιοκτήτης της αναφέρεται ο παπά Νικολός Κάλδος ο οποίος και την λειτουργεί.

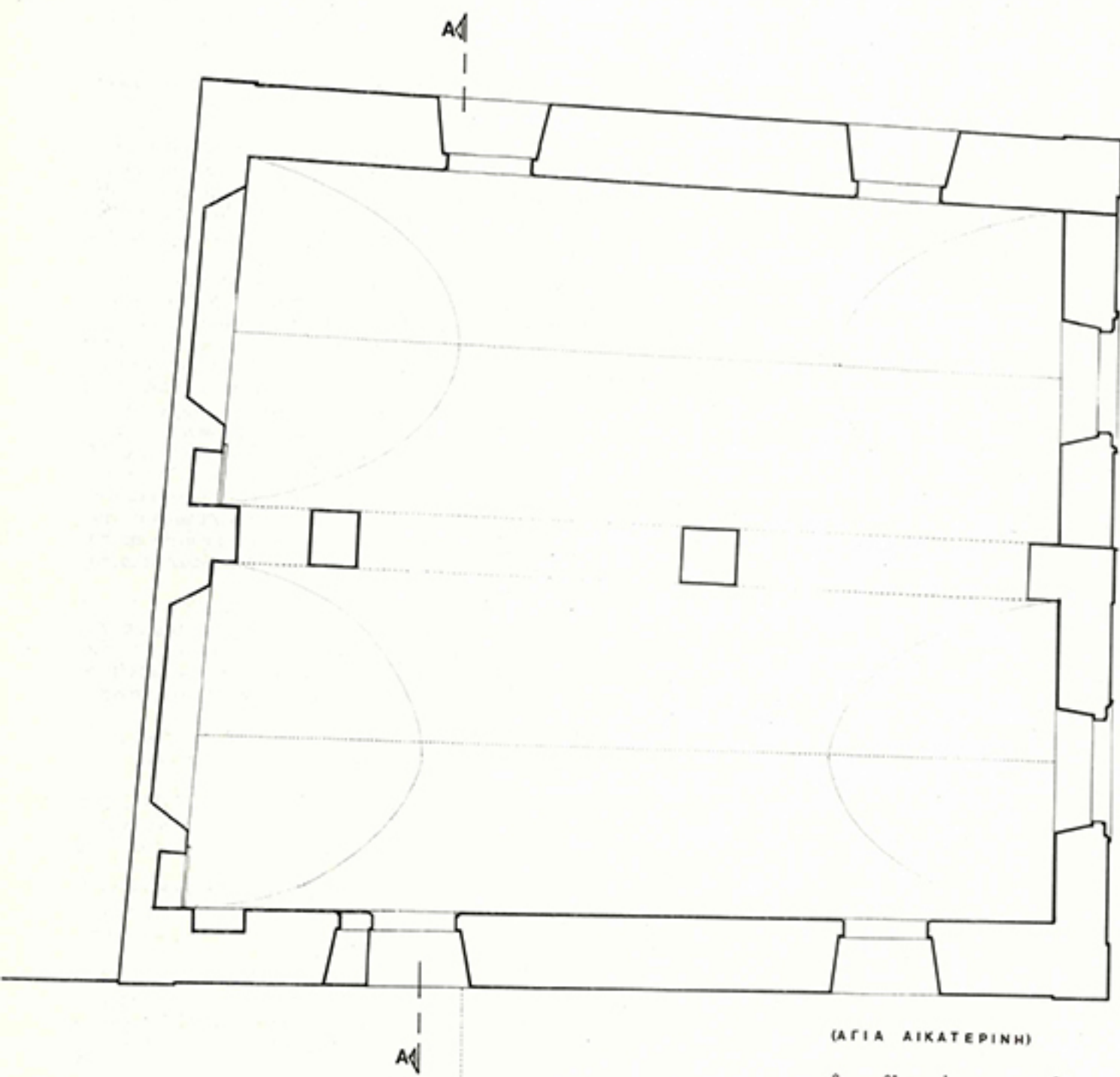
12. ΧΡΙΣΤΟΣ ΤΟΥ ΛΟΥΤΡΟΥ

Ή εκκλησία αυτή ανήκει και λειτουργείται από τον αιδεσιμώτατο παπά SIGNOR Μαρκολέοντα Βλαστό και θα πρέπει να ήταν από τις σημαντικότερες στην πόλη.

Συμπερασματικά μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι, εκτός από δύο εκκλησίες, όλες οι άλλες, ακόμα και αν ανήκαν σε οικογένεια ευγενών, έκτελούσαν χρέη ένοριακής εκκλησίας, χωρίς απαραίτητα να ανήκουν στην κοινότητα. Το μεγαλύτερο ποσοστό των εκκλησιών ανήκει στους ίδιους τους παπάδες που τις λειτουργούν και ελάχιστες είναι αυτές που δεν έχουν ιδιοκτήτη. Καμιά όμως εκκλησία δεν παρουσιάζεται να είναι ιδιοκτησία του Λατίνου Έπισκόπου, της Καθολικής εκκλησίας ή του Φεουδαρχικού Ίππικου, όπως συμβαίνει σε εκκλησίες της υπαίθρου.

Τα εισοδήματα των εκκλησιών διαφέρουν μεταξύ τους κατά πολύ, από πενήντα έως και εξακόσια υπέρπυρα (χρηματική μονάδα μέτρησης του Βυζαντίου που συναντάται στη Κρήτη και μετά από 400 χρόνια αφότου την κατάλαβαν οι Ένετοι και 200 περίπου χρόνια μετά τη πτώση της Κων/λης). Πολλές εκκλησίες, κατά την απογραφή, δήλωσαν και εισόδημα από τη περιουσία τους ή παραχώρηση χρηματικού ποσού ή προϊόντων από τον ιδιοκτήτη τους. Δεν είναι λίγες όμως οι εκκλησίες που συντηρούνται από τις προσφορές των πιστών. Πολλά από τα ονόματα των παπάδων όπως Λεωνί, Λούις, Άλμπέντος και, κυρίως, πολλά από τα πατρώνυμά τους υποδηλώνουν τη Βενετσιάνικη καταγωγή τους και επομένως μάς προβληματίζει το δόγμα τους. Φαινόμενο χαρακτηριστικό όμως για το τέλος του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα, φέρεται σαν αποτέλεσμα της έλευθρίας που παραχώρησαν οι Βενετοί στη λατρεία του ορθόδοξου δόγματος με άμεση συνέπεια να εμφανίζονται πολλοί Βενετσιάνοι που να τό ασπάζονται και να χρησιμοποιούν ιερείς. Οι λόγοι όμως που επιτρέψανε την εξάπλωση της ορθοδοξίας ανάμεσα στις τάξεις των Βενετών είναι βαθύτεροι. Άφενός η διαμάχη με τον Πάπα είχε αυξηθεί και αφετέρου, είχε εξαπλωθεί ο φόβος της αυξανόμενης επέκτασης του δόγματος των διαμαρτυρομένων, που είχε αρχίσει να εισέρχεται και στη Κρήτη. Ένας ακόμη σοβαρός λόγος ήταν και το γεγονός ότι ένα ακόμη όχυρό της Γαληνοτάτης, ή Κύπρος, είχε πέσει στους Τούρκους και επιδίωκαν μ' αυτό τον τρόπο να προσεταιριστούν το λαό εξαιτίας του αναμενόμενου κινδύνου.

Σε γενικές γραμμές, μέσα από τις πηγές, άντλήσαμε τα παραπάνω στοιχεία για τη κτηριακή δραστηριότητα της ορθόδοξης και της καθολικής εκκλησίας στα Χανιά στα χρόνια της Βενετοκρατίας. Ή όλη εικόνα αντανakλά και τη θρησκευτική κίνηση της εποχής που ήταν φανερά αναπτυγμένη. Όσο, είναι απαραίτητη ή περαιτέρω αποσαφήνιση και λεπτομερέστερη μελέτη πηγών και αρχαιολογικών δεδομένων για μιά περισσότερο έμπεριστατωμένη μελέτη.

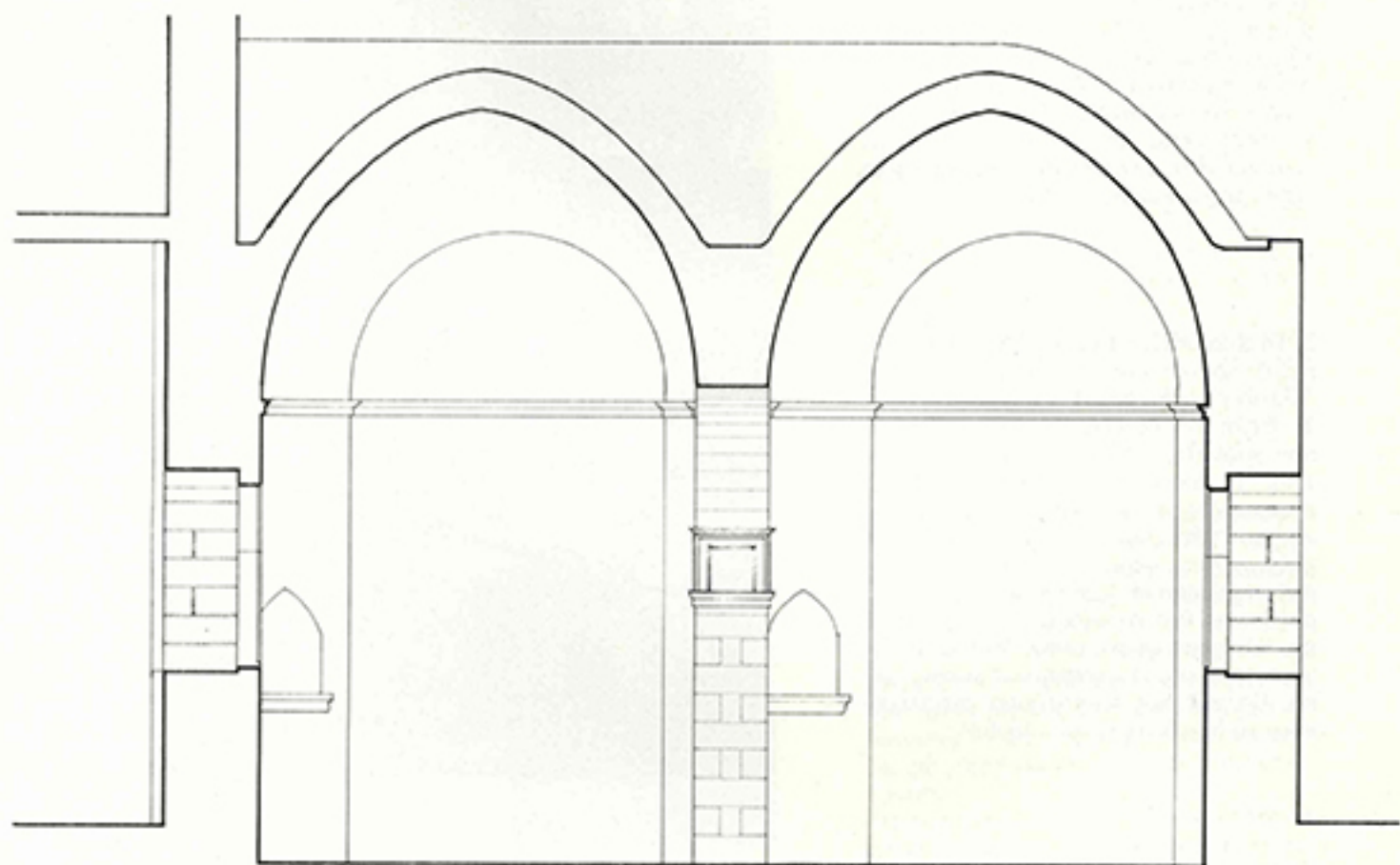

ΚΑΤΟΨΗ

(ΑΓΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ)

0 0.5 1 2 m

Π. ΤΡΙΜΑΝΔΗΛΗ Μ. ΓΑΝΝ

TOMH A-A

Τά κτήρια τῆς πόλεως πού χαρακτηρίστηκαν ὡς ἔργα τέχνης ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς παλιᾶς

ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΛΑΔΟΥ — ΜΠΛΕΤΣΑ

Ἀρχιτέκτων Μηχ/κός

Μετά ἀπὸ πρόταση τοῦ Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου, Τμήμα Δυτικῆς Κρήτης, ὁ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν μὲ τὴν ἀπόφασή του 1675/46079 πού δημοσιεύτηκε σὺν 795 ΦΕΚ, Τεύχος Β', στίς 22-8-80, χαρακτηρίσει ὡς ἔργα τέχνης πού χρειάζονται εἰδική κρατική Προστασία καὶ ὡς ἱστορικά κτήρια τὰ παρακάτω οἰκοδομήματα τῆς πόλεως γιατί ἀποτελοῦν ἀντιπροσωπευτικά δείγματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς κληρονομιάς, ὅπως αὐτὴ ἀναπτύχθηκε ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς παλιᾶς πόλης στὰ τέλη τῆς Τουρκικῆς κατοχῆς καὶ στὰ πρῶτα ἐλεύθερα ἔτη τοῦ τόπου. Τὰ κτήρια αὐτὰ εἶναι:

1) Ὁ Ἰταλικὸς Στρατόπεδο (Στρατόπεδο Τζομπανέση) ἰδιοκτησίας Ἑλληνικοῦ Δημοσίου (φωτ. 1). Εἶναι τὸ πρῶτο ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη δημόσιο κτήριο τῆς πόλης καὶ ἐπηρεάσε σημαντικά τὴ διαμόρφωση τοῦ πολεοδομικοῦ τῆς σχεδίου. Κτισμένο στὰ 1884 χαρακτηρίζεται ἀπὸ λιτότητα καὶ συμμετρία καὶ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα κτήρια τῶν Χανίων.

2) Τὸ Κοινωφελὲς Ταμεῖο, (Ἀγροτική Τράπεζα), ἰδιοκτησίας Ἀγροτικῆς Τράπεζας Ἑλλάδος, στὴν ὁδὸ Τζανακίου 80 (φωτ. 2). Εἶναι ἓνα διώροφο νεοκλασικὸ κτήριο πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀπόλυτη συμμετρία. Ἡ εἰσοδὸς του τονίζεται ἀπὸ διπλὲς παραστάδες, ὁ δὲ ἐξώστης, στὸν ἴδιο ἄξονα, τονισμένος ἀπὸ παραστάδες καὶ ἰωνικοὺς κίονες, φέρει μαρμαρίνινα μπαλκόνια πού στηρίζεται σὲ 4 ἐπίσης μαρμαρίνινα φουρούσια καὶ ἔχει κυρλόδομα ἀπὸ ἐλατοσίδερο. Ὁ κατακόρυφος αὐτὸς ἄξονας ἀπολήγει σὲ ἀέτωμα. Διακοσμητικὲς ταινίες, γείσο, θρυλὸς καὶ ἀκροκέραμα συμπληροῦν τὴ διακόσμηση τοῦ κτηρίου.

3) Τὸ ρολόι τοῦ Κήπου, πού βρίσκεται στὴ βορειο-ἀνατολική πλευρά τοῦ Δημοτικοῦ Κήπου καὶ κτίσθηκε στὰ 1924-1927 (ἰδιοκτησίας Δήμου Χανίων, φωτ. 3). Ἐχει τριμερὴ διαμόρφωση: βάση, κορμό, τοῦ ὁποίου οἱ πλευρὲς συγκλίνουν πρὸς τὰ ἑπάνω, καὶ στέψη πού διαμορφώνεται σὲ κυκλικὸ περίπτερο. Γιά τὸ κτίσιμό του χρησιμοποιήθηκαν καντουνάδες ἀπὸ τὰ λατομεῖα Λενταριανῶν καὶ Χαλέπας καὶ ποταμίαι αἰμῶς.

4) Τό σπίτι του Βουλαντή Χαράλαμπου Πελοποιώτη, (Κέντρο Κοινωνικής Πολιτικής Ν. Χαλκίδας) οδός Ἡρώων Πολυτεχνείου ἀριθ. 11, ιδιοκτησίας Ἑλληνικοῦ Δημοσίου (φωτ. 4). Εἶναι ἓνα ἀξιόλογο νεοκλασικό κτήριο τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα. Ὁ κυβικός ὄγκος τοῦ κτίσματος ἐλαφρώς στρέφεται πρὸς τὴν ἀφάιρση ἑνὸς τμήματος γὰρ τὴ δημιουργία στεπαστοῦ ἐξώστη, μπροστὰ στὴν κύρια εἴσοδο.

Στὸ ἰσόγειο ἐπίσης πόρτες καὶ παράθυρα περιβάλλονται ἀπὸ διακοσμητικές παραστάδες πού φέρουν θηρικό καὶ γείσο.

Τό κτήριο διακρίνεται γὰρ τὴ συμμετρία τῶν μορφολογικῶν του στοιχείων.

5) Τό Δεσποτικό ιδιοκτησίας Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου, οδός Δημοκρατίας ἀρ. 72 (φωτ. 5). Κτίσθηκε στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα ἀπὸ τὸν Μηχανικό Μιχάλη Σαβδόκη γὰρ σπίτι καὶ γραφεῖο τοῦ ἰδίου. Διακρίνεται σὲ τρία ἐπίπεδα καὶ παρουσιάζει ἔντονα νεοκλασικά χαρακτηριστικά, καθὼς καὶ στοιχεῖα δανεισμένα ἀπὸ ξένα πρότυπα. Ἐχει τὴν μορφή Πύργου μὲ ἐνδιαφέρουσα διαμόρφωση τῆς κυκλικῆς στεπαστῆς θερίντας πού περιβάλλεται ἀπὸ ἰωνικούς κίονες.

6) Τό Ἱστορικό Ἀρχεῖο, στήν οδὸ Σφαλαινῶν, ιδιοκτησίας Ἑλληνικοῦ Δημοσίου (φωτ. 6). Εἶναι διώροφο κτήριο ἐκλεκτικιστικῆς μορφολογίας τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα καὶ τό ἔκτισε ὁ Ἰταλὸς ναυτικός πρᾶκτορας Φερλάτσο.

Ὁ κυβικός ὄγκος τοῦ κτηρίου στολίζεται ἀπὸ διακοσμητικές γύψινες παραστάσεις μὲ λουλούδια καὶ δρόκοντες, ἐνῶ οἱ ἐξωτερικές ἐπιφάνειές του φέρουν διακοσμητικά περιζώματα καὶ γυναικῆς παραστάδες.

7) Τό σπίτι τοῦ Βουλαντή Γερουσιαστῆ Νικολάου Μπιστολάκη, στήν οδὸ Νεάρχου ἀρ. 23, ιδιοκτησίας Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου Δυτ. Κρήτης, (φωτ. 7). Εἶναι ἓνα διώροφο νεοκλασικό κτήριο μὲ τονισμένο, ἰδιαίτερα, τὸν ἀξονα κυρίας εἰσόδου ἐξώστη, ὁ ὁποῖος προβάλλει καὶ ἐξχωρίζει ἀπὸ τὸν κυβικό ὄγκο τοῦ κτηρίου καὶ ἔχει δύο ἰωνικούς κίονες στήν εἴσοδο καὶ παραστάδες μὲ χαμηλωμένο τόξο στὸν στεγασμένο ἐξώστη.

Τὰ ἀνοίγματα τοῦ ἰσογείου κοσμοῦνται ἀπὸ παραστάδες μὲ θηρικό καὶ τοῦ ὀρόφου ἀπὸ πλάισια. Τό κτήριο καταλήγει σὲ διακοσμητικές ταινίες καὶ γείσο.

8) Τό Βενιζέλιο Ὁδεῖο, στήν οδὸ Νικ. Φωκᾶ ἀρ. 3, ιδιοκτησίας Συνδέσμου Διαδόσεως Καλῶν Τεχνῶν, (φωτ. 8). Τό κτήριο κτίσθηκε στίς ἀρχές τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 20ου αἰῶνα μὲ δαπάνες τῆς Ἑλένας Βενιζέλου καὶ ὑπῆρξε ὀνομαστό γὰρ τὴ θαυμάσια ἀκουστικὴ τῆς αἰθουσᾶς συναυλιῶν.

9) Τό σπίτι του Έλευθερίου Βενιζέλου, στην Πλατεία Έλευθερίου Βενιζέλου, στη Χαλέπα (φωτ. 9). Κτίσθηκε στον τύπο της βύλας από τον πατέρα του Έλευθ. Βενιζέλου Κυριάκο και τέλειωσε περίπου στα 1880. Δανείζεται μορφολογικά στοιχεία δυτικής προέλευσης. Στα 1927 ανακαινίστηκε το σπίτι από τον Έλευθ. Βενιζέλο.

10) Τό Παλάτι, στην Πλατεία Έλευθ. Βενιζέλου και Φραγκοκαστελλίου, ιδιοκτησίας Θωμ. Μιτσούτση (φωτ. 10). Είναι ένα αξιόλογο νεοκλασικό κτήριο του 1882 που χαρακτηρίζεται από λιτότητα και συμμετρία. Τα ανοίγματα έχουν τριγωνικά πλαίσια και μικτό γείσο, ενώ διακοσμητικές ταινίες, κόγχες, γείσο και στηθαίο με γλάστρες συμπληρώνουν τη διακόσμηση του κτηρίου. Οι εξωτερικές επενδύσεις της θύρας εισόδου είναι από πεντελικό μάρμαρο. Χρησιμοποιήθηκε για κατοικία του πρώην Γεωργίου, γι' αυτό αποκαλείται ούτως «Παλάτι».

11) Τό σπίτι του Πέτρου Μαρκαντωνίου, στην Πλατεία Καρναλέ, ιδιοκτησίας Κληρονόμων Πέτρου Μαρκαντωνίου (φωτ. 11). Χαρακτηριστικό κτήριο της πόλης των Χανίων και της Χαλέπας κτίσθηκε στα 1883 και παρουσιάζει, νεοκλασικά και δυτικής έμπνευσης στοιχεία τοποθετημένα με συμμετρία. Έχει κάτοψη σε σχήμα Π με τα άκρα διαμορφωμένα σε τύπο πυργίσκων.

12) Τό Έλληνικό Προξενείο, στην οδό Έλ. Βενιζέλου 113, ιδιοκτησίας Μιχ. Καρδαμάκη (φωτ. 12). Κτίσθηκε στα τέλη της Τουρκικής κατοχής. Έχει έντονα νεοκλασικά στοιχεία τοποθετημένα με συμμετρία. Τα ανοίγματα του ισόγειου έχουν τοξωτά υπέρθυρα και του όρόφου πλαίσια με τοξωτή διαμόρφωση. Ο πυλώνας του κήπου έχει κτισθεί με τα πρότυπα της αναγέννησης.

13) Τό σπίτι του ναυτικού πρόστορα Βαλέριου Καλούτση, στην οδό Δαγνή 22 στη Χαλέπα, ιδιοκτησίας Βαλερίου και Γεωργίου Καλούτση (φωτ. 13). Αξιόλογο νεοκλασικό κτήριο χαρακτηρίζεται από τη συμμετρική διάταξη των μορφολογικών του στοιχείων. Έχει διακοσμητικά πλαίσια στα ανοίγματα, ταινίες, γείσο, ακροτέραςμα, εμφανείς λαξευμένους δόμους στις γωνίες, στηθαίο με κολονάκια στον εξώστη του όρόφου, του οποίου τό μεσαίο άνοιγμα πλαισιώνουν πηλίνα αγάλματα.

14) Τό σπίτι του Βουλευτή Γερουσιαστή Μανούσου Κοϊνδουρού, στην οδό 'Ηρώων Πολυτεχνείου (Βασιλ. Γεωργίου) αριθ. 42, ιδιοκτησίας 'Ελληνικού Δημοσίου (φωτ. 14). Είναι ένα πολύ αξιόλογο νεοκλασικό κτήριο με ιδιαίτερα τονισμένο τόν κεντρικό άξονα της πρόσοψής του. Έχει στο ισόγειο παραστάδες και δωρικούς κίονες που φέρουν επιστύλιο και ζωοφόρο με τρίγλυφα και μετόπες, ενώ στον όροφο παραστάδες και ιωνικοί κίονες φέρουν επιστύλιο και ανάγλυφη ζωοφόρο. Ο κεντρικός άξονας απολήγει σε άετωμα. Τονισμένα πλαίσια στα ανοίγματα του όρφου, διακοσμητικές ταινίες, γείσο και άκροκέραμα, συμπληρώνουν τη διακόσμηση του κτηρίου.

15) Τό σπίτι του Διαγρόρου και Βουλευτή 'Αντώνη Κατζουράκη, στην οδό Νεάρχου 14, ιδιοκτησίας οικογενείας Κλέαρχου Μαρκαντωνάση, (φωτ. 15). Είναι ένα πολύ αξιόλογο νεοκλασικό κτήριο που σαν κύριο χαρακτηριστικό του έχει τη συμμετρία. Η βάση του είναι κατασκευασμένη από γυμνή πελεκητή πέτρα, ενώ ο κεντρικός άξονας τονίζεται με τούς πεσσούς που δημιουργούν είδος προπύλου στο ισόγειο, με τόν εξώστη στον όροφο και με τό άετωμα της στέγης. Τά παράθυρα φέρουν τονισμένα διακοσμητικά πλαίσια με γείσο στο ισόγειο και άετωμα στον όροφο, ενώ οι γωνίες του κτηρίου δημιουργούν, αντίστοιχα, εμφανή λιθοδομή και παραστάδες.

16) Τό σπίτι του έμπορου Παναγιώτη Μουζουράκη, στην οδό Νεάρχου αριθ. 31, ιδιοκτησίας Αίχ. Παπαγεωργίου και Γρηγ. Μανούσακα (φωτ. 16). Είναι ένα αξιόλογο νεοκλασικό κτήριο με ποικιλομορφία διακοσμητικών και μορφολογικών στοιχείων, εμπνευσμένο από 'Αθηναϊκά πρότυπα. Ο κεντρικός άξονας στην πρόσοψη είναι τονισμένος, δημιουργεί δέ είδος προπύλου με ιωνικούς κίονες στο ισόγειο και εξώστη με στηθαίο και νεοκλασικά κολόνια στον όροφο. 'Οριζόντιες γραμμές χαραγμένες στο επίχρυσμα, διακοσμητικά πλαίσια στα ανοίγματα, ταινίες, παραστάδες στις γωνίες, γείσο και άκροκέραμα στη στέγη, άετωμα στη θύρα του εξώστη κλπ. συμπληρώνουν τη διακόσμηση του κτηρίου. Έσωτερικά τό κτήριο έχει ζωγραφιστά ταβάνια και γύψινα διακοσμητικά.

17) Τό σπίτι του Χρυσόχου 'Ανίστητου Γαροφάλακη, στην οδό Χρυσόστομου Σμύρνης 17, στη Νέα Χώρα, έξω από τά δυτικά τείχη της παλιάς πόλης, ιδιοκτησίας Γαροφάλακη (φωτ. 17). Διώροφο κερασκέπαστο κτήριο με τοξωτά ανοίγματα στο ισόγειο και όρθογωνικά στον όροφο, ή γωνία του οποίου σχηματίζει κυκλικό εξώστη με κορινθιακή τοξοστοιχία πυργειδή απόληξη.

18) Τό σπίτι του Βουλευτή Κων/νου Φούμη, στην πλατεία Δικαστηρίων, ιδιοκτησίας Μιχ. Φούμη (φωτ. 18). 'Αξιόλογο νεοκλασικό κτήριο δεσπόζει στην πλατεία Δικαστηρίων.

Χαρακτηρίζεται από απόλυτη συμμετρία των μορφολογικών του στοιχείων τα οποία διατάσσονται κατακόρυφα (πλάγια ανοιγμάτων, παραστάδες κλπ) και οριζόντια (διακοσμητικές ταινίες, γείσο των ανοιγμάτων, γείσο και άνωκάρτα στην επίσκεψη του κτηρίου).

Ενδιαφέροντα είναι και η λιτή διαμόρφωση της γωνίας του κτηρίου προς τον τοίχο, όπου τοποθετείται ο εξώστης που στηρίζεται σε μαρμάρινα φουρούσια και έχει κάγκελλο από έλατοσίδηρο.

19) Τό σπίτι του Βουλευτή Γεωργίου Παπαδόπουλου, στην οδό Τζανακίση 14, ιδιοκτησίας Σήφη και Σταύρου Παπαδόπουλου (φωτ. 19). 'Αξιόλογο νεοκλασικό κτήριο των αρχών του αιώνα είναι κτισμένο από πέτρινη πέτρα με αυστηρή διάταξη των μορφολογικών του στοιχείων, που προδίδει επίδραση από δυτικά πρότυπα.

Οι μαρμάρινοι εξώστες έχουν μαρμάρινα φουρούσια και χυτοσίδηρά κάγκελλα. Παραστάδες, ταινίες, πλάγια στα ανοίγματα, οδοντωτή ταινία και γείσο στην επίσκεψη του κτηρίου συμπληρώνουν την διακόσμηση του.

Πολύ αξιόλογο είναι και το επιδμητικό θύρωμα με την ξύλινη πόρτα.

Εκτός από τα παραπάνω κτίσματα με άλλες αποφάσεις έχουν χαρακτηρισθεί ως έργα τέχνης και ιστορικά κτήρια της ίδιας εποχής.

20) Τό σπίτι της Φαναρέτης Μιτισοτάκη, σημερινή ιδιοκτησία Μαρίας Σπανουδάκη, στην οδό 'Ελευθερίου Βενιζέλου 164 (φωτ. 20). Κτίστηκε από τον έμπορο Θ. Κ. Μιτισοτάκη. Την κατασκευή πραγματοποίησε ο 'Ιταλός εργολάβος Σεβαστιανός Προμητέρα με σχέδια και επίβλεψη του 'Ιταλού μηχανικού Νικολάου Μαργουζο. 'Ο Θεμιστοκλής Μιτισοτάκης έδωσε το σπίτι ως προίκα στην κόρη του Φαναρέτη.

Τό σπίτι στον τύπο της βύλας έχει τους χώρους υποδοχής στον δρόμο στον οποίο οδηγεί χαρακτηριστικά εξωτερική μαρμάρινη σκάλα με δύο σκέλη.

Ο κήπος φυτεύθηκε συμμετρικά με φοίνικες και τό σπίτι τοποθετήθηκε σε απόσταση από το δρόμο.

Εδώ στεγάστηκε και η 'Αγγλική Προεδρεία. Κηρύχθηκε με την ΥΠΠΕ/ΔΠΑ/ΧΑΠΑ/ΔΠΑΠ/112/4327/2-12-80 απόφαση του 'Υπουργού Πολιτισμού που δημοσιεύτηκε στο 1250 ΦΕΚ, τεύχος Β', στις 22-1-81.

21) Τό σπίτι της Βαρόνης Σβάρτς, σημερινή ιδιοκτησία Δήμου Χανίων (φωτ. 21). Λίγο παραπάνω από τό σπίτι του Βαλέριου Καλούτση, στη Χαλέπα, βρίσκεται τό σπίτι της βαρόνης Σβάρτς ή, όπως τήν ονόμαζαν οί εφημερίδες τής εποχής, "Ελπίδα Μέλαινα". Από τίς περισσότερες ενδιαφέρουσες φυσιογνωμίες τής εποχής εκείνης ή φωλεύ-σπλαχνη καί έρωτευμένη μέ τόν τότε μας Βαρόνη έκτισε ένα από τά πιο ενδιαφέροντα κτίσματα τής Χαλέπας, στόν τύπο τής βύλας πού στέγαζε τίς πιο αξιόλογες κοινωνικές εκδηλώσεις τής εποχής. Κηρύχτηκε μέ τήν Υπουργική απόφαση Φ31/58650/5388/28-12-74 πού δημοσιεύτηκε στό ΦΕΚ 15, τεύχος Β', στίς 15-1-1975.

22) Τό Δικαστικό Διοικητικό Μέγαρο, ιδιοκτησίας Έλληνικού Δημοσίου, (φωτ. 22).

"Αρχίζει νά κτίζεται τά τελευταία χρόνια τής Τουρκικής κατοχής γιά στρατιωτικό νοσοκομείο. Η ανέγερση του κτηρίου έγινε «..... μέ άγγραφείες τών Νιζάμηδων, πού πάσα-πάσα κουνούσαν από τά νταμάρια του "Αη Γιάννη καί τής δεξαμενής τίς πέτρες καί τ' άγκωνάρια». Τό κτήριο άναρτίζεται από πέτρες, οί όποίες σέ σύνθεση έλεύθερου όρθογώνιου δημιουργούν έσωτερικό χαρακτηριστικό αίθριο καί συγχρόνως έλεύθερες διελύσεις πρós αυτό από τήν πρόσψη του κτηρίου. Τό μέγαρο αυτό, τό δεύτερο δημόσιο κτήριο μετά τόν "Ιταλικό Στρατώνι πού κτίστηκε έξω από τά τείχη τής παλιάς πόλης, μέ τήν μορφολογία του, έπηρέασε πολύ τή διάρθρωση του πρώτου σχεδίου τής νέας πόλης καί τή χάραξη μερικόν από τούς βασικούς όδικούς άξονες, καθώς καί τή δημιουργία τής πλατείας Δικαστηρίων.

Τό 1936 μετά από πυρκαγιά πού δημιούργησε πολλές ζημιές στό κτήριο προστέθηκε ό τρίτος όροφος του κεντρικού κτηρίου καί πραγματοποιήθηκε ριζική άνακαίνιση.

Κηρύχτηκε μέ τήν "Υπουργική απόφαση ΑΦ31/25659/2753/3-6-76 πού δημοσιεύτηκε στό ΦΕΚ 796, τεύχος Β', στίς 17-6-76.

23) Η Δημοτική "Αγορά (φωτ. 23). Γιά τήν ανέγερσή της ίσοπεδώθηκε ό κεντρικός προμαχώνας τών τειχών τής πόλης καί μεταζώθηκε ή τάφρος. Τήν μελέτη γιά τήν κατασκευή της, συνέταξε ό Κ. Δρανδάκης καί ή αγορά θεμελιώθηκε στίς 14 "Απριλίου 1911 επί Δημαρχίας Μανώλη Μουντάση. Έγκαινιάστηκε από τόν "Ελευθέριο Βενιζέλο στίς 4 Δεκεμβρίου 1913 στά πλαίσια τών έορταστικών εκδηλώσεων πού έγιναν γιά τήν ένωση τής Κρήτης μέ τήν "Ελλάδα. Κηρύχτηκε μέ τήν "Υπουργική απόφαση ΥΠΠΕ/ΓΔΠΑ/ΥΑΠΑ/ΔΙΠΑΠΓ/115037337/27-6-80 πού δημοσιεύτηκε στό ΦΕΚ 870, τεύχος Β', στίς 6-9-1980.

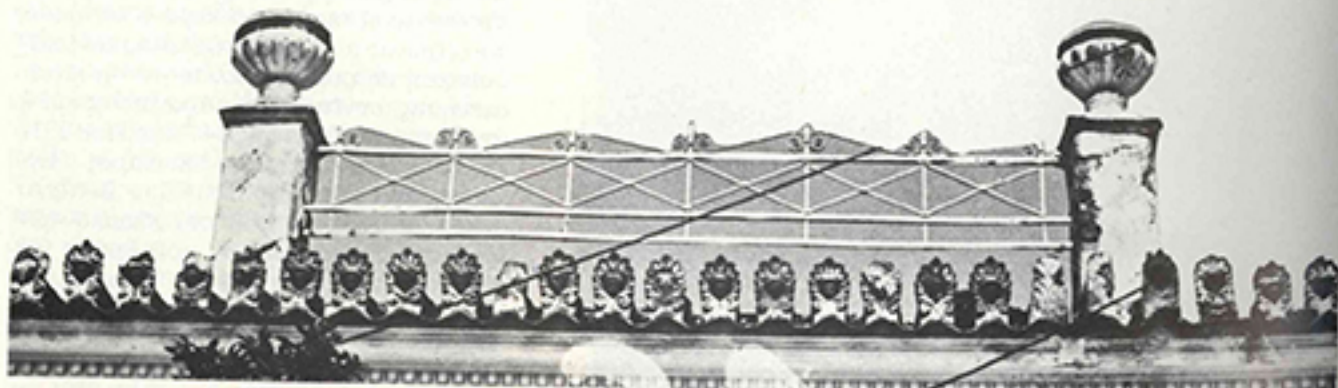
24) **Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Μαρίας Μαγδαληνῆς** (φωτ. 24). Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Μαγδαληνῆς «ὁ ἡγεμονικός ναός» κτίστηκε, ὅταν ὁ Μεγάλος Δούκας Γεώργιος πρόσφερε στίς ἀρχές τοῦ 1901 δέκα χιλιάδες ρούβλια καί τὰ σχέδια, γιά τήν ἀνέγερση μιᾶς ἐκκλησίας ἀφιερωμένης στή Μαρία Μαγδαληνή σέ ἀνάμνηση τῆς διαμονῆς τῆς γυναίκας του, Μεγάλης Δούκισσας Μαρίας, στή Χανιά.

Στίς 6 τοῦ Γενάρη τοῦ 1903 τελέσθηκαν τά ἐγκαίνια σέ πολύ στενό κῆλο μέ τήν παρουσία τῆς βασιλισσας Ὀλγας τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Πρίγκιπας μετά τήν ἀναχώρησή του ἀπό τήν Κρήτη πρόσφερε τό ναό στό Δῆμο Χανίων καί στή Χαλέπα, σ' ἀνάμνηση τῶν ἡμερῶν πού πέρασε στήν Κρήτη καί τῆς ἀγάπης πού τόν περιέβαλε ἡ Κοινότητα τῆς Χαλέπας. Κηρύχθηκε μέ τήν Ὑπουργική ἀπόφαση 10977/67 πού δημοσιεύτηκε στό 352 ΦΕΚ, τεύχος Β', στίς 16-5-67.

25) **Ἡ Ἐκκλησία τῆς Εὐαγγελίστριας**, «ἡ ἐκκλησία τοῦ λαοῦ», θεμελιώθηκε τό 1908 σέ οἰκόπεδο πού παραχώρησε ἡ Κρητική Πολιτεία γιά τίς ἀνάγκες τῆς συνοικίας τῶν Φακωθιανῶν. Μέ ἔρανο πού ἐγινε τόσο στό ἐσωτερικό, ὅσο καί στή Ρωσία, τήν Εὐρώπη καί τήν Ἀμερική, κτίσθηκε ἡ ἐκκλησία πού ἐγκαινιάστηκε στίς 12 Αὐγούστου 1923.

Ἡ Ἐκκλησία κηρύχθηκε μέ τήν ΥΠΠΕ/ΑΡΧΑΙΟΤΗΣ/Β1/Φ38/14580/4762-3-79 Ἀπόφαση τοῦ Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ πού δημοσιεύτηκε στό 338 ΦΕΚ, τεύχος Β', στίς 7-4-79.

“Ένα παιδί του '41 θυμάται...”

ΒΑΣΙΛΗ Γ. ΧΑΡΩΝΙΤΗ

Τά παιδικά μου χρόνια τὰ σημάδεψεν ὁ πόλεμος καὶ τὰ σφράγισεν ἡ μάχη τῆς Κρήτης.

Προτοῦ σταθῶ μπροστά σ' ἐκείνη τὴ φωτιά, γελοῦσα μὲ τὸν οὐρανό, μὲ τὰ πουλιά, μὲ τὴν καρδιά μου. Ἐπαιζα μὲ τὸν ἄνεμο καὶ θαρρῶ πῶς ἔρχονταν φορές πού τὸν νικούσα. Εἶχα φίλους τὰ δέντρα, τὴ βροχὴ καὶ τὸ χιόνι. Γλεντοῦσα καὶ τραγουδοῦσα μαζί τους...

Ὑστερα ἦρθ' ὁ πόλεμος. Κάλεσε τὸν πατέρα μου κι ὅλους τοὺς ἄντρες τοῦ τόπου μας κοντά του κι ἐγώ, μαζί μὲ τ' ἄλλα παιδιά μείναμε σὰν τὰ πεσμένα φύλλα καὶ δὲν ξέραμε πού νὰ σταθοῦμε καὶ πού νὰ κρατηθοῦμε.

Δὲν θὰ ξεχάσω τὰ βράδια ἐκείνου τοῦ καιροῦ: Γύριζαν οἱ μανάδες μας ἀπὸ τὰ χωράφια ἀναστενάζοντας καὶ κλαίγοντας. Χωρὶς νὰ ξεποστᾶσουν καθόλου, πήγαιναν στὴν ἐκκλησιὰ καὶ παρακαλοῦσαν τοὺς ἁγίους νὰ βοηθήσουν τοὺς ἄντρες νὰ μὴ πάθουν μεγαλύτερο κακό.

Τὰ μοιρολόγια τοὺς τρυποῦσαν τὴν καρδιά μου καὶ τὴ μάτωναν...

Στὸ μεταξύ ὁ πατέρας μου γύρισε, ἐπειδὴ ἦταν πολύτεκνος κι ἐγώ, ὁ πρωτότοκος, ἦμουν ἀνήλικος. Ἐμεῖς χαρήκαμε, μὰ ἐκεῖνος ἦταν σκεπτικός, συλλογισμένος, ἀμίλητος.

Ἔτσι πέρασε ὁ χειμῶνας τοῦ '40-41 κι ἦρθε ἡ ἀνοιξὴ μὲ πίκρα, μὲ ἀγωνία, μὲ ἀβεβαιότητα.

Τότες ἀκούστηκε πῶς ὅ,τι εἶχαμε, τὸ νερό καὶ τὴ γῆ μας, τὴν ἀναπνοή μας καὶ τὴ μιλιὰ, θέλησαν νὰ μᾶς τ' ἀφαιρέσουν οἱ πολεμῶντες ἐκείνου τοῦ καιροῦ, οἱ διαλεχτοὶ τοῦ Χίτλερ κι ἦρθαν μὲ τ' ἀεροπλάνα νὰ καταχτήσουν τὸ νησί.

Μερικοὶ γέροντες πού δὲν τοὺς πῆρε ὁ πόλεμος, αὐτοὶ πού μπορούσαν νὰ κινηθοῦν, ἄρπαξαν ὅ,τι πρόχειρο βρῆκαν, τὸ φτυάρι, τὴ σκαλίδρα ἢ ἓνα ξύλο καὶ μπήκαν τὰ κατωμέρια ἀποφασισμένοι νὰ χτυπηθοῦνε μὲ τοὺς κουρσάρους τοῦ βορρά, καὶ τοὺς χάσαμε.

Θυμοῦμαι ἀκόμη τὸ διάλογο ἀνάμεσα σ' ἓναν τέτοιο αὐτοσχέδιο πολεμιστὴ κι ἓνα παιδί 15-16 χρόνων, μαθητὴ Γυμνασίου:

— Γιὰ πού τὸ 'βαλες μπάμπια, μὲ τὸ φτυάρι στὸν ὦμο;

— Δὲν τόμαθες ἐσύ; Πέφτουνε Γερμανοὶ ἀπὸ τ' ἀεροπλάνα γιὰ νὰ μᾶς ἐσκαθώσουνε καὶ πάω νὰ πολεμήσω. Δὲν μπορῶ νὰ μὴν πάω.

— Μὰ μπάμπια, αὐτοὶ ἔχουνε τουφέκια πού σκοτώνουνε ἀπὸ πολὺ μακριά. Πῶς θὰ πᾶς; Σίγουρα θὰ σκοτωθεῖς! Δὲν τὸ καταλαβαίνεις;

— Τὴν ὥρα πού θὰ δῶ τὸ Γερμανό νὰ πέφτει στὸ χῶμα, θὰ τοῦ χυθῶ καὶ θὰ τοῦ παίξω μιὰ μὲ τὸ φτυάρι, νὰ πάρω τὸ τουφέκι του. Ὑστερα κατέχω ἐγώ ἴντα πρέπει νὰ κάμω, εἶπε κι ἐφυγε...

Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς πού πήγαν ἦτανε κι ὁ πατέρας μου. Δὲν τὸν κρατοῦσε καμιὰ δύναμη στὸ χωριό. Ἀσπλος κι αὐτός, ξεκίνησε μαζί μὲ τοὺς ἄλλους, πού θαρρεῖς σπρωγμένοι ἀπὸ κάποια ἀόρατη δύναμη, συνέχιζαν νὰ γράφουν ἱστορία.

Οἱ μέρες περνοῦσαν, τίποτα δὲν μαθαίναμε γιὰ τὴ ζωὴ τους καὶ μέναμε στὴν ἀγωνία. Τὸ σπῆτι ὀλόκληρο πενθοῦσε. Ἐγώ μονάχα, δὲν ξέρω γιατί, ἐνοιώθα κάτι παράξενο. Σὰν νὰ ἦμουν εὐχαριστημένος, σὰν νὰ χαιρόμουν μπροστά σ' ἄλλα παιδιά, πού παινεύονταν ὅτι οἱ πατεράδες τους πολεμοῦσαν στὴν Κορυτσά καὶ τ' Ἀργυρόκαστρο...

Πέρασαν κάμποσες μέρες κι ἓνα ἀπομεσήμερο, ἦρθαν πολλὰ αὐτοκίνητα. Ἀναστατωθήκαμε ὅλοι.

— Θὰ εἶναι οἱ ἀντίχριστοι, πού σκοτώσανε τοὺς ἀνθρώπους μας καὶ δὲν θέλω νὰ σιμώσετε, μᾶς εἶπε ἡ μάνα μου.

Μὰ ποῖος μπορούσε νὰ μᾶς κρατήσει; Παιδιά ἐμεῖς, γεμάτα ἐρωτηματικά καὶ ἀπορίες, ἀγνοήσαμε τὴ μητρικὴ ἐντολὴ καὶ πήγαμε νὰ δοῦμε. Σχεδὸν ὅλο τὸ χωριό μαζεῦτηκε. Ὅλοι εἶχαμε τὴν ἴδια ἀγωνία καὶ τὴν ἴδια περιέργεια.

Μπροστά στὰ παράξενα αὐτοκίνητα στέκονταν ὀπλισμένοι στρατιῶτες πού κρατοῦσαν κάτι κουτιά στὰ χέρια. Σταθήκαμε ἀπέναντί τους, σὲ μιὰ ἀπόσταση περίπου 10 μέτρων καὶ περιμέναμε. Μᾶς ἔκαναν νόημα νὰ πλησιάσουμε. Μερικὰ παιδιά προχώρησαν δισταχτικά, ἔφτασαν μπροστά στοὺς ξένους καὶ σταμάτησαν. Ἐκεῖνοι ἀνοίξαν τὰ κουτιά καὶ τοὺς τὰ πρότειναν. Ἦσαν γεμάτα σοκολάτες, καραμέλες καὶ γλυκά. Μέχρι νὰ δοῦν αὐτὲς τίς λιχουδιές, ἀνοίξαν διὰ πλάτα τὰ μάτια, μὰ ὅχι καὶ τὰ χέρια. Τρέχοντας γύρισαν καὶ μᾶς εἶπαν τὸ ἀναπάντεχο νέο.

— Νὰ μὴν ἀγγίξετε! Πρόσταξαν οἱ γυναῖκες.

— Νὰ μὴν ἀγγίξετε! Πρόσταξαν κι οἱ γέροι.

Οἱ στρατιῶτες ἔκαναν πάλι νοήματα καὶ φώναζαν νὰ πάμε κοντά τους. Πλησιάσαμε ὅλοι μαζί μὲ θήματα ἀργά, ἀβέβαια, φοβισμένα. Μᾶς πρότειναν καὶ πάλι τίς λιχουδιές κι ἓνας θεὸς ξέρει πόσο τίς λαχταροῦσαμε, ἀλλὰ δὲν ἀγγίξαμε.

Ἀρχισαν νὰ φωνάζουν, τὸ πρόσωπό τους ἐδειχνε ἀγριεμένο κι ἐμεῖς εἶχαμε χάσει τὸ χρῶμα καὶ τὴ μιλιὰ, μὰ εἶχαμε ἓνα φοβερό πείσμα καὶ δὲν ἀπλώνσαμε τὰ χέρια. Δὲν θέλαμε νὰ τ' ἀπλώσουμε. Τὰ σφίγγαμε τόσο, πού πήγαν νὰ ματώσουν.

Στὸ μεταξύ ἓνας χωριανός, πού εἶχε κάμει αἰχμάλωτος στὴ Γερμανία, ἦρθε καὶ μίλησε μαζί τους. Αὐτοὶ ἔλεγαν «Ἰγγλῆς... Ἰγγλῆς... καπούτ...» κι ἐκεῖνος ἀπαντοῦσε «Ἐδὼ νίχτε Ἰγγλῆς... νίχτε. Ὅλοι γκούτ... ὅλοι» καὶ γυρίζοντας μᾶς εἶπε ψιθυριστά:

— Εἶναι Γερμανοὶ καὶ λένε πῶς ἂν κρῦβει κανεὶς Ἑγγλέζους νὰ τοὺς παραδώσει, γιατί θὰ ψάξουν κι ἂν τοὺς βροῦν θὰ μᾶς σκοτώσουν ὅλους, μὰ ἐγώ τοὺς εἶπα...

Δὲν πρόλαβε νὰ τελειώσει καὶ δέχτηκε ἓνα φοβερό χτύπημα στὸ πρόσωπο. Ἐπесе χάμω. Κραυγὲς ἀκούστηκαν. Φωνὲς ἀγριε, ἀκαταλαβίστικες. Σηκώθηκε γεμάτος αἷματα, σκουπίστηκε λίγο καὶ μᾶς κοίταξε χωρὶς νὰ μιλεῖ. Τότε σὰν νὰ μᾶς ἔδωσε κάποιος τὸ σὺνθημα, ὅλα τὰ παιδιά τὸ θάλαμε στὰ πόδια καὶ χαθήκαμε ἀπὸ κοντά τους...

Ένα θράδυ χτύπησε η πόρτα μας. Άνοιξαμε κι ο πατέρας μπήκε θιαστικός μέσα. Ένα ξεφωνητό θγήκε από τα χείλη μας. Ο πατέρας! Τόν κοιτάζαμε και δεν τό χορταίναμε. Κάθισε σέ μιά καρέκλα κι απόθεσε στά πόδια του ένα τουφέκι, πολλές σφαίρες, ένα άλεξίπτωτο κι ένα ζευγάρι κιάλια.

— Τί ν' αυτά; Τί τά 'φερεις έδώ; είπε τρομαγμένη ή μάνα μου.

— Μή φοβάσαι, είπ' εκείνος. Θά τά ταχτοποιήσω. Κι αλήθεια, σέ λίγο κατέθηκε στό υπόγειο και τά 'θαψε στό χώμα. Μόνο τ' άλεξίπτωτο άφησε άφύλαχτο.

— Μπορείς νά τό κόψεις και νά κάμεις ρούχα στά παιδιά τής είπε, δείχνοντάς το. Έκείνη τόπιασε μέ κάποια άποστροφή, τό κοίταξε προσεχτικά, είπε «καλά» και τ' άφησε σέ μιάν άκρη.

Έκεί έμεινε καιρό. Μιά μέρα, όμως, ήρθαν Γερμανοί στό χωριό κι άρχισαν έρευνα. Οι γονείς μου έλειπαν και στό σπίτι ήμουν έγώ μέ τά μικρότερα άδέρφια μου. Άμέσως σκέφτηκα τ' άλεξίπτωτο. Άν τό 'βρισκαν; Όσο κι αν ήμουνα παιδί έννοιωσα τόν κίνδυνο πού μός άπειλούσε. Μ' έπιασε πανικός κι έτρεχα πάνω-κάτω ψάχνοντας γιά κρυφώνα. Ένα άδαιο πιθάρι έσωσε τήν κατάσταση. Μέ χίλιους κόπους έρριξα μέσα τό άπαγορευμένο λάφυρο, σπρώχνοντάς το λίγο-λίγο. Πώς όμως θά τό σκέπαζα; Εύτυχώς και σ' ένα σακί είχαμε καμιά τριανταριά κιλά κριθάρι. Νά τό σηκώσω δεν ήμουν άξιος, αλλά μ' ένα πιάτο τ' άδειασα, όσο πιά γρήγορα μπορούσα πάνω στ' άλεξίπτωτο. Κρύφτηκε τέλεια. Ήσυχασα. Σέ λίγο ήρθαν οι στρατιώτες κι έψαξαν παντού. Κοίταξαν και μέσα στό πιθάρι, μά δεν είδαν τίποτα τό ύποπτο. Γύρισαν κι έφυγαν. Τί τρομάρα!...

Πέρασαν τρεις-τέσσερις μήνες κι ένα πρωί ξανάρθαν πάλι εκείνα τά παράξενα αυτοκίνητα. Μαζί μέ τούς στρατιώτες, τούτη τή φορά, κατέθηκαν πολλοί άνθρωποι φτωχοντυμένοι, άοπλοι, σκυφτοί, οι αϊχμάλωτοι.

Πήγαν στό δάσος μέ τίς βελανιδιές κι ή μάνα μου, χωρίς νά τό ξέρει, μ' έστειλε σ' εκείνο τό μέρος νά μαζέψω ξύλα. Ή περιέργεια και ή άγνοια τού κινδύνου μ' έκαμαν νά πάω τρέχοντας. Τό θέαμα πού αντίκρουσα ήταν φοβερό. Έμεινα σάν άπολιθωμένος. Πελώρια δέντρα, ποιός ξέρει πόσων χρόνων χάνονταν στή στιγμή. Μέ μηχανές τά έκοθαν, τά έκαναν κομμάτια κι ύστερα τά 'παιρναν, τά πήγαιναν στ' αυτοκίνητα και τά φόρτωναν.

Άπορροφήθηκα πάρα πολύ και ξεχασα τή δουλειά μου. Κάτι άλλο ώστόσο, τελείως άκατανόητο, μου τράβηξε τήν προσοχή: Ένας αϊχμάλωτος μέ παρατηρούσε συνέχεια, κάθε φορά πού, καθώς πηγαιονέρχονταν, περνούσ' από μπροστά μου. Τό βλέμμα του έπεφτε πάνω μου παράξενα. Μέ κοίταζε μέ λαχτάρα κι άναστέναζε τόσο δυνατά, πού τόν άκουγα. Άρχισα νά τόν λυπάμαι, νά τόν συμπαθώ, χωρίς νά ξέρω τό γιατί.

Κάποτε σταμάτησαν και τότε' εκείνος, άφού κουβέντισε μ' ένα στρατιώτη, ήρθε τρέχοντας εκεί πού καθόμουνα. Άπορημένος τόν κοίταζε κι αυτός, χωρίς νά τό καταλάβω, γονάτισε, μ' άγκάλιασε και μέ φίλησε. Άπό τό στόμα του θγήκε μιά σιγανή φωνή: «παιντί μου... Βάνια παιντί μου...». Σκέφτηκα νά ξεφύγω, μά εκείνος, όπως ήταν γονατισμένος, μέ κοίταζε τόσο λυπημένα πού δεν μπορούσα νά κινηθώ. Τά μάτια του άρχισαν νά τρέχουν, μά κι έγώ είχα συγκινηθεί τρομερά.

Τότε έθγαλε άργά-άργά τό δαχτυλίδι από τό χέρι του, τό 'θαλε προσεχτικά στήν παλάμη μου, λέγοντας πάλι τό ίδιο σιγά: «έσένα... στό Βάνια μου... στό παιντί μου...». Έκλαιγε και, χωρίς νά τό θέλω, έκλαιγα μαζί του.

Ένα σφύριγμα άκούστηκε ξαφνικά. Ο αϊχμάλωτος μ' άγκάλιασε ξανά, μέ φίλησε πολλές φορές κι έφυγε. Ύστερα από κάμποση ώρα, αϊχμάλωτοι και στρατιώτες, πήγαν στ' αυτοκίνητα και δεν ξαναγύρισαν...

Άπό τότε ή φωτιά τού πολέμου σημάδεψε τή ζωή μου. Ή καρδιά μου μίσησε τή βία, τό φόβο, τή σκλαβιά. Και, στό πρόσωπο κάθε κατατρεγμένου, αγάπησα τόν Ά ν θ ρ ω π ο ...

Souvenir de Crète.
Xorh - Μανώλης Μανωλοπούλου. La Canée - Place Montenegro.

ΟΙ ΦΩΤΟΒΟΛΙΔΕΣ...

ΜΑΡΙΚΑ ΤΖΕΡΑΚΗ - ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

Όντεν ήτονε νά 'ρίχνουνε οί Γερμανάδες, τσ' αλεξιφτόνους τωνε καί νά πατήσουνε τήν Κρήτη, τρείς - τέσσερεις μέρες πλειά όμπρός έχερικώσανε νά ρίχνουνε μέρα νύχτα μπόμπες, γιά νά σκοτώσουνε στρατιώτες Έλληνες γή Έγγλέζους μά καί νά καταστρέψουνε ό,τι θαρρούσανε πώς τσ' εμπόδιζε. Καί τήν ήμέρα έθγόριζε ντωνε κι έρρίχνανε τζι όπου θέλανε. Τή νύχτα όμως μέ τό σκοτίδι καί στά κουτουρού θάν έπηαίνανε στράφι, κι έπρεπε νά κάμουνε τό κολλάϊ ντωνε καί νά βρουνε τό ρεμέντιο. Καί τόχανε βρωμένο. Έρίχνανε φωτοβολίδες-έτσά τοί λέω γώ γιά δέ τζι πάει ή γλώσσά μου — κι έφεγγε ό τόπος.

Παναγία μου, ά δέ θαρρώ, έτσά πού τ' άνιστορούμε, πώς είναι τούτη νέ ή γι ώρα άπού έθωρούσαμε όντεν έγλακούσαμε για τοί μαδάρες, νά πέφτη άπού τόν ούρανό μιά θεόρατη φλόγα, σάν ένας μεγάλουρος-μεγάλουρος λύχνος, άπού όσο σίμωνε στή γή έξετυλιγούντονε σάν κορδέλλα, κι εφάρδαινε κι έπανε γύρου-γύρου νά φωτίξη τόν τόπο πλειά καλά κι άπού τόν ήλιο στή μέρας... Ντελόγκος καί τήν ίδια στιγμή άμολούσανε καί τοί μπόμπες τωνε... Κι έμεις μέ κλαδιά άπάνω μας έσταματούσαμε όπου 'θελε θρεθούμε κι εξαπλώναμε νά μή μάσε πάρουνε τά βλήματα... Κι ήτονε μαζί μας μωροκόπελλα, μεσοκόπελλα, γυναίκες, γέροι, δικοί καί συγγενείς άπού τή Χώρα, κόϊμος καί ντουινός... Έτσά μιά άργαδινή ό συχωρεμένος ό μάρμπα-Λεωνίδας, άπού θάν ήτονε τόσες σας σκιάς έκατό χρονώ, μά έθάστα καλά, έθαλε στό νού ντου πώς ήθελε λέει τού μεταξεσύρουνε τά στραλίκια τού κάτω χωραφιού ντου, γή κι αμμιά μπόμπα γή ό συνοράτοράς του, κι έπαινε κάθε βρόδυ νά κοχιάση εκεία κοντά στό ρυάκι άπούτονε τό χωράφι ντου.

— Έπαέ στό γυραλάκι θάν άπομείνω 'γώ μάς ήλεγε κι έξεστράτιζε όθεν εκείδά. Κι όλο ήλεγε κι εξανάλεγε — Τού διαότσου τά παλληκάρια νά πηδούνε σάν τ' όρνια άπού τόν ούρανό, νά πέφτουνε στόν τόπο μας καί νά μάσε παίρνουνε τά έχει μας. Πόλεμος είναι τούτος σας γή μπαμπεσιά; Έγώ κατέω πώς οί γι' άντρες πολεμούνε μπέτη μέ μπέτη. Παίξε μου νά σου παίξω, κι όποιον πάρη ό χάρος...

Τήν άλλη βραδυιά τό λοιπός τήν ώρα πού ή φωτοβολίδα έπεσε κι έφεξε ό κόϊμος θωρούμε τόν μάρμπα-Λεωνίδα νά βαστά ένα μεγάλουρο πάνιστρο κι έκυνήγα νά σβύση τή φωτοβολίδα... Κι έτσά πού θάρεις στά ψηλά καί δέν έκάτεχε πού έπάθεινε πέφτει στό ρυάκι καί σπά ό κατακακορίζικος τό μεγάλο ντου κόκκαλο...

Έξαπλώσαμε ντονε σέ μιάν τάβλα καί τόν εσάρναμε ως τό μιτάτο άπού πηαίναμε τότε σας γιατί οί Γερμανοί μπλειό ήτονε όρχομένοι ως τό χωριό μας...

Κι έτσά πού λένε ό γέρος πάει γή άπό πέσιμο γή άπό... πράμμ' άλλο, τούτο νά ήτονε τό τέλος του, άπού τόνωισε κι ό ίδιος κι ήλεγε:

— Ό μπόνας μ' έτοιώσε κι έθαλα τα μέ τού διαότσου τά μαριφέθια καί τοί διαολικές ούνέργειες... Συχωράτέ μου κι ό Θεός νά σάσε συχωρέση... Τά στραλίκια όμως κι αείς δέν τά πείραξε καί πράμμα δέν τά κούνησε... Άς έχουνε δά τήν έγνοια ντωνε τά παιδόγγονά μου...

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΑ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΦΙΛΟΤΕΛΙΣΜΟΥ ΑΙΟΛΟΥ 100 (ΑΘΗΝΑ)

τα ΑΛΜΠΟΥΜΣ
γραμματοσημων
δωρο
ευπροσδεκτο
για ολους

ΦΙΛΟΤΕΛΙΣΜΟΣ

Μορφωση, Ψυχαγωγια, Αποταμieuση

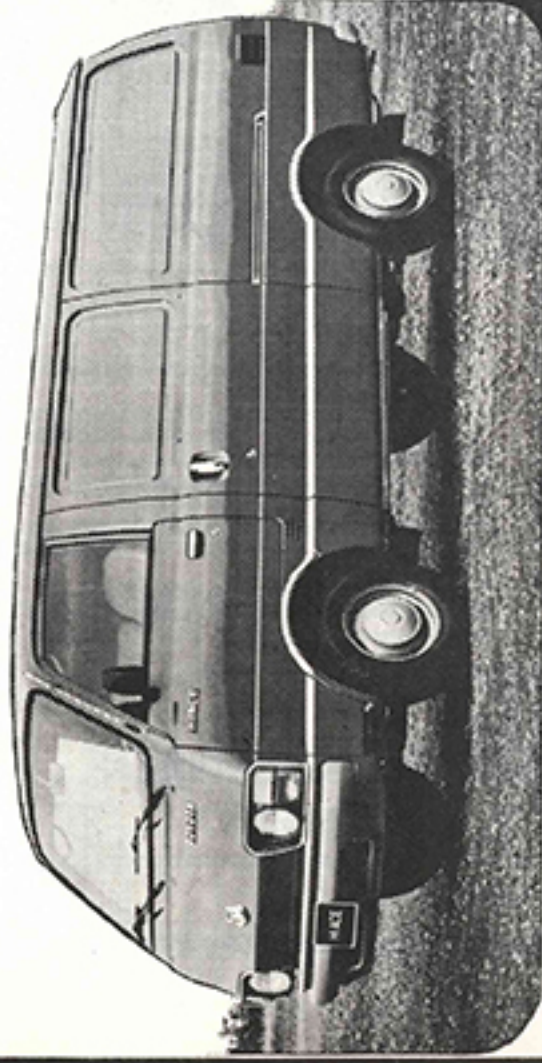

Εγγραφείτε συνδρομητες

Πληροφοριες:

σε ολα τα ταχυδρομεια
της χωρας

2 νέα 5πορτα έμπορικά αυτοκίνητα της TOYOTA

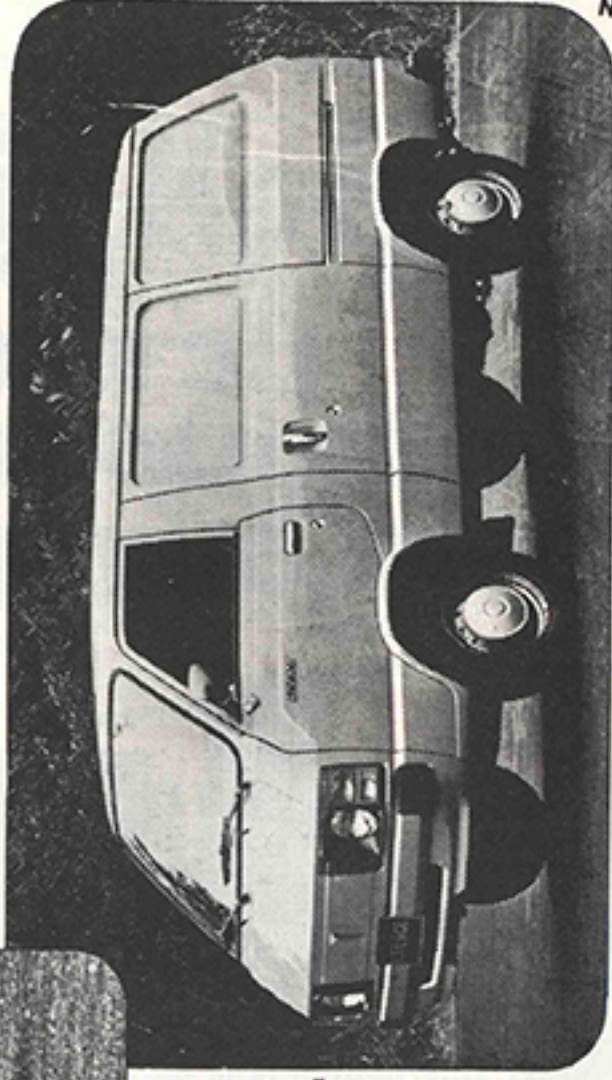
LITE-ACE 1300 κυβ.έκ.

Τά δύο νέα 5πορτα έμπορικά αυτοκίνητα της TOYOTA, έχουν γίνει περιζήτητα στην Έλληνική αγορά.
*Ικανοποιούν όλες τις ανάγκες των επαγγελματιών και αυγχρόνως είναι δύο άνετα πολυτελή αυτοκίνητα.

Διαθέτουν:

- Μεγάλη εύρυχωρη - πολυτελή κομπινα με τρία καθίσματα - και πλήθος αξεσουάρ.
- Μεγάλο αποθηκευτικό χώρο - πλήρως έμμεταλλεύσιμο.
- 5 πόρτες - 4 πλευρικές και μία πίσω για ευκολύλυση στη φορτοεκφόρτιση.
- Οικονομικό - γερό - δοκιμασμένο κινητήρα.

TOYOTA HI-ACE 1600 κυβ.έκ.

* STERN

TOYOTA ΚΑΣΙΜΟΠΟΚΙΟΣ ΑΕΒΕ

ΑΘΗΝΑ: Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ 15Α ΤΗΛ. 594322-ΒΟΥΛΑΓΙΑΤΣΗ 22 ΤΗΛ. 9924600, Α. ΑΡΕΙΑΝΔΡΑΣ 28 ΤΗΛ. 8220755, ΚΑΥΚΑΣΙΟΥ 127-ΚΥΤΩΝ ΤΗΛ. 8624891, ΓΕΡΜΑΝΕΣ ΜΟΥΤΤΟΠΟΥΛΟΥ 27 - ΖΕΑ - ΤΗΛ. 4115054 - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ 291 ΤΗΛ. 535652 - ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ: ΤΕΜΕΣΣΗ 83 ΤΗΛ. 239206 ΗΡΑΚΛΕΙΟ: Α. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ 15Α ΤΗΛ. 283484 - ΡΟΔΟΣ: ΒΕΝΕΤΟΚΑΛΩΝ 27 ΤΗΛ. 29483.

μια **νέα** τραπεζα με **κεφί** **δημιουργικότητα** **και δυναμισμό**

Ἡ παλαιότερη καὶ μεγαλύτερη ἐλληνικὴ Τράπεζα μπαίνει τώρα σὲ μίαν νέα αποφασιστικὴ καμπὴ τῆς ἱστορίας της.

Στόχος της εἶναι σήμερα νὰ καταστεί ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα οὐσιαστικὸς καὶ ἀποτελεσματικὸς μοχλὸς γιὰ τὴ δομικὴ ἀλλαγὴ, τὸν ἐκσυγχρονισμό ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξυγίανση τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας.

Σὲ κάθε φάση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς χώρας ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ὑπῆρξε κινητήρια δύναμη γιὰ τὴν εὐημερίαν καὶ τὴν ἀνάπτυξη.

Τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας δὲν περιορίζεται μόνο στὴν οἰκονομικὴ πρόοδο τῆς χώρας.

Ἐκτός ἀπὸ τὴ φροντίδα γιὰ τὴ διδασκαλία καὶ

προβολὴ τῆς πολιτιστικῆς μας κληρονομιάς, ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα πρωτοπορεῖ καὶ στὴν ἐκδήλωση ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος.

Σύμφωνα μὲ πρόσφατη δήλωση τοῦ Διοικητῆ της, «σήμερα πιά ποὺ τὸ φυσικὸ καὶ πολιτιστικὸ περιβάλλον τῆς πατρίδας μας βρίσκεται σὲ κίνδυνο, ἐπιβάλλεται νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ προστασία τοῦ περιβάλλοντος ἀπὸ τὶς παρενέργειες τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ κριτήρια γιὰ τὴν ἀσκήση τῆς πιστοδοτικῆς πολιτικῆς».

Ἔτσι ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα συνεχίζει τὸν πρωτοποριακὸ ρόλο της στὰ κρίσιμα κοινωνικά προβλήματα τοῦ τόπου.

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

σ' όλη τήν Κρήτη...

...αλλά και σέ όλη τήν Ελλάδα

ΔΙΚΤΥΟ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ

ΑΘΗΝΑ:

- Βουκουρεστίου 22 Τηλ. 3606511 - 5, Telex: 8633 BOFK GR
- Τηλεγραφήματα: Kretabank
- Κοραή 7 - Πανεπιστημίου 37 τηλ. 3243742 Telex: 8872
- Αμπελόκηποι - Μεγαλοκοπούλου 151 & Φαραντώνη τηλ. 7706503
- Καλλιθέα, Έλ. Βενιζέλου 188 Τηλ. 9589032
- Πατησίων 332 Τηλ. 2237190 Telex: 221478

ΠΕΙΡΑΙΑΣ:

- Πωλ. Τραπεζής 6 Τηλ. 4522633 Telex: 3629

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ:

- Ι. Δραγούμη 4 Τηλ. (031) 262968 Telex: 418125
- Βασ. Όλγας 70 Τηλ. (031) 844511-13

ΒΟΛΟΣ:

- Δημητριάδος 118 Τηλ. (0421) 33196 Telex: 282146
- Βελεστίνο: Ρ. Φεραίου 36 Τηλ. (0425) 21306
- Ζαγορά: Αγία Κυριακή Τηλ. (0426) 22798

ΠΑΤΡΑ:

- Ρήγα Φεραίου 87 Τηλ. (061) 223783

ΙΩΑΝΝΙΝΑ:

- 28ης Οκτωβρίου 27B - Τηλ. (0651) 29146
- Παρακάλαμος: Τηλ. (0658) 41300

ΚΑΒΑΛΑ:

- Φιλελλήνων & Κωστή Παλαμά Τηλ. (051) 833067

ΛΑΡΙΣΑ:

- Παπακυριακή 23γ Τηλ. (041) 251944, 257.752, 3, 4, Telex: 295261

ΧΑΛΚΙΔΑ:

- Κριεζώτου & Φαρμακίδου Τηλ. (0221) 21584 Telex: 272115

ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ (ΣΙΦΩΝΙΑ)

- Νέος Μαρμαράς: Τηλ. (0375) 71197
- Πόρτο Καρδός: Village Inn. Τηλ. (0375) 71381

ΑΡΧΑΝΕΣ:

- Τηλ. (0267) 31200

ΗΡΑΚΛΕΙΟ:

- Πλ. Καλλιέργων Τηλ. (081) 224385
- Telex: 262117
- Αρχάνες: Τηλ. (081) 751543
- Μάλια: Τηλ. (0897) 31468
- Τζεργιάδα: Τηλ. (0844) 22022

ΧΑΝΙΑ:

- Πλατεία Σοφοκλή Βενιζέλου (Πλατεία Άγοράς) Τηλ. (0821) 53745
- Βουκολίες: Τηλ. (0824) 31555

ΡΕΘΥΜΝΟ:

- Κουντουριώτου 35 Τηλ. (0831) 29410
- Σπήλι: Τηλ. (0832) 22100

ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ:

- Τηλ. (0842) 28946

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ:

- Τηλ. (0841) 23730

ΡΟΔΟΣ:

- Πλατεία Ακαδημίας Τηλ. (0241) 29719

ΚΕΡΚΥΡΑ:

- Πλατεία Σαράκου Τηλ. (0661) 22.200

ΧΙΟΣ:

- Όδος Απλωταριάς Τηλ. (0271) 28401-5

ΤΡΑΠΕΖΑ ΚΡΗΤΗΣ

Ταχύτητα και συνέπεια.

ΜΟΤΟΡ ΟΙΛ (ΕΛΛΑΣ)

ΔΙΪΛΙΣΤΗΡΙΑ
ΚΟΡΙΝΘΟΥ Α.Ε.

Πρωτοπορία στην ένεργειακή τεχνολογία.

Υγραέρια, βενζίνες, αὐτοκινήτων, καύσιμα ἀερίωθουμένων, νάφθα, πετρέλαιο νηζέλ-μαζούτ, λιπαντικά, παραφίνη, ασφαλτός και δεκάδες ἄλλα προϊόντα εἶναι ἡ παραγωγή τῆς ΜΟΤΟΡ ΟΙΛ (ΕΛΛΑΣ) στὰ διύλιστήρια Κορίνθου.

Τὰ διύλιστήρια Κορίνθου, τὰ μεγαλύτερα στὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὰ πρῶτα σύγχρονα στὴν Εὐρώπη ἔχουν δυναμικότητα κατεργασίας 7.000.000 τόννους ὀγκοῦ πετρελαίου τὸ χρόνο καὶ μποροῦν νὰ καλύψουν τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς χώρας. Διαθέτουν τὴ μοναδικὴ προβλεπτὴ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου γιὰ ἐμφορὰ πετρελαιοφόρα μέχρι 350.000 τόννων. Εἰδικὲς ἐγκαταστάσεις ποὺ διαφυλάσσουν τὸ περιβάλλον ἀπὸ ρύπανση καὶ μόλυνση. Κι ἀκόμα ἓνα ἀνθρώπινο δυναμικὸ ἀπὸ 800 εἰδικευμένους τεχνίτες καὶ ὑπαλλήλους. Τὸ συνολικὸ ὕψος τῶν ἐπενδύσεων τοῦ συγκροτήματος ξεπερνᾷ σήμερα τὰ 500.000.000 δολλάρια. Περιλαμβάνει ἓνα διύλιστήριο ὀρυκτελαίων-λιπαντικῶν καὶ ἓνα διύλιστήριο καυσίμων.

Διύλιστήριο ὀρυκτελαίων-λιπαντικῶν. Ἐχει δυναμικότητα παραγωγῆς 120.000 τόννους τὸ χρόνο καὶ καλύπτει ὅλοκληρο τὸ φάσμα τύπων καὶ ποιότητων. Τὰ 250 προϊόντα ποὺ παράγει εἶναι σύμφωνα μὲ τὶς διεθνεῖς προδιαγραφές. Παράγει ἀκόμα καὶ παραπροϊόντα ὅπως ασφαλτό, ἡμικατεργασμένες καὶ κατεργασμένες παραφίνες κ.ά. Τὸ 70% τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἐξάγεται.

Διύλιστήριο καυσίμων. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πλῆρες σύστημα μονάδων κατεργασίας ὀγκοῦ πετρελαίου κάθε ποιότητος. Ἐχει δυναμικότητα παραγωγῆς 7.000.000 τόννους τὸ χρόνο καὶ καλύπτει ὅλοκληρο τὸ φάσμα τῶν καυσίμων: Ὑγραέρια, βενζίνη super καὶ regular ὑψηλῶν προδιαγραφῶν, καύσιμα ἀερίωθουμένων πολιτικῆς καὶ πολεμικῆς ἀεροπορίας, εἰδικὰ καύσιμα ἀεροσκαφῶν ἀεροπλανοφόρων, πετρέλαιο ἐξωτερικῆς καύσεως (μαζούτ) κι ἀκόμα πετρέλαιο ἐσωτερικῆς καύσεως (νηζέλ) μὲ χαμηλὴ περιεκτικότητα σὲ θεῖο, χάρη στὴν εἰδικὴ μονάδα ἀποθειώσεως ποὺ καλύπτει τὶς πρῶτες προδιαγραφές.

Μὲ δυναμικότητα 7.000.000 τόννων μὲ ἀποθηκευτικούς χώρους 2.000.000 τόννων

μὲ μελετημένες ἐγκαταστάσεις πάνω στοὺς αὐστηρότερους ὁρους ἀσφαλείας καὶ προστασίας τοῦ περιβάλλοντος

μὲ τὴ μοναδικὴ στὴν ἀνατολικὴ Μεσογεία προβλεπτὴ ποὺ ἐξυπηρετεῖ συγχρόνως πέντε πλοία

ἡ ΜΟΤΟΡ ΟΙΛ (ΕΛΛΑΣ) προσφέρει σήμερα

στὴ χώρα τὴ δύναμη τῆς ἐνέργειας καὶ μαζί

ἓνα συναλλαγματικὸ ὄφελος 30.000.000 δολ-λαρίων τὸ χρόνο ποὺ σύντομα θὰ ξεπεράσει

τὰ 100.000.000 δολλάρια.

Γιὰ τὴ ΜΟΤΟΡ ΟΙΛ (ΕΛΛΑΣ) δὲν σταμα-τάει τὴν ἐξελικτικὴ τῆς πορεία. Τὸ νέο τῆς συγκρότημα μονάδων πρωτοπορια-κῆς τεχνολογίας, θαῖζεται στὴν κατα-λυτικὴ καὶ θερμικὴ πυρόλυση, τὸν πρῶτο σύγχρονο τρόπο μετατροπῆς τοῦ μα-ζούτ σὲ βενζίνη καὶ ὑγραέρια. Μὲ τὸ νέο τῆς αὐτὸ συγκρότημα ποὺ ἔχει ὕψος ἐπενδύσεων 100.000.000 δολλάρια, ἡ ΜΟΤΟΡ ΟΙΛ (ΕΛΛΑΣ) ὑπερτριπλα-σιάζει τὴν ἀποδοτικότητά της καὶ μαζί ἀνοίγει τὶς πύλες τῆς ὑψηλῆς τεχνολο-γίας τοῦ 21ου αἰῶνα.

ΜΟΤΟΡ ΟΙΛ (ΕΛΛΑΣ)

ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΗ ΣΕΡΒΙΑΣ 2
ΑΘΗΝΑ Τ.Τ. 125

ΤΗΛ: 324.6311-15
ΤΕΛΕΞ: 218245-49 ΜΟΤΟ GR.
ΑΘΗΝΑ-Τ.Θ. 1742

Μοναδικὴ ἐγγύηση
γιὰ ἐθνικὴ ἐνεργειακὴ πολιτικὴ.

A.N.E.K. ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ Α.Ε.

ΕΔΡΑ: ΧΑΝΙΑ

ΣΤΗΝ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἡ πρωτοπόρα λαϊκή
Ἑταιρία πού συμβάλλει
πολύπλευρα στήν
περιφερειακή ανάπτυξη

ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

ΧΑΝΙΑ: Πλατεία Σοφ. Βενι-
ζέλου. Τηλ. 25.656 - 23.636

ΗΡΑΚΛΕΙΟ: Ὁδός 25ης Αύ-
γούστου 33. Τηλ. 223.067 -
283.777 - 222.481 - 222.482

ΠΕΙΡΑΙΑ: Ἀκτή Ποσειδῶνος
32. Τηλεφ. κέντρο 41.33.102

Ἐπίσης στό Ρέθυμνο, Ἀγ.
Νικόλαο, Ἱεράπετρα, Ση-
τεία

Τό πλοίο «ΚΥΔΩΝ»

Ἡ Α.Ν.Ε.Κ. μέ τά πλοῖα
της ἀνέβασε τό επίπεδο
ἀσφάλειας καί
ἀξιοπρέπειας γιά τοὺς
ταξιδεύοντας

ΕΚΔΟΣΗ ΕΙΣΙΤΗΡΙΩΝ

Στά Πρακτορεία τῆς
Ἑταιρίας
καί σ' ὅλα τά καλά
Πρακτορεία
ΑΘΗΝΩΝ - ΠΕΙΡΑΙΩΣ
Ἐπίσης Γραφεία Α.Ν.Ε.Κ.
στά λιμάνια
ΣΟΥΔΑΣ - τηλ. 89.856
καί
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ - τηλ. 220.051

Τό πλοίο «ΚΑΝΤΙΑ»

Τό πλοίο «ΡΕΘΥΜΝΟ»

Ἡ Α.Ν.Ε.Κ. εἶναι μιά ἑταιρεία λαϊκῆς βάσης, ἀποτελούμενη ἀπό 5.129 μετόχους τῶν μετοχῶν τῆς ΑΝΕΚ στοὺς μετόχους της ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἀπό μέχρι	Ἀριθμός Μετόχων	Σύνολο Μετοχῶν	Ποσοστό %
1 - 50	2.341	52.033	6,08
51 - 100	823	61.080	7,01
101 - 200	825	116.771	13,64
201 - 400	631	178.703	20,87
401 - 800	306	172.602	20,16
801 - 1200	101	99.664	11,64
1201 - 1600	47	63.634	7,43
1601 - 2000	28	50.650	5,91
2001 καί ἄνω	27	62.183	7,26
Σύνολο	5.129	866.320	100

ΣΩΛΗΝΕΣ

σκληροί εκ PVC - Ρ/Ε • εύκαμπτοι εκ PVC

δοκιμασμένης υψηλής αντοχής
και τεχνολογικής τελειότητας

Α. Γ. ΠΕΤΖΕΤΑΚΗΣ Α.Ε.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΠΛΑΣΤΙΚΩΝ & ΕΛΑΣΤΙΚΟΥ

ΧΑΝΔΡΗ & ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΜΟΣΧΑΤΟΝ, ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ

ΤΗΛΕΦ.: 4816.911-8 ΤΗΛΕΓΡ.: ΠΕΤΖΑΡ, ΑΘΗΝΑΙ ΤΕΛΕΞ.: 21.2504-21.2846

σ' όλη τήν Κρήτη...

...αλλά και σέ όλη τήν Ελλάδα

ΔΙΚΤΥΟ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ

ΑΘΗΝΑ:

- Βουκουρεστίου 22 Τηλ. 3606511 - 5, Telex: 8633 BOFK GR
- Τηλεγραφίματα: Kretabank
- Κοροή 7 - Πανεπιστημίου 37 τηλ. 3243742 Telex: 8872
- Αμπελόκηποι - Μεγαλοπούλου 151 & Φαραντώνη τηλ. 7700503
- Καλλιθέα, Έλ. Βενιζέλου 188 Τηλ. 9589032
- Πατησίων 332 Τηλ. 2237190 Telex: 221478

ΠΕΙΡΑΙΑΣ:

- Πλ. Τραπεζής 6 Τηλ. 4522633 Telex: 3629

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ:

- Ι. Δραγούμη 4 Τηλ. (031) 262968 Telex: 418125
- Βασ. Όλγας 70 Τηλ. (031) 844511-13

ΒΟΛΟΣ:

- Δημητριάδος 118 Τηλ. (0421) 33196 Telex: 282146
- Βελιστίνου Ρ. Φεραίου 36 Τηλ. (0425) 21306
- Ζαγορά: Άγια Κυριακή Τηλ. (0426) 22798

ΠΑΤΡΑ:

- Ρήγα Φεραίου 87 Τηλ. (061) 223783

ΙΩΑΝΝΙΝΑ:

- 28ης Οκτωβρίου 27β - Τηλ. (0651) 29146
- Παρακάλαμος: Τηλ. (0658) 41300

ΚΑΒΑΛΑ:

- Φιλελλήνων & Κωστή Παλαμά Τηλ. (051) 833067

ΛΑΡΙΣΑ:

- Παπακυριαζή 23γ Τηλ. (041) 251944, 257.752, 3, 4, Telex: 295261

ΧΑΛΚΙΔΑ:

- Κριεζιώτου & Φαρμακίδου Τηλ. (0221) 21584 Telex: 272115

ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ (ΣΙΘΩΝΙΑ)

- Νέος Μαρμαρός, Τηλ. (0375) 71197
- Πόρτο Κορράς, Village Inn, Τηλ. (0375) 71381

ΑΡΑΧΩΒΑ:

- Τηλ. (0267) 31200

ΗΡΑΚΛΕΙΟ:

- Πλ. Καλλιέργων Τηλ. (081) 224385 Telex: 262117
- Αρχάνες: Τηλ. (081) 751543
- Μάλια: Τηλ. (0897) 31468
- Τζερμιόδου: Τηλ. (0844) 22022

ΧΑΝΙΑ:

- Πλατεία Σοφοκλή Βενιζέλου (Πλατεία Άγοράς) Τηλ. (0821) 53745
- Βουκολίες: Τηλ. (0824) 31555

ΡΕΘΥΜΝΟ:

- Κουντουριώτου 35 Τηλ. (0831) 29410
- Σπήλι: Τηλ. (0832) 22100

ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ:

- Τηλ. (0842) 28946

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ:

- Τηλ. (0841) 23730

ΡΟΔΟΣ:

- Πλατεία Ακαδημίας Τηλ. (0241) 29719

ΚΕΡΚΥΡΑ:

- Πλατεία Σορόκου Τηλ. (0661) 22.200

ΧΙΟΣ:

- Όδος Άπλωταριός Τηλ. (0271) 28401-5

ΤΡΑΠΕΖΑ ΚΡΗΤΗΣ

Ταχύτητα και συνέπεια.

ΜΟΤΟΡ ΟΙΛ (ΕΛΛΑΣ)

ΔΙΥΛΙΣΤΗΡΙΑ
ΚΟΡΙΝΘΟΥ Α.Ε.

Πρωτοπορία στήν ένεργειακή τεχνολογία.

Υγραέριο, βενζίνες αυτοκινήτων, καύσιμα αεριοποιημένων, νάφθα, πετρέλαιο ντήζελ-μαζούτ, λιπαντικά, παραφίνη, ασφαλτός και δεκάδες άλλα προϊόντα είναι η παραγωγή της ΜΟΤΟΡ ΟΙΛ (ΕΛΛΑΣ) στα Διυλιστήρια Κορίνθου.

Τα Διυλιστήρια Κορίνθου, τα μεγαλύτερα στην Ελλάδα, από τα πιο σύγχρονα στην Ευρώπη έχουν δυναμικότητα κατεργασίας 7.000.000 τόννους αργού πετρελαίου το χρόνο και μπορούν να καλύψουν το μεγαλύτερο μέρος από τις ανάγκες της χώρας. Διαθέτουν τη μοναδική προβλήτα της ανατολικής Μεσογείου για εμπορτα πετρελαιοφόρα μέχρι 350.000 τόννων. Ειδικές εγκαταστάσεις που διαφυλάσσουν το περιβάλλον από ρύπανση και μόλυνση. Κι ακόμα ένα ανθρώπινο δυναμικό από 800 ειδικευμένους τεχνίτες και υπαλλήλους. Το συνολικό ύψος των επενδύσεων του συγκροτήματος ξεπερνά σήμερα τα 500.000.000 δολάρια. Περιλαμβάνει ένα διυλιστήριο ορυκτελαίων-λιπαντικών και ένα διυλιστήριο καυσίμων.

Διυλιστήριο ορυκτελαίων-λιπαντικών. Έχει δυναμικότητα παραγωγής 120.000 τόννους το χρόνο και καλύπτει όλο κληρο το φάσμα τύπων και ποιοτήτων. Τα 250 προϊόντα που παράγει είναι σύμφωνα με τις διεθνείς προδιαγραφές. Παράγει ακόμα και παραπροϊόντα όπως ασφαλτό, ημικατεργασμένες και κατεργασμένες παραφίνες κ.ά. Το 70% της παραγωγής του απορροφάται από την εσωτερική αγορά και το υπόλοιπο εξαγεται.

Διυλιστήριο καυσίμων. Αποτελείται από πλήρες σύστημα μονάδων κατεργασίας αργού πετρελαίου κάθε ποιότητας. Έχει δυναμικότητα παραγωγής 7.000.000 τόννους το χρόνο και καλύπτει όλο κληρο το φάσμα των καυσίμων: Υγραέριο, βενζίνη super και regular υψηλών προδιαγραφών, καύσιμα αεριοποιημένων πολιτικής και πολεμικής αεροπορίας, ειδικά καύσιμα αεροσκαφών αεροπλανοφόρων, πετρέλαιο εξωτερικής καύσεως (μαζούτ) κι ακόμα πετρέλαιο εσωτερικής καύσεως (ντήζελ) με υψηλή περιεκτικότητα σε θείο, χάρη στην ειδική μονάδα αποθεώσεως που καλύπτει τις πιο αυστηρές προδιαγραφές.

Με δυναμικότητα 7.000.000 τόννων με αποθηκευτικούς χώρους 2.000.000 τόννων

με μελετημένες εγκαταστάσεις πάνω στους αύστηρότερους όρους ασφαλείας και προστασίας του περιβάλλοντος με τη μοναδική στην ανατολική Μεσόγειο προβλήτα που εξυπηρετεί συγχρόνως πέντε πλοία

η ΜΟΤΟΡ ΟΙΛ (ΕΛΛΑΣ) προσφέρει σήμερα στη χώρα τη δύναμη της ενέργειας και μαζί ένα συναλλαγματικό όφελος 30.000.000 δολαρίων το χρόνο που σύντομα θα ξεπεράσει τα 100.000.000 δολάρια.

Γιατί η ΜΟΤΟΡ ΟΙΛ (ΕΛΛΑΣ) δεν σταματάει την εξελικτική της πορεία. Το νέο της συγκρότημα μονάδων πρωτοποριακής τεχνολογίας, θασίζετα στην καταλυτική και θερμική πυρόλυση, τον πιο σύγχρονο τρόπο μετατροπής του μαζούτ σε βενζίνη και υγραέριο. Με το νέο της αυτό συγκρότημα που έχει ύψος επενδύσεων 100.000.000 δολάρια, η ΜΟΤΟΡ ΟΙΛ (ΕΛΛΑΣ) υπερτριπλασιάζει την αποδοτικότητά της και μαζί ανοίγει τις πύλες της υψηλής τεχνολογίας του 21ου αιώνα.

ΜΟΤΟΡ ΟΙΛ (ΕΛΛΑΣ)
ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΗ ΣΕΡΒΙΑΣ 2
ΑΘΗΝΑ Τ.Τ. 125

ΤΗΛ: 324 6311-15
ΤΕΛΕΞ: 218245-49 ΜΟΤΟ GR.
ΑΘΗΝΑ-Τ.Θ. 1742

Μοναδική εγγύηση
για έθνική ενεργειακή πολιτική.

A.N.E.K. ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΝΑΥΤΙΛΙΑΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ Α.Ε.

ΕΔΡΑ: ΧΑΝΙΑ

ΣΤΗΝ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἡ πρωτοπόρα λαϊκή
Ἑταιρία πού συμβάλλει
πολύπλευρα στήν
περιφερειακή ανάπτυξη

ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

ΧΑΝΙΑ: Πλατεία Σοφ. Βενι-
ζέλου. Τηλ. 25.636 - 23.636

ΗΡΑΚΛΕΙΟ: Ὁδός 25ης Αύ-
γούστου 33. Τηλ. 223.067 -
283.777 - 222.481 - 222.482

ΠΕΙΡΑΙΑ: Ἀκτή Ποσειδῶνος
32. Τηλεφ. κέντρο 41.33.102

Ἐπίσης στό Ρέθυμνο, Ἀγ.
Νικόλαο, Ἱεράπετρα, Ση-
τεία

Τό πλοίο «ΚΥΔΩΝ»

Ἡ Α.Ν.Ε.Κ. μέ τά πλοία
της ἀνέβασε τό επίπεδο
ἀσφάλειας καί
ἀξιοπρέπειας γιά τούς
ταξιδεύοντας

ΕΚΔΟΣΗ ΕΙΣΙΤΗΡΙΩΝ

Στά Πρακτορεία τῆς
Ἑταιρίας
καί σ' ὅλα τά καλά
Πρακτορεία
ΑΘΗΝΩΝ - ΠΕΙΡΑΙΩΣ
Ἐπίσης Γραφεῖα Α.Ν.Ε.Κ.
στά λιμάνια
ΣΟΥΔΑΣ - τηλ. 89.856
καί
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ - τηλ. 220.051

Τό πλοίο «ΚΑΝΤΙΑ»

Τό πλοίο «ΡΕΘΥΜΝΟ»

Ἡ Α.Ν.Ε.Κ. εἶναι μιά ἐταιρεία λαϊκῆς βάσης, ἀποτελούμενη ἀπό 5.129 μετόχους τῶν μετοχῶν τῆς ΑΝΕΚ στούς μετόχους της ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἀπό μέχρι	Ἀριθμός Μετόχων	Σύνολο Μετοχῶν	Ποσοστό %
1 - 50	2.341	52.033	6,08
51 - 100	823	61.080	7,01
101 - 200	825	116.771	13,64
201 - 400	631	178.703	20,87
401 - 800	306	172.602	20,16
801 - 1200	101	99.664	11,64
1201 - 1600	47	63.634	7,43
1601 - 2000	28	50.650	5,91
2001 καί ἄνω	27	62.183	7,26
Σύνολο	5.129	866.320	100

28/12
22/2

ΣΩΛΗΝΕΣ

σκληροί εκ PVC - Ρ/Ε • εύκαμπτοι εκ PVC

δοκιμασμένης υψηλής αντοχής
και τεχνολογικής τελειότητας

Α. Γ. ΠΕΤΖΕΤΑΚΗΣ Α.Ε.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΠΛΑΣΤΙΚΩΝ & ΕΛΑΣΤΙΚΟΥ

ΧΑΝΔΡΗ & ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΜΟΣΧΑΤΟΝ, ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ

ΤΗΛΕΦ.: 4816.911-8 ΤΗΛΕΓΡ.: ΠΕΤΖΑΡ, ΑΘΗΝΑΙ ΤΕΛΕΞ.: 21.2504-21.2846

Κρητική Λαϊκή Τέχνη

Αντιπροσωπευτικό Παραδοσιακό Κρητικό Βουργιάλι. (Συλλογή Άγγελιδάκη, Ρέθυμνο).

Αντιπροσωπευτικό Παραδοσιακό Κρητικό Βουργιάλι. (Συλλογή Άγγελιδάκη, Ρέθυμνο).

Αντιπροσωπευτικό Παραδοσιακό Ύφαντό μαξιλάρι. (Συλλογή Άγγελιδάκη, Ρέθυμνο).

Η Κρητική Λαϊκή τέχνη ξεχωρίζει για την ιδιομορφία των σχεδίων της. Σε κάθε γωνιά της Κρήτης παρατηρούμε ξεχωριστή τεχνική στην ύφαντική και κεντητική. Όλες όμως οι παραλλαγές κρατούν και συνεχίζουν την μακριά παράδοση της Κρήτης στην χειροτεχνία.

Η ύφαντική και κεντητική είναι καθαρά σπιτική χειροτεχνία που σιγά-σιγά εξελίχθηκε έμπορικά για να καλύψει βιοποριστικές ανάγκες.

